

Передплатний індекс
60134

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 1(21), 2023

№ 1(21), 2023

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1(21)

Київ 2023

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1(21)

KYIV 2023

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 2 від 2 лютого 2023 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(заступник головного редактора)
Лакішук Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)
Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)
Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)
Руссев Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)
Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)
Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Машевський О.П. д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Цветков О.Г., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 2 of February 2, 2023)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Mashevskyy O.P., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Tsvetkov O.H., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author's edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Мартинов А.Ю.</i> Війна як фактор історичної трансформації фронтів7	7
--	---

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Вацеба Р.М.</i> Каролінська політика стосовно білих сербів наприкінці VIII та в IX столітті19	19
--	----

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Дацків І.Б.</i> Українсько-німецькі відносини в контексті Брест-Литовської конференції 1918 р.64	64
<i>Солдатенко В.Ф.</i> Сторінка історичного досвіду мирних переговорів під час війни: дипломатична місія УНР до Москви на початку 1919 р.75	75
<i>Пількевич В.О.</i> Діяльність ЮНЕСКО у другій половині 1940-х – 1950-х рр. XX ст.101	101
<i>Сухобокова О.О.</i> Створення Українського конгресового комітету Америки та його діяльність у період «холодної війни»112	112
<i>Стельмах С.П.</i> Німецька східноєвропейська політика і «політика пам'яті» (1969-2022 рр.): непорозуміння із Східною Європою128	128
<i>Сорокін С.В., Пророченко Н.О.</i> Українська тюркологія у XX – на початку XXI ст.: розвиток і основні здобутки154	154
<i>Зелінський А.Л.</i> Ліванська Республіка у 2005-2023 рр.: здобутки Кедрової революції та спадщина сирійської окупації (Частина I)176	176

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

<i>Полич М.І.</i> Постать Лонгіна Цегельського в розвитку міжнародних відносин і дипломатії Західноукраїнської Народної Республіки196	196
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ207	207
---------------------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ209	209
--	-----

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Martynov A.</i> War as a Factor in the Historical Transformation of Frontiers	7
--	---

HISTORY OF THE MIDDLE AGES

<i>Vatseba R.</i> The Carolingian Policy towards the White Serbs in the late VIII th and the IX th Century	19
--	----

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Datskiv I.</i> Ukrainian-German relations in context of the Brest-Litovsk Conference of 1918	64
<i>Soldatenko V.</i> Page of the Historical Experience of Peace Negotiations during the War: the Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic to Moscow in early 1919	75
<i>Pilkevych V.</i> UNESCO's Activity in the Second Half of the 1940s – 1950s of the XX Century	101
<i>Sukhobokova O.</i> Creation of the Ukrainian Congress Committee of America and its activities during the Cold War	112
<i>Stelmakh S.</i> German Eastern European Policy and the “Policy of Memory” (1969-2022): Misapprehension of Eastern Europe	128
<i>Sorokin S., Prorochenko N.</i> Ukrainian Turkology in the XXth and Early XXIst Centuries: its Development and Fundamental Achievements	154
<i>Zelinskyi A.</i> The Republic of Lebanon during 2005-2023: the Achievements of Cedar Revolution and a Heritage of the Syrian Occupation (Part 1)	176

HISTORICAL PORTRAIT

<i>Polych M.</i> The Figure of Longyn Tsegelskyi in the Development of International Relations and Diplomacy of the West Ukrainian People's Republic	196
--	-----

CONTRIBUTORS	207
--------------------	-----

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	209
---	-----

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 327.54.910.1

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-1>

Мартинов А.Ю.

<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

ВІЙНА ЯК ФАКТОР ІСТОРИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФРОНТИРІВ

Поняття фронтір передає семантичний зміст феномену рухомого кордону. Мова йде не тільки про міждержавний кордон. На всіх етапах світової історії рухомими були міжцивілізаційні кордони. Балкани та Україна як приклади таких міжцивілізаційних кордонів між християнським та мусульманським світами були конфліктними на різних етапах світової історії. Стаття присвячена проблемі впливу історичного феномену війни на зміну фронтирів. Специфіка локальних війн на відміну від світових полягає в обмежені політичних цілей, масштабів військових дій, засобів збройної боротьби в специфічній стратегії та тактиці. Світові війни по-суті є зіткненнями цивільного населення, одітого в шинелі. Війна світова повинна мати вагомі глобальні наслідки для всього світу. Головна ознака світової війни участь у ній найбільш потужних військових держав та основних міжнародних угруповань. Соціально-історичне поняття світова війна визначається за різними ознаками. З соціально-історичної точки зору подібний тип війни є наслідком переходу до загального військового обов'язку та домінування технічних засобів ведення війни. Саме технічному прогресу ХХ ст. людство зобов'язано кривавими війнами, які торкались всього суспільства включно з тилом. Крім соціальних та психологічних джерел конфліктів, які можуть розглядатись як втілення соціального феномену війн, не менше значення, як свідчить багатий досвід історії, мають і культурні, етнічні та політичні джерела конфліктів. Вихід із військового конфлікту пов'язаний із цілями його учасників та засобами, які вони використовують. Його тривалість та інтенсивність залежить від устремлінь опонентів від їх ресурсів часу та зусиль, які потрібні для розробки мирного рішення. Угоди, в яких чітко зафіксовано цілі ворогуючих сторін оговорено момент закінчення боротьби, зменшують тривалість конфлікту. Такий бліцкриг можливий і якщо одна з сторін відносно швидко домоглася своєї мети, а інша ворогуюча сторона прийняла цей факт, як знак своєї поразки. Тому потенційний переможець повинен уявляти удар по яким символам супротивник сприйме за свою поразку. У обмеженій війні її учасники виходять з розуміння, що сутичка між ними не повинна торкатись їх існування. Тотальна війна це боротьба на знищення. Воюючі готові використати будь-які заходи, аби знищити супротивника. За доби холодної війни існувала небезпека безпосередньої сутички між найбільшими державами та військово-політичними угрупованнями, або ризик поступового переростання локального конфлікту в глобальний. Путінська війна проти України це і війна проти ліберальної демократії та проти нового піднесення Заходу, який був би здатний у такому випадку модернізувати за ліберально-демократичним зразком російську автократію.

Ключові слова: війна, глобалізація, історична легітимність, кордон, фронтір.

Плинність державних кордонів у Європі була характерною історичною рисою європейської політичної географії ще до формування власне кордонів національних держав. Території, де найбільш інтенсивними були міжнародні

контакти, чимало разів переходили під контроль різних політичних суб'єктів. Тільки з появою «шенгенського безвізового простору» стерлися міждержавні кордони, що стає ознакою формування не модерних ієрархічних зв'язків, орієнтованих на вертикальні соціальні інтеракції, а постмодерних мережевих зв'язків, заточених на горизонтальні контакти. За підсумками першої і другої світових війн історична «легітимність» кордонів була домінуючою аргументацією для насильницької зміни державних кордонів. Після анексійних «референдумів» кінця вересня 2022 р., проведених російською окупаційною владою на території українських Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей чеські громадські діячі на конкретному прикладі показали абсурдність таких претензій. Вони віртуально провели аналогічний надуманий «референдум», на якому нібито було прийнято фактично одностайне рішення про передання Калінінградської області до складу Чеської Республіки. Підставою для такого рішення був факт заснування замку міста Кенігсберг 1255 р. чеським королем Пржемыслом Отокаром II [1, с. 1]. Однак найчастіше державні кордони і фронтири змінюються під впливом збройних конфліктів.

Поняття фронтир у науковий обіг на засіданні «Американської історичної асоціації» в 1893 р. ввів професор історії університету штату Вісконсін Фредерік Тернер. Він презентував концепцію «фронтиру» (рухомого кордону) в історії США. Фронтиром було названо кордон «вільних земель», який зміщувався на «Дикий Захід» в процесі просування до узбережжя Тихого океану американських переселенців. Фронтир в американській історії був «рухомим кордоном» [2, р. 1]. Коли на початку XX ст. були досягнуті географічні межі і територія США простяглася до узбережжя як Атлантичного, так і Тихого океанів, фронтиром стали називати, наприклад, внутрішні межі розвитку індивіда та суспільства, за які вони мають виходити, аби поширити цивілізацію за межі її початкового географічного ареалу. Унікальність американського фронтиру визначалась наявністю вільних земель на Дикому Заході, рівністю економічних можливостей, високою соціальною мобільністю, політичною демократією.

Якщо Ф. Тернер трактував фронтир у руслі стику цивілізаційних потоків, зіткнення старого і нового, колонізації/освоєння «порожнього» цивілізаційного простору [3, с. 304], то сучасні спеціалісти надають цій дефініції ширших значень. Деякі з них інтерпретують фронтир як лінію, що для місцевих, (тобто регіональних) інтересів визначає межі співпраці, навіть коли кордони стають предметом політичного зацікавлення, а також як взаємопроникнення і суперечливе поєднання різних культурно-цивілізаційних практик, територія зустрічі та контактів різних культур і цивілізацій [4, р. 167]. Деякі зарубіжні історики стверджують, що коли кордони розуміються як конкретні і всеохоплюючі лінії розмежування суверенітетів, суспільств, країн, народів, безпеки, культури, економіки тощо, то фронтир можна уявити, як незримую просторову ризик, до меж якої розповсюджується спільність ідентичності

населення, що виходить за межі державних кордонів. На нашу думку, ці поняття будуть співпадати лише у випадку максимальної бар'єрності державних кордонів чи за наявності відкритих конфліктів між населенням. Таким чином фронтир є динамічнішим поняттям, здатним набувати нові форми і характеристики. Наприклад, І. Кондаков розглядає проблему фронтиру крізь призму культурно-цивілізаційної ідентичності, що трактується як «ідентичність найвищого рівня, помітно домінує над нижчими (регіональною, локальною, етнографічною). Однак сама структура культурно-цивілізаційної ідентичності та деякі її властивості можуть варіюватися в залежності від регіональних та географічних особливостей. У загальному вигляді структуру культурно-цивілізаційної ідентичності (стосовно будь-якої цивілізації) можна поділити на 3 ключові елементи: менталітет культури і цивілізації, їхні локальність і глобальність, що витворюють у своїй сукупності триаду.

Це три різні, але взаємопов'язані модуси однієї і тієї ж (локальної) ментальності складаються в залежності від того ціннісно-смислового контексту, в якому вони історично перебувають, переважно інтерлокального, інтралокального і глобального. На регіональному рівні може особливо рельєфно виявлятися фрагментація ідентифікації різних груп мешканців. А. Гриценко і М. Крилов наголошують на тому, що на процесах самоідентифікації населення у порубіжжі позначаються історичні, соціальні, географічні, культурні, економічні особливості певного регіону, що впливає на сприйняття ним власної цивілізаційної приналежності і культури. Водночас прикордонні райони підлягають дії додаткових чинників, що визначають вектори культурно-цивілізаційної ідентичності місцевих жителів свою, зокрема такі: рівень контактності і бар'єрності кордонів, особливості цивілізаційної ідентичності і культури сусідньої держави, ступінь налагодженості комунікацій і зв'язків між населенням. Серед особливостей самоідентифікації населення прикордонних районів дослідники виокремлюють явище транскультурної комунікації, в якому «на перший план виходить процес “переходу межі” від однієї культурної єдності до іншої. За кожної транскультурної інтеракції завжди може передбачатися певний двосторонній, взаємо-зворотній зв'язок. У випадку, коли мова йде про міжкультурну комунікацію між двома і більше культурними єдностями, вже за визначенням має місце “перехід межі”, але це має характер взаємного обміну» [5, с. 28].

На переконання В. Грибовського, термін «фронтир» підкреслює «ентропію державної влади і характерної для центру суспільної організації на периферії, де постають розмаїття гібридних, синкретичних соціальності та культури, переважання гнучкого звичаю над кодифікованим правом, збільшення варіативності індивідуальної поведінки й підвищення мобільності населення» [6, с. 68]. Вітчизняні фахівці (А. Брехуненко, С. Леп'явко та інші) вважають більш придатним для осмислення історичних процесів в Україні концепцію О. Латтімора, що гнучкіше пояснює феноменологію «порубіжжя» [7, с. 335].

Концепт мультифронтиру репрезентований В. Денисенком та А. Домановським. У їхньому трактуванні фронтір є зоною більш-менш сталої взаємодії на стику кількох принципово відмінних соціальних структур, внаслідок якої трансформуються старі або виникають нові структури. У відповідності до різноманіття вихідних елементів дослідники виокремлюють п'ять типів фронтирів: політичний, правовий, економічний, етнічний та ментальний (релігійно-ідеологічно-ціннісний). При цьому вони наголошують, що «фронтири виникають саме між суспільствами (чи групами суспільств), а не створеними ними політіями. Під політією ми розуміємо будь-яку соціально-політичну організацію, здатну до тривалого існування та самозахисту, як-от: плем'я, вождівство, держава та різноманітні інші форми. Структура суспільства, на межі якого розташований фронтір, виглядає наступним чином: гартленд – гінтерланд – ближній фронтір (тут ми використовуємо термінологію класичної геополітики, яка, попри всю критику останніх ста років, засвідчила свою дієвість). Гартленд (осердя) – центральна частина політії з повноцінно функціонуючими інститутами та усталеними загальноприйнятими правилами для населення. Гінтерланд (внутрішня земля, запілля) – периферійна частина політії, проміжна між центром та фронтиром, на яку формально поширюються правила гартленду, але життя якої фактично зазнало фронтиризації. Фронтір для довшого існування вимагає наявності «свого» запілля, звідки можна було б черпати ресурси – передовсім демографічні, але також й економічні. Фронтір без гінтерланду приречений, тож за домінування над останнім можлива боротьба між фронтірними громадами та центральними інститутами з гартленду. Якщо через певний регіон одночасно проходять кілька різних Великих фронтирів, які виникли на стику не двох, а трьох чи більше спільнот, то такий стан можна окреслити терміном мультифронтирність, а саму зону контакту – Мультифронтиром [8, с. 1].

Найбільш продуктивною, з нашого погляду, слід вважати парадигму фронтиру, що спирається на культурно-цивілізаційні маркери й має об'єктом різні людські спільноти, об'єднані етнополітичними, конфесійними, ментальними, аксіологічними чинниками. Такий фронтір є чутливим до суспільно-політичної тектоніки, динамічним, сповненим внутрішньої напруги, готовності великих спільнот людей до активування своїх узгоджених дій і латентної потенції соціально-політичних змін.

Китаєць Сунь Цзи в V ст. до н.е. у праці «Мистецтво війни» виклав загальні підходи до стратегії та тактики війн. Зокрема, він цілком слушно наголошував, що лише вміючи вигравати час, можна здолати ворога. Найкраща стратегія та, яка добре підходить до фактичних умов війни [9, с. 10]. Його європейський інтелектуальний послідовник німець Карл Клаузевиць (1780-1831), свідок наполеонівських війн в Європі, у праці «Про війну» (1832-1834) наголошував, що війна є продовженням державної політики іншими засобами. Обидва класика, які належать до різних цивілізаційних інтелектуальних традицій,

незалежно один від одного погоджувались, з тим що війни виграються, або програються задовго до їх початку. У багатьох хроніках війни згадувались поряд із природними катаклізмами. Вплив активності сонця безумовно є одним із спускових механізмів історичного процесу війн. Високий рівень сонячної активності підвищує рівень агресивності в суспільств.

Фактично вся людська історія може бути поділена на дві нерівні частини – війну та мир [10, с. 64]. Ці два полярні стани є властивими для будь-якого суб'єкта в його розвитку відносин із зовнішнім оточенням. Період між війнами, за рецептом стародавніх римлян «бажаєш миру – готуйся до війни», найчастіше використовується лише на те, аби краще підготуватись до нової війни.

Найчастіше війни починаються внаслідок небажання вчитись на уроках історії, недооцінки ризику, небажання бачити, коли ситуація проходить точку повернення і події вже розгортаються начебто самі по собі. Соціальний механізм цього запуску механізмів початку війни ймовірно стає дія невідомого так званого «х-фактору», який є визначальним для конкретних соціальних суб'єктів у певній історичній ситуації. Н. Мак'явеллі наголошував, що війни зазвичай починають коли хочуть, а завершують коли можуть. Нині найвірнішою ознакою могутності є вже не здатність почати війни, а спроможність не допустити її.

Водночас соціальні мислителі впродовж історії неодноразово звертались до трактатів, присвячених ідеї вічного миру. Цю традицію заклав арабський філософ Абу-Наср Мухаммед Фарабі (870-950), італієць Марсилій Падуанський (Захисник миру, 1324 р.), Е. Роттердамський (Скарга миру, 1517 р.), У. Пенн (Досвід теперішнього та майбутнього миру в Європі, 1693), абат І. де Сент-П'єр (Проект вічного миру в Європі 1713-1717), В.Ф. Маліновський (Роздуми про мир та війну) (1803) та багато інших [11, с. 334]. Проте на фоні пацифістських звернень за власною логікою історична реальність формується внаслідок конфліктів різного типу. Зокрема, специфіка локальних війн на відміну від світових полягає в обмежені політичних цілей, масштабів військових дій, засобів збройної боротьби в специфічній стратегії та тактиці. Наприклад, в центрі уваги соціології війни перебуває історичний феномен війн, який по-суті може розглядатись як форма соціального конфлікту, тобто протиборства декількох суб'єктів з різних причин, зокрема й таких як протилежність інтересів, потреб, систем цінностей [12, с. 34]. Всі ці чинники разом є джерелами багатьох соціальних конфліктів.

Німецький соціолог Р. Дарендорф запропонував наступну типологізацію соціальних конфліктів: за рангом учасників (рольові, групові, секторальні, суспільні, макросуспільні), за типом: подібне проти подібного, порядок проти підпорядкування, загальне проти частини. В свою чергу Е. Дюркгейм ключовим вважав конфлікт між індивідуальною та колективною свідомістю. Натомість З. Фрейд на психологічному рівні розглядав конфлікт як форму протистояння між свідомим та несвідомим. Зокрема, американський соціолог Н. Смелзер

виділив три типи культурних конфліктів: аномію, культурне запізнення, чужий вплив [13, с. 58]. Етноконфліктологія також розглядає феномени війн, суттєвими причинами яких є міжетнічні суперечки [14, р. 26].

XX століття довело, що це особливо важливо, адже війни починаються у людських соціумах, там же вони і програються. Крім соціальних та психологічних джерел конфліктів, які можуть розглядатись як втілення соціального феномену війн, не менше значення, як свідчить багатий досвід історії, мають і культурні, етнічні та політичні джерела конфліктів. Причому конфлікт розглядається як прояв певних соціальних дисфункцій, зокрема, як породження аномії. Натомість французький соціолог А. Токвіль ставив питання, чому демократичним народам властиво бажати миру, тим часом як демократичним арміям хочеться війни [15, с. 430]. Ключем до відповіді він вважав честолюбство військових. Правда, нині актуальний досвід війни доводить, що бажання війни має складний комплексний характер.

За цих обставин вихід із конфлікту пов'язаний із цілями його учасників та засобами, які вони використовують. Його тривалість та інтенсивність залежить від устремлінь опонентів від їх ресурсів часу та зусиль, які потрібні для розробки остаточного рішення. Угоди, в яких чітко зафіксовано цілі ворогуючих сторін оговорено момент закінчення боротьби, зменшують тривалість конфлікту. Такий бліцкриг можливий і якщо одна з сторін відносно швидко домоглася своєї мети, а інша ворогуюча сторона прийняла цей факт, як знак своєї поразки. Тому потенційний переможець повинен уявляти удар по яким символам супротивник сприйме за свою поразку.

Американський соціолог Л. Козер наголошував, що внутрішні соціальні конфлікти торкаються лише цілей, цінностей та інтересів, які не суперечать прийнятим засадам внутрішньо групових відносин, зазвичай, мають функціонально-позитивний характер [16, с. 88]. Якщо ворогуючі сторони не поділяють цінностей, на яких базувалась законність даної системи то внутрішній конфлікт несе небезпеку розпаду цієї соціальної структури. Водночас слід мати на увазі, що в соціальній структурі будь-якого типу завжди є привід до конфлікту, оскільки час від часу виникають конкурентні відносини з приводу перерозподілу дефіцитних ресурсів, престижу та влади. Нерідко конфлікт потрібен для покращення соціальних зв'язків всередині системи. Конфлікт може виявитись необхідним і для досягнення нового порядку соціальної інтеграції. Марксистське тлумачення класових конфліктів пов'язано із проблематикою громадянської війни. Громадянська війна корелюється із соціальною ситуацією, коли за визначенням А. Тойнбі «суспільство починає пожирати саме себе» [16, с. 335]. Це є своєрідним втіленням крайніх форм аномії. Війна в марксистському розумінні цього терміну як форма соціальних відносин виникла разом із приватною власністю і в міру розвитку цієї соціальної категорії війни ставали все більш жорсткішими.

Світові війни по-суті є зіткненнями цивільного населення, одітого в шинелі. Соціально-історичне поняття світова війна визначається за різними ознаками. З соціально-історичної точки зору подібний тип війни є наслідком переходу до загального військового обов'язку та домінування технічних засобів ведення війни. Саме технічному прогресу ХХ ст. людство зобов'язано кривавими війнами, які торкалися всього суспільства включно з тилом.

Загалом розвиток військових технологій можна вважати фактором суспільного прогресу. Ще О. Конт зазначав, що на індустріальній стадії розвитку людства вже не промисловість служить війні, а війна промисловості [17, с. 116]. Зокрема, до несприятливих для дворянства наслідків німецький соціолог Н. Еліас відносив появу артилерії, яка зробила піхоту важливішою за кінноту [18, с. 115]. Але якщо вважати, що вихід за межі одного континенту достатньо для визначення війни як світової, то такими слід було б вважати походи Олександра Македонського, походи хрестоносців з Європи в Азію та Африку, монгольську навалу на Європу. Наполеонівські війни велись не лише на території Європи, а й в Азії, Африці, окремі сутички на морі мали місце біля берегів Америки. Отже, географічного признаку недостатньо для верифікації світової війни, як недостатньо і участі у війні більшості держав.

Війна світова повинна мати вагомі глобальні наслідки для всього світу. Головна ознака світової війни участь у ній найбільш потужних військових держав та основних міжнародних угруповань. Наприклад, холодна війна велась за владу в світі за межами національної території СРСР та США, але не з метою захоплення території іншої сторони.

У обмеженій війні її учасники виходять з розуміння, що сутичка між ними не повинна торкатись їх існування. Тотальна війна це боротьба на знищення. Воюючі готові використати будь-які заходи, аби знищити супротивника. За доби холодної війни існувала небезпека безпосередньої сутички між найбільшими державами та військово-політичними угрупованнями, або ризик поступового переростання локального конфлікту в глобальний.

Феномен війни з точки зору соціології можна розглядати як суттєву інверсію рівня соціального розвитку, яка виникає внаслідок кризової ситуації та призводить до зменшення ступеня соціального розвитку всіх суб'єктів війни. Війна як соціологічна проблема може розглядатися з точки зору недосконалості реалізованого проекту Просвітництва. Ліберальна мрія полягає в тому, що модернізація суспільства призведе до припинення війн. Вважається, що війни малоімовірні між країнами зі сталими демократичними режимами. Водночас війни в недостатньо модернізованих частинах світу можуть втягнути у війни більш розвинуті країни, коли вони торкаються їхніх важливих інтересів, певних цінностей, крім того регіональні агресори можуть втягнути в конфлікт своїх союзників із розвинутого світу [19, с. 167].

Натомість П. Сорокін звертав увагу на поширення уявлень про те, що якби завтра у всьому світі встановилась би демократична форма правління ми

нарешті здобули б тривалий мир та соціальний порядок, в якому немає місця злочинам. Проте проведений ним ретельний порівняльний аналіз досліджень злочинності на прикладі 967 війн та 1629 внутрішніх заворушень з історії Греції, Риму, країн Заходу від 600 року Різдва Христового до нашого часу показує, що демократичні режими навряд чи відрізнялись від автократичних меншим ступенем войовничості та поширенням злочинності.

Війни начебто теоретично мають зникнути у разі відмови національних держав від суверенітету та створення так званого світового уряду. За цих обставин безпека однієї держави більше не має розглядатись як загроза для інших. Але досвід всієї людської історії перманентно спростовує цю думку.

Слід зазначити, що критерії періодизації війни є різними. Наприклад, за характером зброї, яка використовується в конфліктах, починаючи від мечів, простої вогнепальної зброї, нарізної вогнепальної зброї, Друга світова війна вже належала до війн четвертого покоління, збройні конфлікти з використанням ядерної зброї до війн п'ятого покоління, війни шостого покоління пов'язані з використанням високоточної технологічної зброї. Водночас ефективність використання високотехнологічної зброї зменшується в разі нерозвиненості інфраструктури об'єкта, який є мішенню. Все більш важливу роль у сучасних міжнародних відносинах відіграють інформаційні або психологічні війни, метою яких є планомірні пропагандистські заходи, які впливають на погляди, емоції, позиції, поведінку ворожих, нейтральних або дружніх соціальних суб'єктів різного масштабу.

Починаючи з часів Першої світової війни (1914-1918) почав проявлятися феномен інформаційних війн. Насамперед цей новий тип війни пов'язаний із війною іміджів, полем бою якого є людський менталітет. Зазначені війни мають на меті не знищення ворога, а структурну перебудову його свідомості з метою подальшої маніпуляції нею у власних цілях. Війнам ХХІ ст. властивий високий темп, без чітко визначених фронтів, децентралізовані армії з високим ступенем ініціативи, солдати діють на основі суджень, а не правил. Внаслідок цього радикально змінюються фронтири.

Поступово переглядається загальна парадигма конфлікту. Модель зіткнення інтересів працює лише в межах однієї цивілізації, тобто однієї картини світу. Але при зіткненні цивілізацій та індивідуальних світів необхідно для вивчення цих соціальних феноменів застосовувати іншу парадигму моделі конфлікту, представлену як зіткнення різних цінностей. Адже цінності різних культур не мають універсальних еталонів, нав'язаних однією з них.

Перша світова війна 1914-1918 рр. змінила фронтири в Східній Європі. Розпад Російської імперії спричинив до появи нових незалежних держав. Відновлення імперії в матриці СРСР призвела до поділу історичної території України між СРСР і Польщею. Цей фронтір залишався незмінним до початку Другої світової війни 1939-1945 рр. СРСР створив пояс безпеки у вигляді соціалістичного табору (співдружності). Українська РСР відігравала ключову

роль у контролі цього простору. Третя світова «холодна війна» дала СРСР можливість уніфікувати як внутрішній, так і зовнішній фронтири у своїй зоні впливу. Поразка СРСР в холодній війні та його розпад створив потенцію до реваншу. Анексією Криму в 2014 р. РФ фактично розпочала Четверту «гібридну» світову війну проти західних ліберальних демократій. Росія, плануючи анексію Криму та гібридну агресію проти України, розраховувала на те, що Європейський Союз швидко не вивчить уроки своїх балканських помилок та залишатиметься розділеним у питанні спільної зовнішньої політики щодо російської гібридної війни проти України. Впродовж 2014-2022 рр. російська дипломатія докладала максимум зусиль, аби грати на протиріччях всередині Європейського Союзу. Російська політика на цьому етапі полягала у визнанні факту європейських санкцій за анексію Криму з блокуванням інституційних контактів на рівні ЄС – Росія. Нейтралізація такої політики, вважали російські еліти, була можлива шляхом активізації двосторонніх відносин з окремими країнами-членами ЄС. Кремль фактично поділив країни ЄС за критерієм критичного ставлення до Росії на умовні три групи: 1) найбільш послідовно «антиросійські» налаштовані; 2) «нейтральні» зі схильністю до «конструктивної» політики в окремих секторальних питаннях; 3) готові до більш активної співпраці в обхід санкцій. У першій групі російська дипломатія бачить Польщу, Естонію, Латвію, Литву, Чехію. З цими країнами Кремль має напружені конфліктні відносини. У другу групу входять лідери Європейського Союзу Німеччина (з якою реалізований стратегічний проект газопровід «Північний потік-2»), Франція (традиційно має російський сентимент), Данія, Швеція, Фінляндія (скандинавські країни так і не заблокувало побудову газопроводу на Балтиці), Італія (є акціонеркою газопроводу «Південний потік»), Іспанія, Португалія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург (зазнає збитків від санкцій проти РФ у своїй банківській системі), Словенія, Хорватія, Болгарія, Румунія, Мальта, Ірландія. Останнім часом балканська частина цих країн (Болгарія, Румунія, Хорватія) мають більш напружені відносини з РФ. Третя група найбільш проблемна для спільної зовнішньої політики ЄС та перспективна для Росії. Це Австрія (австрійські фірми беруть участь у модернізації інфраструктури у окупованому Криму), Угорщина («Росатом» побудував атомну станцію «Пешт»), Греція, Кіпр (мають православні сентименти до РФ). Однак показово, що попри спроби Росії мотивувати насамперед Угорщину, Австрію до накладення вето на продовження режиму санкцій проти РФ за анексію Криму, ці зусилля зазнають невдачі. Навіть країни, які отримують певні преференції від продовження торговельно-економічного співробітництва з Росією, виявляються неготовими до відкритого порушення принципу консенсусу щодо прийняття принципових зовнішньополітичних рішень Європейського Союзу.

Путінська війна проти України це і війна проти ліберальної демократії та проти нового піднесення Заходу, який був би здатний у такому випадку

модернізувати за ліберально-демократичним зразком російську автократію. Саме це російський правлячий режим розглядає як загрозу своєму існуванню. РФ фактично веде війну проти постмодерності. Але історичний соціальний час важливіший за географічний простір. Саме він визначає тенденції зміни фронтів.

Список використаних джерел та літератури

1. Віднянський С.В. Чехія, Чеська Республіка. Енциклопедія історії України. Т. 10. URL: <http://www.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
2. Turner F.J. The Significance of the Frontier in American History. URL: [https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-and-membership/aha-history-and-archives/historical-archives/the-significance-of-the-frontier-in-american-history-\(1893\)](https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-and-membership/aha-history-and-archives/historical-archives/the-significance-of-the-frontier-in-american-history-(1893))
3. Тернер Ф. Фронтір в американській історії. М.: Издательство «Весь мир», 2009. 304 с.
4. Gasparini A. Belonging and Identity in the Europe an Border Towns: Self-Centered Borders, Hetero-Centered Borders. *Journal of Borderland Studies*. 2014. Vol. 29. No. 2. P. 165-201.
5. Крылов М.П., Гриценко А.А. Региональная и этнокультурная идентичность в российско-украинском и российско-белорусском порубежье: историческая память и культурные трансформации. *Лабиринт. Журнал социальногуманитарных исследований*. 2012. № 2. С. 28-42.
6. Грибовський В. Межа межі. Нотатки на полях книги Ігоря Чорновола «Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір». К.: Критика, 2015. 376 с.
7. Брехуненко В. Фронтір. *Енциклопедія історії України*. К.: Видавництво «Наукова думка», 2013. Т. 10. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=frontyr
8. Денисенко В., Домановський А. Мультифронтір: нова схема української історії. Український інститут майбутнього. 13.07.2022. URL: <https://uifuture.org/publications/multyfrontyr-nova-shema-ukrayinskoyi-istoriyi/>
9. Сунь Цзы. Искусство войны. М., 2002.
10. Арон Р. Мир і війна між націями. К.: Юніверс, 2000. 688 с.
11. Brozus L. Globale Konflikte oder Global Governance?: Kontinuität und Wandel globaler Konflikten nach dem Ost-West Konflikt. München: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2002. 264 s.
12. Говард М. Війна в європейській історії. К.: Мегатайп, 2000. 166 с.
13. Смелзер Н. Социология экономической жизни. *Американская социология: перспективы, проблемы, методы*. М.: Прогресс, 1972. С. 188-202.
14. Fukuyama F. The End of History and the last Man. N.Y.: Macmillan, Inc., 1992. 418 p.
15. Токвіль А. Про демократію в Америці. К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с.
16. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека и природы. М.: КомКнига, 2005. 294 с.
17. Давыдов Ю. Макс Вебер и современная теоретическая социология. М.: Мартис, 1998. 510 с.
18. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетическое и психогенетическое исследование. М., СПб.: Университетская книга, 2001.
19. Opp Karl-Dieter. Methodologie der Sozialwissenschaften. Einführung in Probleme ihrer Theoriebildung und praktischen Anwendung. München: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2002. 276 s.

References

1. Vidnyans'kyi, S.V. *Chekhiya, Ches'ka Respublika. Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*. T. 10. [Online]. Available from: <http://www.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe> [In Ukrainian].
2. Turner, F.J. *The Significance of the Frontier in American History*. [Online]. Available from: [https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-and-membership/aha-history-and-archives/historical-archives/the-significance-of-the-frontier-in-american-history-\(1893\)](https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-and-membership/aha-history-and-archives/historical-archives/the-significance-of-the-frontier-in-american-history-(1893)) [In English].
3. Terner, F. (2009). *Frontir v amerikanskoj istorii*. Moskva: Izdatel'stvo "Ves' mir". [In Russian].
4. Gasparini, A. (2014). Belonging and Identity in the Europe an Border Towns: Self-Centered Borders, Hetero-Centered Borders. *Journal of Borderland Studies*, (29), 2, pp. 165-201. [In English].
5. Krylov, M.P., Gritsenko, A.A. (2021). Regional'naya i etnokul'turnaya identichnost' v rossiysko-ukrainskom i rossiysko-belorusskom porubezh'ye: istoricheskaya pamyat' i kul'turnyye transformatsii. *Labirint. Zhurnal sotsial'nogumanitarnykh issledovaniy*, 2. pp. 28-42. [In Russian].
6. Hrybovs'kyi, V. (2015). *Mezha mezhi. Notatky na polyakh knyhy Ihorya Chornovola "Komparatyvni frontyry: svitovyy i vitchyznyanyy vymir"*. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].
7. Brekhunenko, V. (2013). *Frontyr. Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*. Kyiv: Vydavnytstvo "Naukova dumka", T. 10. [Online]. Available from: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORT ERMS=0&S21STR=frontyr [In Ukrainian].
8. Denysenko, V., Domanovs'kyi, A. (2022). Mul'tyfrontyr: nova skhema ukrayins'koyi istoriyi. *Ukrayins'kyi instytut maybutn'oho*. 13 july. [Online]. Available from: <https://uifuture.org/publications/multyfrontyr-nova-shema-ukrayinskoyi-istoriyi/> [In Ukrainian].
9. Sun' TSzy. (2002). *Iskusstvo voyny*. Moskva. [In Russian].
10. Aron, R. (2000). *Myr i viyna mizh natsiyamy*. Kyiv: Yunivers. [In Ukrainian].
11. Brozus, L. (2002). *Globale Konflikte oder Global Governance?: Kontinuität und Wandel globaler Konflikten nach dem Ost-West Konflikt*. München: VS Verlag für Sozialwissenschaften. [In German].
12. Hovard, M. (2000). *Viyna v yevropeys'kij istoriyi*. Kyiv: Mehatayp. [In Ukrainian].
13. Smelzer, N. (1972). *Sotsiologiya ekonomicheskoy zhizni. Amerikanskaya sotsiologiya: perspektivy, problemy, metody*. Moskva: Progress, pp. 188-202. [In Russian].
14. Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the last Man*. N.Y.: Macmillan, Inc. [In English].
15. Tokvil', A. (1999). *Pro demokratiyu v Amerytsi*. Kyiv: Vydavnychyy dim "Vsesvit". [In Ukrainian].
16. Prigozhin, I., Stengers, I. (2005). *Poryadok iz khaosa: novyy dialog cheloveka i prirody*. Moskva: KomKniga. [In Russian].
17. Davydov, YU. (1998). *Maks Veber i sovremennaya teoreticheskaya sotsiologiya*. Moskva: Martis. [In Russian].
18. Elias, N. (2001). *O protsesse tsivilizatsii. Sotsiogeneticheskoye i psikhogeneticheskoye issledovaniye*. Moskva, SPb.: Universitetskaya kniga. [In Russian].
19. Opp, K.-D. (2002). *Methodologie der Sozialwissenschaften. Einführung in Probleme ihrer Theoriebildung und praktischen Anwendung*. München: VS Verlag für Sozialwissenschaften. [In German].

Martynov A. War as a Factor in the Historical Transformation of Frontiers.

The concept of frontier conveys the semantic content of the moving border phenomenon. It is not only about the interstate border. At all stages of world history, intercivilizational boundaries were mobile. The Balkans and Ukraine, as examples of such intercivilizational borders between the

Christian and Muslim worlds, have been in conflict at various stages of world history. The article is devoted to the problem of the influence of the historical phenomenon of war on the change of frontiers. The specificity of local wars, in contrast to world wars, lies in the limitation of political goals, the scale of military operations, and the means of armed struggle in a specific strategy and tactic. World wars are essentially the clashes of civilians dressed in overcoats. A world war should have significant global consequences for the whole world. The main feature of a world war is the participation in it of the most powerful military states and major international groups. The socio-historical concept of a world war is defined according to various signs. From a socio-historical point of view, this type of war is a consequence of the transition to general military duty and the dominance of technical means of warfare. It is the technical progress of the 20th century. humanity owes bloody wars that affected the whole society, including the rear. In addition to the social and psychological sources of conflicts, which can be considered as the embodiment of the social phenomenon of wars, cultural, ethnic and political sources of conflicts have no less importance, as evidenced by the rich experience of history. The way out of a military conflict is related to the goals of its participants and the means they use. Its duration and intensity depends on the aspirations of the opponents and their resources of time and effort needed to develop a peaceful solution. Agreements, in which the goals of the warring parties are clearly recorded and the moment of the end of the struggle is specified, reduce the duration of the conflict. Such a blitzkrieg is also possible if one of the parties achieved its goal relatively quickly, and the other opposing party accepted this fact as a sign of its defeat. Therefore, the potential winner must imagine a blow based on which symbols the opponent will perceive as his defeat. In a limited war, its participants proceed from the understanding that the conflict between them should not affect their existence. Total war is a struggle for destruction. The fighters are ready to use any measures to destroy the enemy. During the Cold War, there was a danger of a direct clash between the largest states and military-political groups, or the risk of a local conflict gradually turning into a global one. Putin's war against Ukraine is also a war against liberal democracy and against the new rise of the West, which would be able in such a case to modernize the Russian autocracy according to the liberal-democratic model.

Keywords: war, globalization, historical legitimacy, border, frontier.

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

УДК 94[327(430).016/021:(367:430)]“07/08”

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-2>

Вацеба Р.М.

<https://orcid.org/0000-0002-0276-8131>

КАРОЛІНЗЬКА ПОЛІТИКА СТОСОВНО БІЛИХ СЕРБІВ НАПРИКІНЦІ VIII ТА В IX СТОЛІТТІ

У статті представлено результати дослідження слов'янської політики Карла Великого і його нащадків у басейні Середньої Ельби. Визначено її цілі, запропоновано періодизацію. Розглянуто дипломатичні та військові заходи Каролінгів стосовно розташованих тут князівств білих сербів. Проаналізовано міжнародне тло епізодів франко-білосербської співпраці та конфронтації у 789–899 рр., розкрито їхні передумови й наслідки, уточнено перебіг.

Простежено еволюцію Каролінзької політики від військового союзу з верховними князями Білої Сербії (789–805 рр.) до безпосередньої взаємодії з очільниками окремих кланів і створення укріпленого пограниччя на р. Заале (806–840 рр.), а відтак – його адміністративної централізації та часткового делегування стосунків з білими сербами місцевим маркгерцогам (841–858 рр.) Показано, що до 858 р. політична еліта Білої Сербії, за винятком далемінців, виявляла тенденцію до продовження співпраці з Каролінгами, яка знаходила вираження у військовій та логістичній підтримці їхніх походів, а франко-білосербські війни мали епізодичний, іноді локальний характер. Виявлено часткову кореляцію між кризами у взаєминах і неврожайними роками, а також транзитним проходженням Каролінзьких армій крізь Ельбо-Заальське межиріччя. Окремі конфлікти пов'язано з переформатуванням Сербського лімесу та міжусобним протистоянням у Франкській імперії.

З'ясовано політичні обставини перемоги у середовищі білих сербів антифранкської орієнтації. Встановлено, що ця зміна відбулася у 858 р., поставила під загрозу безпеку Сербської марки й Тюрингії, супроводжувалася кооперацією білих сербів з далемінцями та чехами і в подальшому призвела до тимчасового входження Білої Сербії до складу Великої Моравії. Охарактеризовано реакцію Каролінгів, яка спершу полягала у спробі поступової інкорпорації слов'янських земель Ельбо-Заальського межиріччя до складу Сербської марки, однак, після невдачі цієї стратегії у 880-х – на початку 890-х рр. на тлі протистояння з Великою Моравією, обмежилася поверненням до більш давньої моделі дружніх стосунків з білими сербами.

Ключові слова: Східно-Франкське королівство, Полаб'я, Сербська марка, Каролінги, білі серби, сусли, далемінці, Карл Великий, Людовік Німецький, Мілодух, Такульф.

Вступ. Коли у VIII ст. межі Франкського королівства сягнули р. Ельби, р. Заале, Чеського лісу і Середнього Дунаю, його політична еліта на чолі з правлячою династією Каролінгів (751–911 / 987 рр.) вступила у період більш жвавих контактів з множиною західнослов'янських етнополітичних утворень. Розташований у басейні Середньої Ельби ареал «сорабів» [1, р. 61; 2, р. 121] або «білих сербів», як їх іменував Константин VII Багрянородний [3, р. 130-131;

4, р. 27; 5, с. 44], вирізняється з-поміж решти більш тісним географічним зв'язком з контролюваною Каролінгами територією та глибокою передісторією співпраці тутешніх мешканців з франками, що сягала ще Меровінзьких часів. На відміну від Нижньої Ельби, де лише три локації були придатними для переправи ободритів і велетів на лівий берег [6, s. 214], чи височин Чеського лісу, який виконував роль природного бар'єру між франкською Баварією і слов'янською Богемією, р. Заале, вздовж якої у часи Ейнгарда проходив кордон з Білою Сербією [7, § 15, р. 17-18; 8, р. 431; 9, s. 170; 10, s. 111], радше сполучала, аніж розділяла обидва береги¹. Це надавало білосербському вектору особливе місце у Каролінзькій прикордонній політиці, відображенням якого є більша увага до «сорабів» з боку франкських хроністів, що створює кращі умови для відстеження тяглості та змін у базових аспектах взаємин. Водночас, з урахуванням «Фредегарової» ремарки про давню приналежність полабських сербів до франків, що зустрічається при описі подій початку 630-х рр. [13, IV, § 68, р. 155; 14, s. 541], зазначений слов'янський народ поряд з бретонцями має ще й найбільш довготривалу історію задокументованих прикордонних стосунків з Франкською державою. Ця обставина робить історичний процес, пов'язаний з Білою Сербією, а отже й кожен з його хронологічних фрагментів, винятково цінним з точки зору можливостей спостереження за еволюцією франкської політики щодо сусідніх народів від VI до початку X ст.

Обрана проблематика тісно переплетена з контекстами внутрішньополітичного життя у державах Каролінгів та Білій Сербії, а також загальним тлом міжнародної ситуації на стику Центральної та Центрально-Східної Європи. Розглянутий спектр питань є складовою більш глобальних дискурсів навколо франко-слов'янських відносин, Каролінзької прикордонної політики та військово-політичних практик на цивілізаційних фронтах і здатний збагатити їх цінним порівняльним матеріалом.

Головні віхи політичного життя білих сербів за часів Каролінгів описали у відповідних розділах своїх монументальних серболужицьких історій Вільгельм Богуславський [15, s. 22-32] та Ян Бранкачк [16, s. 66-70]. Загальні, проте доволі лаконічні нариси франко-білосербських взаємин представлені також у працях Едуарда Отто Шульце [17, s. 11-19], Юзефа Відаєвича [18, s. 15-25], Єжи Стшельчика [9, s. 167-176] та Артура Шрейтера [19, s. 275-283]. Втім, впродовж останніх десятиліть з'явилася низка більш конкретних і глибоких досліджень, що за своїм змістом дотичні до обраної тематики чи висвітлюють окремі її аспекти. Мова насамперед про ґрунтовні студії Душана Тржештика, у яких один з корифеїв чеської медієвістики розглянув білих сербів і їхній край у контексті Каролінзьких військових операцій у Богемії та франко-моравських відносин [20, s. 68-118, 193-277]. Не меншої уваги заслуговують роботи Герарда

¹ Про це, зокрема, свідчить притаманна їй раніше функція поселенської вісі, навколо якої у V – на початку VI ст. сформувалось осердя давнього Тюринзького королівства [див.: 11, s. 10; 12, s. 345].

Лябуди та Матіаса Гардта про організацію східного прикордоння Каролінзьких володінь [21; 22], наукова розвідка Вольфганга Фрітце про зв'язки між полабськими слов'янами і Великою Моравією [23], дисертаційне дослідження Крістіана Ганевінкеля, присвячене полабським слов'янам як чиннику внутрішньополітичних процесів у Східно-Франкському королівстві [24], та нещодавня стаття Себастьяна Россіньюля, де канадський історик скрупульозно проаналізував стосунки франків з далемінцями-гломачами [25]. Результати цих та низки інших напрацювань подекуди відкрили елементи глибшої картини франко-слов'янських відносин у Середньому Полаб'ї, яка нині потребує нового узагальнення з частковим переглядом інтерпретації вже описаних раніше фактів. Критичного підходу вимагає поширена у більш давній історіографії тенденція до маргіналізації прецедентів франко-білосербської співпраці у VIII – першій половині IX ст. Разом з тим сучасні монографії про Карла Великого і політичний розвиток держави Каролінгів [26; 27; 28; 29; 30; 31] дозволяють краще зрозуміти франкський контекст аналізованих подій.

Мета дослідження полягала у проведенні аналітичного огляду Каролінзької політики щодо сербських князівств басейну Середньої Ельби від кульмінаційного етапу військово-політичної діяльності Карла Великого наприкінці VIII ст., який заклав підвалини міжнародної ситуації у регіоні на наступне століття, до смерті короля Арнульфа, котрий останнім з-поміж каролінзьких володарів мав реальні важелі впливу на франко-білосербські стосунки. Коло поставлених **завдань** включало: а) вивчення писемних свідчень про політичні та воєнні кроки Каролінгів між 789-м і 899-м рр., що торкалися білих сербів як об'єкту чи засобу досягнення поставлених цілей, б) аналіз безпосередніх обставин та ширшого міжнародного контексту цих заходів, процесу їхньої реалізації, результатів і наслідків, зокрема впливу на подальші відносини з князівствами білих сербів, в) визначення основних принципів Каролінзької політики щодо Білої Сербії та оборони суміжної ділянки франкського кордону і відстеження їхньої трансформації, г) виділення та характеристику етапів франко-білосербських стосунків у межах заданого часового проміжку.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці VIII – на початку IX ст. характер франко-білосербських відносин визначався контекстом аварських та саксонських війн Карла Великого [32, с. 39]. У 789 р. франкський король отримав допомогу від білих сербів під час походу на велетів [2, р. 84; 33, р. 77]. Військові контингенти з князівств Середнього Полаб'я чи принаймні північних областей Білої Сербії, що безпосередньо межували з велетськими володіннями, як уточнював Кароль Еміль Сенявський², долучилися тоді до Каролінзької армії

² Польський історик, щоправда, помилково вважав, що тут йшлося про вже звільнені під впливом політики франків та ободритів білосербські спільноти, яких велети прагнули знову приєднати до свого князівства [34, s. 96].

у першій фазі кампанії [35, р. 11], щоб спільно виступити проти князя південновелетських гаволян [6, s. 221; 36, s. 69-91; 37, s. 15; 38, s. 57-58; 39, s. 69; 40, s. 157; 41, s. 326; 42, s. 91; 43, s. 99; 44, s. 14, 17; 45, с. 50; 46, s. 25; 47, s. 102-103], на ім'я Драговіт. Маючи санкцію ранніх Каролінгів [33, р. 78; 48, s. 242; 49, s. 104; 50, s. 115-121; 51, s. 140; 52, s. 126; 44, s. 19-20], останній, вірогідно, впродовж кількох десятиліть тримав під своїм контролем етнічно білосербські землі лівобережного басейну Середньої та Нижньої Гаволи [53, с. 390], і на тлі гострої кризи у франко-велетських відносинах князі білих сербів, очевидно, прагнули їх повернути [54, р. 111]. Однак, коли Драговіт, відмовившись від спротиву, відразу прибув до Карла Великого і запропонував йому свої послуги [1, р. 85, 87; 55, р. 34; 33, р. 77-78; 56, р. 34], франкський король поступився інтересами білосербських союзників і знову довірив йому країну [57, р. 44]. Таке рішення було продиктоване необхідністю співпраці з князем гаволян у продовженні походу на північновелетські землі [54, р. 99, 101, 111]. Цей другий етап кампанії 789 р., у свою чергу, здійснювався задля іншого дружнього франкам слов'янського народу – ободритів [7, § 12, р. 15]. Вони потерпали від частих нападів північновелетських спільнот з долини р. Пене [51, s. 141; 54, р. 106] і через це не могли повноцінно допомогти Карлу Великому в боротьбі проти своїх західних сусідів – саксів-нордальбінгів. Придушення спротиву останніх було неодмінною умовою остаточного завершення Саксонських війн³, тож потреби ободритів набули для Карла першочергового значення.

З іншого боку, в останній третині VIII ст. завоювання франками тюринзьких саксів з-над р. Унструт поступово ставало доконаним фактом⁴. Позаяк за часів Піпіна Короткого саме білі серби збалансовували їхній військово-політичний потенціал [13, р. 181; 33, р. 41], актуальність франко-білосербського союзу тепер частково нівелювалася. Давньою функцією білих сербів на франкському східному пограниччі було також створення перепони на потенційному маршруті аварських набігів на Тюрингію [5, с. 59-61; 14, s. 513, 542, 545]. Проте з переходом Карла Великого у наступ і початком Аварської кампанії (788 р.) потреба в такому буфері відпала. Басейн Середньої Ельби відтоді знаходився на одному зі стратегічних шляхів просування Каролінзьких армій [17, s. 16], що наділяло стосунки з білими сербами новим сенсом. Це добре ілюструють

³ Від 785 р. лівова частка Саксонії перебувала у франкських руках [32, с. 40; 28, р. 105; 26, р. 56], але важкодоступні для Карлового війська землі нордальбінгів за правим берегом Нижньої Ельби, що все ще залишалися нескореними, були плацдармом для потенційних повстань вже завойованих саксів [58, р. 14]. Як показали події наступного десятиліття, Нордальбінгія стала останнім осередком саксонського опору Каролінзькій владі, а тутешні воїни відіграли провідну роль на завершальному етапі протистояння [26, р. 161; 2, р. 102, 104; 1, р. 103, 105; 56, р. 37].

⁴ Виданий навесні 780 р. привілей Карла Великого для Герсфельдського монастиря [59, р. 179-180] вперше містить згадку про франкських графів, котрі адміністрували саксонські землі між р. Унструт та Ельбою і збирали десятину з місцевого населення [9, s. 167].

підрахунки Еріка Дж. Голдберга, відповідно до яких у пізньокаролінзький період дорога від Саксонії до Середнього Подунав'я займала франкським військовим формуванням втричі менше часу, коли вони рухались землями своїх союзників верхи на конях і мали забезпечене утримання з їхнього боку (менше двох тижнів), аніж у випадку, якщо доводилося просуватися крізь ворожу територію у постійній бойовій готовності, тягнучи за собою наповнені продовольством вози (близько шести тижнів) [29, р. 139]. Нові міжнародні реалії частково змінювали вимоги до місцевої слов'янської еліти, бо необхідні Каролінгам гарантії безпеки та логістичної підтримки їхніх військових контингентів під час проходження землями білих сербів, апіорі, вимагали дещо глибшої залежності, порівняно з попередньою формою військово-політичного союзу, збудованою на принципах допомоги та ненападу, але й невтручання франків у внутрішнє життя слов'янських політичних утворень.

Восени 791 р. Карл Великий організував масштабний похід проти Аварського каганату, під час якого, як показав Д. Тржештик [20, s. 77-81], очолювана франкськими вельможами: графом Теодоріхом та камерарієм Мегінфридом армія саксів, фризів [1, р. 89; 2, р. 88; 20, s. 77] і тюрингів [56, р. 34] рухалась до Середнього Подунав'я через Ельбо-Заальське межиріччя [20, s. 81, 82]. З огляду на засвідчену Алеманськими анналами присутність слов'ян у військовому контингенті, який Карл Великий залучив до цієї експедиції [60, р. 47; 20, s. 81], чеський історик не виключав, що в ній брали участь білі серби [20, s. 82].

Розповідаючи про події наступного, 792 р., Вольфенбюттельські аннали повідомляють про повстання народів північно-східної периферії Франкського королівства: саксів, слов'ян і фризів [61, р. 45], а під 794 роком це ж джерело згадує про загибель багатьох воїнів у слов'янських землях [61, р. 45]. Наведені свідчення резонують з фрагментом Лоршських анналів за 792 р., де йдеться про чергове повстання саксів, підтримане їхніми язичницькими сусідами [56, р. 35]. Більшість дослідників вбачає в останніх Драговітових велетів [38, s. 53; 32, с. 42; 6, s. 226; 44, s. 24]. Однак, за словами Ейнгарда, після походу 789 р. велети «надалі воліли не чинити значного опору владі» Карла Великого [7, § 12, р. 15]. З огляду на результати кампанії 789 р., під час якої відбулася, по суті, переорієнтація франків на союз з князем гаволян, а також пізніше проходження саксонського війська маршем крізь Ельбо-Заальське межиріччя туди й назад дорогою до Богемії у 791 р., яке, можливо, не минулося без ексцесів з боку франкських воєначальників та комунікації місцевих слов'янських князів з невдоволеною військовою елітою нещодавно завойованих Карлом Великим саксів, мотиви для виступу проти франків мали радше білі серби.

Прикметно, що Лотар Дралле підкреслює разючу подібність між подіями 792 р. і перебігом саксонського повстання 782 р., припускаючи, що в обидвох випадках брало участь те саме слов'янське плем'я [38, s. 53-54].

Ідентифікувавши його з велетами, німецький історик був змушений спростовувати [38, s. 54-55] відносно однозначні відомості т. зв. «Ейнгардових анналів» про вторгнення на тюринзькі та саксонські пограниччя *«слов'ян-сербів, що населяють долини між Ельбою і Заале»* [1, p. 61]. Запропоновану ним критику цієї інформації пізніше визнав безпідставною Єжи Стшельчик [52, s. 126]. З урахуванням географічної проблематичності постульованого Л. Дралле велетського набігу на Тюрингію, це радше дозволяє припустити, що джерельні свідчення за 792–794 рр., як і десять років до того, стосувались слов'янського населення з-над Середньої Ельби та Заале [54, p. 112]. У 793 р. сили франків були кинуті на придушення масштабного повстання саксів [28, p. 105], а роком пізніше настала черга білих сербів.

Коли у 805 р. зібране за наказом Карла Великого військо знову проходило долиною Середньої Ельби, метою походу були вже чехи. Д. Тржештик небезпідставно вбачав причину франко-чеської війни 805–806 рр. у стратегічно важливому розташуванні Богемії з точки зору контролю над Середнім Подунав'ям і подальшого продовження Аварської кампанії, яка, всупереч ретроспективному баченню Ейнгарда, на той момент ще не виглядала завершеною [20, s. 83, 95]. Використовуючи типову для франкських воєнних кампаній стратегію [20, s. 74], Карл Великий спрямував до Богемії три армії на чолі зі своїм сином Карлом Молодшим, що, рухаючись різними шляхами, мали зустрітися неподалік від місця дислокації головних сил супротивника [33, p. 93-94] на р. Огржі [62, p. 308; 20, s. 99-101, 103; 9, s. 169].

Окремі подробиці перебігу цієї експедиції на землях білих сербів відомі за текстом «Хроніки Муассака». Хоча її рукопис походить з монастиря поблизу Тулузи і, як тепер вважається, був укладений у далекій Каталонії [26, p. 6], фрагмент з описом подій 805 р., ймовірно, запозичений з втраченого нині продовження Лоршських анналів, автор якого використовував свідчення безпосередніх учасників походу на чехів [20, s. 98; 25, p. 140]. Як інформує джерело, шлях однієї з армій, посиленої загонами саксів, проліг через т. зв. Гверенофельд і Демельцію, тобто землі далеминців-гломачів, де Каролінзькі сили вступили у бій з князем на ім'я Семіл і, здобувши перемогу, взяли двох його синів у якості заручників [62, p. 307-308]. Тим часом четверте франкське військо на кораблях прибуло до Магдебурга й спустошувало там область Геневара [62, p. 308]. Топонімом «Гверенофельда» чи «Варнефельд» окреслювали зайняту колись германськими варнами [17, s. 12; 63, s. 121; 64, s. 47] рівнинну місцевість, що простягалася на схід від р. Заале [16, s. 67] біля Галле [20, s. 100-101] до Середньої Ельби [65, s. 16]. Згадану далі Геневару в історіографії прийнято пов'язувати з розташованим східніше Магдебурга ареалом моричан [65, s. 18; 16, s. 66], де Пауль Грім злокалізував її на околицях сучасного Гоммерна [66, s. 17; 20, s. 102].

На відміну від «Хроніки Муассака», написані саме у 805–806 рр. [20, s. 97], тобто майже синхронно з аналізованими подіями, Ранні Мецькі аннали⁵ згадують про участь у поході незліченної кількості слов'ян [33, р. 94; 31, р. 420–421]. З того, що вони наступали на чехів в одній армії з саксами, можна зробити висновок, що, як і під час походу на велетів у 789 р., Карл Великий намагався залучити до своїх воєнних планів залежні від франків слов'янські народи басейну Середньої та Нижньої Ельби⁶. Одними з небагатьох, хто відмовився, очевидно, були моричани [65, s. 19], що й зумовило спустошення франками області Генеvara у якості показового покарання. Д. Тржештик бачив серед слов'ян, котрі разом з саксами виступили до Богемії, ободритів і білих сербів [20, s. 101]. З огляду на просування Каролінзьких сил землями останніх, вірогідність їхньої участі у поході, подібно як в експедиціях 789 та 791 рр., справді є дуже високою. У такому випадку перебіг подій 805 р. був би найранішим свідченням відокремлення далеминців від загальної маси білосербських князівств та їхнього позиціонування як окремого утворення у військово-політичному відношенні⁷. Згодом, у середині IX ст., цей поділ знайшов відображення у тексті т. зв. «Баварського географа»⁸.

Тим часом як білосербські спільноти, що входили до «*regio que uocatur Surbi*», станом на 805 р. бачили свої інтереси у продовженні співпраці з франками, географічно більш віддалені від кордонів імперії далеминці виявилися радше схильними до солідаризації з чехами, котрі саме тоді вперше стали на шляху Каролінзьких планів. Підкорення далеминців, як вважав Д. Тржештик, цікавило франків насамперед з точки зору вільного проходу до Богемії, а сини князя Семіла були потрібні Карловим полководцям, щоб гарантувати собі безпечне повернення на батьківщину [20, s. 82, 102]. Водночас не слід виключати можливості, що відомий за подіями наступного року верховний князь білих сербів Мілодух прагнув використати франків для встановлення над далеминцями власної гегемонії, і підпорядкування йому Семіла було умовою участі білих сербів у поході на чехів.

⁵ Це джерело все частіше пов'язують з постаттю молодшої сестри Карла Великого Гізели й Шельським монастирем, де вона тоді була ігуменею [26, р. 25; 67, р. 125; 28, р. 61–62; 68, р. 177], що дозволяє вважати укладачів Ранніх Мецьких анналів добре обізнаними з перебігом походу Карла Молодшого на чехів, як і подіями кінця VIII – початку IX ст. загалом.

⁶ Посилюючи військовий потенціал його власних сил, така тактика водночас на період походу нівелювала слов'янську загрозу для залишеної місцевими воїнами Саксонії.

⁷ З огляду на зазначене, тут і при описі хронологічно пізніших подій поняття «білі (полабські) серби» використовуватиметься у політичному значенні та не включатиме далеминців-гломачів, а лише слов'ян, що входили до т. зв. «*regio que uocatur Surbi*» «Баварського географа» [див.: 69, с. 13].

⁸ «...*Iuxta illos (est) regio quae uocatur Surbi. in qua regione plures sunt quae habent ciuit(ates) L. Iuxta illos sunt quos uocant(ur) Talamintzi, qui habent civitates XIII.* [Поруч з ними є область, яка називається Сурби. У цій області численні є, що мають 50 градусів-полісів. Поруч з ними є ті, що звуться Таламінці, які мають 14 градусів-полісів]...» [див.: 70, fol. 149 v.]

У Богемії Карл Молодший досягнув лише часткового успіху. Чеського князя Леха було вбито [33, р. 94; 2, р. 120; 71, р. 224; 72, р. 23; 35, р. 16; 73, р. 65; 74, р. 437; 75, р. 42; 20, s. 97-98], проте Каролінзькі війська так і не змогли захопити [20, s. 105, 110] взятого ними в облогу політичного осередку в Канбурзі [62, р. 308]. Чехи не наважувались на вирішальну битву, а, використовуючи досвід аварської кампанії 791 р. [20, s. 104], переховувалися по лісах та важкодоступних місцинах, тож франки вдалися до іншої тактики і впродовж сорока днів спустошували їхні землі [33, р. 94; 62, р. 308; 20, s. 104-105]. Як зазначав Д. Тржештик, нищення врожаю було однією з типових тогочасних воєнних практик, яку франки застосовували, коли ворог відмовлявся капітулювати, уникаючи при цьому масштабних збройних зіткнень. Повторення таких заходів два роки поспіль зазвичай ставило супротивника на межу виживання та схиляло до визнання франкської влади [20, s. 74, 115-116].

Особливість кампанії 805 р. полягала в тому, що цей рік виявився винятково неврожайним [31, р. 422; 20, s. 116; 76, р. 245]. З одного боку, це ще більше посилювало ефект від франкських спустошень у Богемії [20, s. 116] і, після того як наступного року Карл Великий спрямував туди армію баварів, алеманів і бургундів [2, р. 122; 72, р. 24; 71, р. 224; 77, р. 37; 73, р. 66; 75, р. 43] на чолі з Піпіном Італійським [78, р. 11; 20, s. 111-113], чехи, попри те, що так і не були переможені, підкорилися [20, s. 115] і почали сплачувати данину в розмірі 120 волів та 500 гривен срібла [79, II, § 8, р. 93-94; 20, s. 113]. Проте, з іншого боку, масове знищення посівів франками мало справити вкрай неоднозначне враження на їхніх слов'янських союзників. Подальші винятково неврожайні жнива на власних землях, вочевидь, сприймалися останніми як покарання від вищих сил за заподіяну чехам шкоду, що в уяві полабських слов'ян робило франків винуватцями майбутнього голоду. Кризу довіри до франків доповнювала елементарна нестача їжі, яку можна було силою здобути по інший бік кордону, відібравши те, що ще залишалося у Каролінзьких підданих.

У листопаді 805 р. Карл Великий писав до Льєзького єпископа Гаербальда, що язичницькі народи, які живуть на кордонах Франкської держави, продовжують вести війни [76, р. 245; 31, р. 422-423]. Одним з вжитих ним заходів стала видана у січні 806 р. [31, р. 425-427] заборона на експорт зброї у слов'янські та аварські краї, яку було запроваджено капітулярієм з Діденгофену [80, р. 123]. Тож війни, які ще восени тривожили імператора, точилися на сході [32, с. 43]. На той момент чехи ще не капітулювали і, вочевидь, намагалися відігратись за завдану їм франками кривду на менш захищених периферіях Каролінзьких володінь на кшталт Майнської Франконії [81, р. 437].

Реагуючи на цю загрозу, навесні 806 р. імператор відправив на схід Карла Молодшого і Піпіна Італійського. Відповідно до узгодженого у лютому проєкту майбутнього поділу Франкської держави, після смерті Карла Великого перший, серед інших володінь, мав успадкувати Тюрингію і північні райони Баварії,

другий – решту Баварії [82, р. 127]. Тож кожен з них, по суті, захищав свою майбутню вотчину. Подробиці походу Карла Молодшого описує «Хроніка Муассака». Франки рушили через Тюрингію до Нижньої Заале, де старший син Карла Великого провів велику військову нараду в місці, що звалося Валада. Останнє від часів В. Богуславського прийнято ототожнювати з сучасним Вальдау на околицях Бернбурга [17, s. 12; 65, s. 34; 83, s. 35; 9, s. 170], що розташований на лівому березі Заале, навпроти давньої білосербської області Сіромунт. Звідти Карл Молодший відправив загони добірних воїнів [84, р. 14] за р. Ельбу, а сам з рештою війська, переправившись через Заале, виступив на Гверенафельд. Тут загинув верховний князь білих сербів Мілодух. Відтак, руйнуючи білосербські гради і спустошуючи їхні землі, Карл повернувся до Ельби, де прийняв капітуляцію князів окремих областей Білої Сербії, що раніше входили до Мілодухового князівства. Вони пообіцяли надалі служити головному спадкоємцю франкського трону та його батькові-імператору і надали заручників. Звелівши збудувати дві фортеці: біля правого берега Ельби, навпроти Магдебурга, і на правому боці Заале, на місці сучасного Галле, Карл Молодший вирушив назад до Франконії [62, р. 308]. Інші джерела подають більш лаконічні повідомлення і переважно акцентують увагу тільки на загибелі князя Мілодуха та спорудженні франкських укріплень на Заале й Ельбі [2, р. 121-122; 71, р. 224; 72, р. 24; 77, р. 37; 73, р. 66; 75, р. 43; 35, р. 16].

Локації закладених Карлом Молодшим фортець, можливо, відповідають місцям, де франкські війська переправлялись через ріки. Це дозволяє припустити, що загони добірних воїнів, скеровані ним за Ельбу, мали за завдання ще раз спустошити область Геневара, подібно як армія Піпіна Італійського повторно спустошувала землі чехів [2, р. 122; 72, р. 24; 71, р. 224; 77, р. 37; 73, р. 66; 75, р. 43; 78, р. 11; 20, s. 111-113]. У контексті пошуку підтвердження такої думки привертають увагу свідчення Максимінських анналів, котрі, як доводить Фльоранс Кльоз, назагал мають більшу наукову цінність, аніж це вважалося раніше [85, р. 305]. Використане автором джерела формулювання «у землю слов'ян, що звуться сурби, і за річку Ельбу» [72, р. 24], очевидно, відображає уявлення, що за р. Ельбою був атакований якийсь інший, «несербський» народ. Останнім якраз і могли бути моричани.

На думку Артура Шрейтера, франкські сили, що перебували у розпорядженні Карла Молодшого, як і торік, прямували до Богемії, а конфлікт з білими сербами розгорівся спонтанно, через небажання Мілодуха знову пропускати Каролінзьку армію крізь свої володіння [19, s. 276], і змусив Карла Молодшого відмовитись від первинного задуму. Втім, розпорядження Карла Великого про організацію мобілізаційних заходів у Саксонії⁹ радше доводить

⁹ «§2. Si partibus Hispaniae sive Avariae solatium ferre fuerit necesse praebendi, tunc de Saxonibus quinque sextum praeparare faciant; et si partibus Beheim fuerit necesse solatium ferre, duo tercium praeparent; si vero circa Surabis (Sorabis) patria defendenda necessitas fuerit, tunc omnes generaliter

протилежне. Документ регламентує оборону лише на випадок необхідності захисту вітчизни поблизу білих сербів [86, р. 136] чи, залежно від перекладу, навіть конкретно від білосербських вторгнень [32, с. 43; 87, с. 25], що вказує на недавні прецеденти або високу вірогідність реалізації загрози з їхнього боку, включно з використанням Білої Сербії як плацдарму для антифранкської агресії. Беручи до уваги подальші події, це дозволяє саме в Мілодухових сербах бачити згаданих пізніше Сігібертом з Жамблу слов'янських поплічників чехів, котрі у 806 р. напали на Каролінзькі землі [88, р. 336]. У перші місяці цього року голод на сході від Заале міг відчуватися особливо гостро, адже, з огляду на виняткове логістичне значення р. Ельби, можна припустити, що попереднього літа на плечі білих сербів ліг тягар утримання армії Карла Молодшого під час її шеститижневого перебування у Богемії.

Отже, ціллю Карла Молодшого все ж від початку була Біла Сербія. Очікуючи, що тутешні слов'яни наслідуватимуть минулорічну тактику чехів, франкські полководці, очевидно, розглядали можливість війни на виснаження і тому прагнули охопити воєнними діями якомога більшу частку ворожої території, що, як відомо, включала й правобережжя Середньої Ельби [18, s. 9, 13]. Найбільш безпечний шлях туди пролягав крізь землі моричан, тож відправлені за Ельбу загони елітних воїнів, ймовірно, отримали наказ, після виконання завдання у Геневарі, наступати на розташоване поруч Сербище¹⁰ [16, s. 67; 18, s. 17-18] і, спустошуючи цей край, рухатись вздовж правого берега Середньої Ельби вверх за течією до заздалегідь узгодженого місця зустрічі з основними силами Карла Молодшого. Останні мали обійти з вогнем і мечем північну частину Ельбо-Заальського межиріччя [18, s. 17-18; 65, s. 34]¹¹. Оскільки Біла Сербія, схоже, вже і так перебувала у ситуації продовольчої кризи, спустошення Карлом Молодшим тутешніх земель у поєднанні з захопленням білосербських градів, чого франкам так і не вдалося досягнути у Богемії, змусило колишніх підданих Мілодуха скласти зброю вже у перший рік конфлікту. Усю повноту відповідальності за скоєні напередодні злочинства, вочевидь, було покладено на їхнього загиблого зверхника.

veniant [Якщо сторонам Іспанським чи Аварським потрібно буде забезпечувати постачання підмоги, тоді з саксів п'ять шостому зберуть спорядження; і якщо у сторони Богемські буде потрібно постачати підмогу, двоє третього спорядять; якщо ж поблизу сорабів батьківщину треба буде захищати, тоді нехай виступають усі загалом]». [цит. за: 86, р. 136].

¹⁰ Дослідники локалізують його на правому березі р. Ельби, навпроти гирла р. Мульди та р. Заале, і над р. Нуте, в районі сучасного м. Цербст [89, s. 719; 90, s. 68; 91, s. 115; 92, s. 33].

¹¹ В. Богуславський гадав, що після загибелі Мілодуха франкське військо рухалось звідти до Ельби у східному, а не північному напрямку і, форсувавши її, атакувало землі мільчан у сучасній Верхній Лужиці, де, на його думку, знаходилось осердя Мілодухового князівства [15, s. 25; 83, s. 35]. Однак ця теза суперечить сучасним уявленням про межі Білої Сербії [див.: 53, с. 390], а також свідченням «Хроніки Муассака», яка описує дорогу Карла Молодшого до Ельби як рух у зворотному напрямку («...remeavit Albia;») [62, р. 308], що було б неможливим при просуванні на схід.

Встановлене Карлом Молодшим безпосереднє верховенство франкських володарів над князями окремих областей Білої Сербії свідчило про ліквідацію інституції верховного князя і фактичний поділ «*regio que uocatur Surbi*» на множинну менших князівств. Таке рішення йшло у розріз з традиційною політикою Каролінгів, котрі, прагнучи спростити собі ведення дипломатії з сусідніми слов'янськими народами [93, р. 372], до того переважно сприяли концентрації влади в руках одного лояльного правителя, здатного реалізовувати франкські інтереси і стримувати своїх підданих від локальних грабіжницьких набігів на Каролінзькі володіння, які були нормою для тогочасних «варварських» народів [32, с. 39]. З іншого боку, ліквідуючи інституцію верховного князя білих сербів, Карл Молодший фактично сам займав Мілодухове місце і разом з обов'язком безпосередніх контактів з князями відносно дрібних білосербських областей отримував права на частину колишніх Мілодухових доходів. Для головного спадкоємця Карла Великого це було важливо, адже, відповідно до проєкту поділу імперії 806 р., більш заможні частини Франкської держави мали відійти до його молодших братів¹².

Предметом особливого зацікавлення Карла Молодшого міг бути прибуток від торгівлі сіллю. Франкські купці, що базувалися у Вюрцбурзі, їздили за цим продуктом до білих сербів у район Галле, де, як вважають, солеварний промисел був налагоджений вже за часів перших Каролінгів [94, р. 593]. З огляду на виняткове значення солі у середньовічному світі, контроль над цією торгівлею міг забезпечувати матеріальне підґрунтя для функціонування Мілодухової влади, покриваючи визначальну частку коштів на утримання його військової дружини. Прикметно, що й Каролінги намагалися тримати під своїм наглядом усі торгові осередки (т. зв. «емпорії») та ярмарки в межах Франкського королівства [94, р. 571]. Маючи власний центр виробництва солі на правобережжі Заале, у Штассфурті біля р. Боде [94, р. 592], вони могли оцінити обсяги торгівлі у Галле і, відповідно, потенційну вигоду від володіння цим ринком.

Натомість князі окремих білосербських областей отримували більшу політичну самостійність, адже їхні нові володарі тепер, зазвичай, перебували далеко від Білої Сербії, гірше орієнтувалися у внутрішніх справах тутешніх князівств і мали чимало більш важливих проблем до вирішення. Не виключено, що домовленість з Карлом Молодшим передбачала також осідання у локальних князів певної частки данини, яку раніше сплачувалося Мілодухові. В сукупності це дозволяло вести власну політику, розвиваючи свої мінідержавки як відносно незалежні утворення. У джерелах відображенням цього стала поява етніонімів окремих білосербських кланів [95, с. 90] на кшталт згаданих під

¹² Людовік Благочестивий отримував Аквітанію, Гасконь, Септиманію та частину Бургундії, Піпін Італійський – колишнє Королівство Лангобардів і більшу частину Баварії, а також частину Алеманії [82, р. 127].

839 р. коледичів [96, р. 23] та активних у другій половині IX ст. суслів [35, р. 67, 81, 89], яка засвідчує суб'єктність їхніх князівств на міжнародній арені. До певного моменту франки мали бути задоволені таким рішенням білосербського питання, бо згодом, під час війни з ободритями 844 р., східнофранкський король Людовік Німецький у подібний спосіб розділив володіння загиблого ободритського «короля» Гостомисла між кількома князями нижчого порядку [35, р. 35]. Зафіксована у Хроніці Муассака участь білих сербів у подальшому будівництві франкської військової інфраструктури на правому березі Ельби та Заале [62, р. 308] свідчить про те, що цей народ був знову прийнятий до когорти імперських федератів [97, р. 25].

Результати походу Карла Молодшого на білих сербів у 806 р. включали також трансформацію франкського пограниччя на сході Тюрингії. Нещодавно Матіас Гардт дійшов висновку, що на початку IX ст. Карл Великий здійснив спробу облаштувати північно-східний кордон новоствореної імперії за зразком пізньоантичного лімесу на Рейні та Дунаї [22, р. 231]. Саме з урахуванням цього плану доцільно розглядати спорудження Карлом Молодшим фортець на правому березі Заале і Середньої Ельби. Німецький дослідник вважає їх точним аналогом відповідного елементу римської військової організації, зазначаючи, що укріплення на варварському березі прикордонної річки на кшталт Трансаквінуму і Контраквінуму на місці сучасного Будапешту в перших століттях нашої ери слугували для захисту мостів-переправ вздовж Рейнського та Дунайського фронтів [22, р. 229-230]. Втім, вже невдовзі після смерті Карла Великого через нестачу ресурсів на утримання такої системи [22, р. 231] франки були змушені від неї відмовитися [22, р. 231], повернувшись від римського принципу оборони суцільних прикордонних ліній до своєї звичної і більш дешевої практики захисту прикордонних областей. У такий спосіб білосербський лімес, *de facto*, був перетворений на марку германського типу – укріплену відносно густою сіткою фортець широку буферну зону [22, р. 222-224, 231; 94, р. 584, 645; 21, s. 146] між Каролінзькими володіннями і слов'янськими землями на сході від Заале [11, s. 25].

Очевидно, пов'язані саме з цими змінами корективи відповідної ділянки кордону Франкської держави запроваджено Людовіком Благочестивим у 815 р. на генеральному з'їзді у саксонському Падерборні [98, р. 122], де була присутня «*уся знать східних слов'ян*» [2, р. 142; 32, с. 43]. Наведене формулювання, поза сумнівом, включає князів білих сербів, адже, оповідаючи про події наступного року, Теган Трірський саме їх називає «*слов'янами, розташованими на сході*» [99, § 15, р. 593; пор. з: 2, р. 143-144; 35, р. 20]¹³. Приблизно у цей час імператор прийняв рішення про повернення саксів і фризів на правобережжя Нижньої

¹³ Дефініцію поняття під 822 р. наведено також в «Анналах королівства франків»: «...*omnium orientalium Sclavorum, id est Abodritorum, Soraborum, Wilzorum, Beheimorum, Marvanorum, Praedenecentorum* [усіх східних слов'ян, тобто ободритів, сорабів, вільців, богемів, моравян, преденецентів]...» [цит. за: 2, р. 159].

Ельби [93, р. 375-376, 383], що, звісно, означало й поширення сюди Каролінзької адміністрації [100, р. 239], а отже, появу сухопутного кордону імперії у пізнішій Західній Гольштинії. У світлі тези Вальтера Шлезінгера та Ганса-Юргена Брахмана про охоплення Сербською маркою межиріччя Верхньої Заале, Білого Ельстеру і Верхньої Плейсе [10, s. 117; 21, s. 146; 9, s. 171] попереднє наводить на думку, що франки вже у 815 р. могли подібним чином включити до орбіти своїх безпосередніх володінь окремі області на правому березі Верхньої Заале.

Ймовірно, останнє стало причиною чергової війни з білими сербами, бо вже взимку наступного року Людовік Благочестивий спрямував проти них армії саксів та східних франків через відмову виконувати його наказ [2, р. 143-144; 35, р. 20]. Франкські автори зазначають легкість, з якою Каролінзьке військо досягло потрібного результату [35, р. 20; 2, р. 144]. Вочевидь, причиною цього була військово-політична децентралізація Білої Сербії. За свідченням «Анналів королівства франків», захоплення одного граду виявилось достатньо, щоб білі серби припинили усілякий опір [2, р. 144]. Складається враження, що йшлося не про головний осередок цілого краю, здобуття якого саме по собі вимагало б помітних зусиль, а радше про центр окремої кланової області на пограниччі, територію якої власне й урізали минулорічні рішення імператора. Князі сусідніх білосербських областей, схоже, зрештою відмовились від намірів її захищати.

Показовим прикладом франко-білосербських відносин 820-х рр., який водночас доводить, що справи князів кланових областей Білої Сербії, аналогічно до верховних князів ободритів [101, s. 131], продовжували залишатись у безпосередній компетенції імператорського двору, є історія князя Тунгла. «Один з *сербських primores*», як його титулюють «Аннали королівства франків», був звинувачений у непокірності та викликаний на імператорський з'їзд в Інгельгаймі [2, р. 169; 102, р. 529], куди й прибув у жовтні 826 р. [2, р. 171]. Через відсутність прямих доказів інкримінованої провини Людовік Благочестивий дозволив Тунглові повернутися додому [103, р. 629], проте залишив у себе заручником його сина [2, р. 171].

Побоювання франкської еліти [34, s. 97-98] стосовно ворожих настроїв серед білих сербів частково справдилися наприкінці 830-х рр., коли останні разом з велетами спалили кілька обійсть на саксонському прикордонні [96, р. 22]. Едуард Шульце вважав, що причини таких дій слов'ян могли лежати у площині внутрішньофранкського політичного процесу [17, s. 14]. У 830-х рр. державу Людовіка Благочестивого періодично розривав конфлікт імператора зі старшими синами: Лотарем, Піпіном та Людовіком Німецьким, котрі не бажали ділитися майбутньою спадщиною зі своїм зведеним братом від мачухи Юдити Карлом Лисим [29, р. 57 і наст.; 104, I, § 3-8, р. 3-12]. У ході чергового загострення внутрішньодинастичних стосунків, яке спалахнуло на тлі наділення Карла Лисого т. зв. «Бельгійськими провінціями» і таємної зустрічі Лотаря з

Людвіком Німецьким у 838 р., імператор позбавив останнього східнофранкських земель [35, р. 29], тобто Ельзасу, Саксонії, Тюрингії, Австразії та Алеманії [96, р. 15; 105, р. 39], якими той, *de facto*, володів від 833 р. [106, р. 15; 107, s. 19-20]. Ігноруючи цей наказ, Людвік Німецький утримував оборону правого берега Рейну, блокуючи батькові дорогу до австразійського Франкфурта, аж поки взимку 839 р. на поміч Людвіку Благочестивому не прибули саксонці [35, р. 29]. Їхня поява у поєднанні з успішним форсуванням Рейну на півночі від Майнцу вірними імператору загонами справила визначальний вплив на результат цього етапу протистояння: австразійці, тюринги та алемани відвернулися від Людвіка Німецького [96, р. 17; 105, р. 41], що примусило бунтівного сина відступити до Баварії [35, р. 29; 96, р. 17; 104, I, § 6, р. 10; 29, р. 90]. Прикметно, що маркграфом Саксонії на той момент був рідний брат одного з його головних ворогів – Мецького графа Адальберта [106, р. 15] Банцляйб [106, р. 16]. Щоб показати безсилля імператорського чиновника і в той же час наочно продемонструвати саксонській знаті свої можливості, попередивши її про потенційні наслідки подальшої співпраці з графом Адальбертом, Людвік Німецький власне й міг інспірувати згадані вище набіги велетів і білих сербів на саксонське пограниччя¹⁴.

Варто зазначити, що це був би вже не перший випадок, коли баварський спадкоємець використовував східних сусідів батькової імперії для досягнення своїх цілей, адже ще у 832 р. саме слов'янські союзники допомогли йому заволодіти Швабією [96, р. 4; 29, р. 64-65]. Здатність Людвіка Німецького знаходити спільну мову конкретно з білими сербами засвідчують події 840 р., коли, вчергове програвши війну з імператором, він відступив до Тюрингії і, витіснений за межі Франкської держави, був змушений повертатися до Баварії крізь слов'янські землі [35, р. 30-31; 104, I, § 8, р. 12]. Шлях майбутнього східнофранкського короля пролягав тоді через Білу Сербію та Богемію [17, s. 14; 108, s. 332; 9, s. 173], і за велику винагороду [96, р. 24; 105, р. 49] він зумів купити собі право вільного проходу [29, р. 93].

Восени 839 р. призначене Людвіком Благочестивим для протидії нападам велетів та білих сербів саксонське військо у битві під Кезігесбургом, який ототожнюють з сучасним Кьозіцом на р. Фюне в окрузі Кьотен [66, s. 17; 109, s. 205; 16, s. 67; 19, s. 279], здобуло перемогу над сербськими коледичами. Після загибелі тутешнього князя Зе(мо)мисла¹⁵ сакси атакували [96, р. 23] чи навіть взяли приступом [105, р. 48; 110, s. 89] головний осередок Коледицького

¹⁴ Ймовірно, це відбулося ще перед його зустріччю з Людвіком Благочестивим навесні 839 р., або вже після примирення імператора з Лотарем і оприлюднення нового, вкрай не вигідного для Людвіка Німецького поділу Франкської держави у червні 839 р. [див.: 29, р. 91-92; 107, s. 20].

¹⁵ Тут і далі ім'я коледицького князя наведено за реконструкцією Г. Лябуди [110, s. 89].

князівства й одинадцять інших градів. Наступник Земисла не продовжував боротьби, а склав обіти вірності та надав заручників¹⁶.

Зосередженість Каролінзької відплати на коледичах дозволяє припустити, що до спустошень на саксонському пограниччі, які, зрештою, мали локальний характер, також були причетні лише вони, а не увесь загальний білих сербів. Гіпотетична стратегія Людовіка Німецького з перетягування саксів на свій бік, схоже, виявилася достатньо ефективною, бо у 840 р. вони підтримали його заколот [104, I, § 8, р. 12; 29, р. 95]. Проте князь Земисл поплатився за співпрацю з майбутнім східнофранкським королем власним життям і, можливо, політичним майбутнім рідних коледичів. На останнє можуть вказувати завершальні слова з наведеного уривку Бертинських анналів: «*multam terrae indixerunt*» (див. прим. 16), які, попри наявність певного різночитання в історіографії¹⁷, інтерпретуються більшістю дослідників як згадка про конфіскацію численних земель [105, р. 48; 16, s. 68; 17, s. 14]. У такому випадку мова, найвірогідніше, йшла про скорочення території Коледицького князівства до його первинного стану через позбавлення коледичів гегемонії над раніше залежними від них сусідніми білосербськими кланами. Генрик Ловмянський, зокрема, припускав, що за часів Земисла Коледицьке князівство охоплювало усе межиріччя Нижньої Заале та Мульди, простягаючись до нижньої течії Білого Ельстеру на півдні і Середньої Ельби на півночі [109, s. 205]. Натомість у Х ст. німецькі документи фіксують там також житичів [111, р. 221; 112], нелетичів і нудичів [113, р. 317; 92, s. 33-34. 101, s. 123], а землі коледичів обмежуються невеличким ареалом у долині р. Фюне на півдні області Сіромунти [114, р. 40; 92, s. 34]. Можливо, редукція відбулася саме за підсумками війни 839 р. В подальшому етнонім коледичів зникає зі сторінок франкських анналів, що вказує на нівеляцію їхньої політичної ролі у структурі «*regio que uocatur Surbi*» та в контексті франкського прикордоння¹⁸.

Історії Тунгла та Земисла, як і перебіг воєнної кампанії 816 р., водночас показують, що князі білосербських кланових областей ніяк не скоординували дії між собою [20, s. 232]. Як видно з джерельних свідчень, франкська еліта вважала цілком реалістичним сценарій, за якого котрийсь з-поміж князів Білої Сербії був потенційним зрадником чи агресором, тим часом як усі інші зберігали лояльність до імперії. Такий рівень політичної фрагментації регіону

¹⁶ «...*Saxones interea contra Sorabos qui Colodici vocantur apud Kesigesburch dimicantes, caelestibus auxiliis fulti, victoriam adepti sunt, regeque ipsorum Cimusclo interfecto, eandem urbem et undecim castella coeperunt; receptis etiam sacramentis a rege inter eosdem tumultus repente creato, insuperque obsidibus, multam terrae indixerunt.*» [цит. за: 96, р. 23].

¹⁷ Г. Лябуда вважав, що мовиться про накладення на коледичську землю великої данини [110, s. 89].

¹⁸ Стосовно інтерпретації згадок франкськими авторами етнонімів певних слов'янських спільнот як свідчення їхнього політичного значення у відповідний період див., наприклад: [24, s. 110].

робив білих сербів значно слабшим сусідом у військовому плані, що в умовах остаточного зникнення аварської загрози і тимчасової відсутності нових серйозних супротивників на цьому напрямку назагал відповідало Каролінзьким інтересам.

Після смерті Людовіка Благочестивого у червні 840 р. Людовік Німецький знову повернув собі франкські землі на сході від Рейну, включно з Тюрингією, Алеманією і Саксонією [35, р. 31]. Однак вже незабаром йому довелося спільно з Карлом Лисим боротися за свої володіння проти Лотаря [104, II, § 1, 9, р. 13-14, 23-24; 96, р. 24-25; 35, р. 31-33], котрому Людовік Благочестивий на смертному одрі заповів усю імперію [106, р. 18]. Кульмінаційним моментом цієї міжусобної війни, що завершилася лише у серпні 843 р. Верденським поділом імперії [35, р. 34; 106, р. 22], стала винятково кровопролитна битва при Фонтенуа, яка відбулася у суботу 25 червня 841 р. [104, II, § 10, р. 27; 96, р. 25; 35, р. 32; див. також: 115, s. 146; 30, р. 379-381]. Оцінюючи її наслідки з перспективи початку Х ст., Регіно Прюмський писав, що від цього моменту франки не тільки більше не могли розширювати свої кордони, але навіть не мали змоги захистити власні землі [73, р. 75; 116, р. 131-132; 106, р. 19]. Загибель значної кількості тренуваних воїнів [106, р. 19], яку було неможливо швидко компенсувати, серед іншого позбавила Людовіка Німецького важелів впливу на слов'янські народи. Вибудувана впродовж перших десятиліть IX ст. модель відносин Каролінгів зі східними сусідами Франкської імперії на певний час припинила існувати [29, р. 120, 122].

За таких умов Людовік Німецький почасти делегував стосунки з білими сербами у відання адміністрації Сербської марки [117, с. 100]. Локалізацію та хронологію виникнення цього утворення точно не встановлено, хоча більшість дослідників погоджується з розміщенням його первинного ареалу на лівому березі р. Заале [17, s. 16; 9, s. 171; 118, s. 40], зокрема вище від гирла р. Ільм [11, s. 25]. Як підкреслювали Г. Лябуда та Д. Тржештик, Сербська марка знаходилася на землях Тюрингії, а не Білої Сербії [21, s. 146-147; 20, s. 215]. Перша писемна згадка про *limes Sorabicus* у Фульдських анналах відноситься до 849 р. [35, р. 38; 21, s. 144, 146; 25, р. 143], тому в історіографії нерідко можна зустріти датування його появи 840-м [16, s. 68; 11, s. 25] чи 843-м [20, s. 233-234] роком. З іншого боку, Бертинські аннали ще стосовно 839 р. засвідчують існування кількох марок у Тюринзькому герцогстві¹⁹. Перші Каролінзькі укріплені прикордонні області на кшталт Гермарської марки виникли тут вже за часів майордома Карломана і Піпіна Короткого [94, р. 584-585; 10, s. 111]. Втім, зорієнтовані радше проти тюринзьких саксів [94, р. 584, 631] та північних свевів, аніж білих сербів, вони втратили всяке військове значення ще наприкінці VIII ст. Відтоді у Тюрингії Франкська імперія межувала лише з Білою Сербією, а отже, марки 830-х рр. мають бути прямими попередниками утворення, відомого згодом як *limes Sorabicus*. Очевидно, їхня

¹⁹ «...*ducatum Toringiae cum marchis suis...*» [див.: 96, р. 21].

гене́за сягала саме 815 р. Натомість проведена між 839-м і 849-м рр. реорганізація, як слушно стверджує Є. Стшельчик, полягала в адміністративному об'єднанні двох чи більше дрібних марок на східному прикордонні Тюрингії [9, s. 171-172] в одне більш потужне військово-політичне утворення, що домінувало над усім герцогством [20, s. 215; 21, s. 146-147; 9, s. 172]. Вдалим політичним рішенням було призначення очільником Сербської марки Такульфа, котрий знався на законах та звичаях слов'ян і завдяки цьому користувався у них особливою довірою [35, p. 38; 106, p. 29]. Частина дослідників небезпідставно припускала, що він мав слов'янське походження [89, s. 672; 15, s. 28].

Відновивши боєздатність своєї армії після виснажливої міжусобної війни, Людовік Німецький вже через рік розпочав реалізацію масштабного плану з повернення попередніх франкських позицій на сході Центральної Європи. За словами Д. Тржештика, цей план включав похід на ободритів (844 р.), хрещення чеських князів (845 р.), кампанію в Моравії (846 р.) та утворення князівства Прибини у Нижній Паннонії (847–848 рр.) [20, s. 206, 213]. На цьому тлі помітна відсутність згадок про заходи на середньополабському напрямку, що свідчить про лояльність білих сербів у попередні роки. Останнє мало бути великою заслугою Такульфа, бо спалахнуле у 841–842 рр. масштабне повстання саксонського простолюду, відоме як «Стеллінга» [104, IV, § 2, p. 41-42; 106, p. 21; 96, p. 26, 28], та ситуація міжусобної війни у Франкській імперії відкривали слов'янам унікальну перспективу безкарних нападів на Тюрингію²⁰.

За словами Е. Голдберга, очолена Людовіком Німецьким армія у 846 р. просуvalася з Саксонії до Моравії вздовж р. Ельби [29, p. 140], що вказує на можливість використання території Білої Сербії у франкських воєнних цілях. Оскільки похід розпочався у середині серпня [35, p. 36], а вже 15 вересня король перебував на півночі Баварії [29, p. 141], дорога до князівства Моймира I мала зайняти йому близько двох тижнів, що вимагало логістичної підтримки з боку білих сербів [29, p. 139]. Відтак участь Такульфа у франкському поході на чехів 849 р. [35, p. 38] свідчить про надійні тили на Сербському прикордонні. Білі серби тоді щонайменше мали зберігати нейтралітет, хоч, можливо, виступили разом з Такульфом на боці франків. Протилежну думку висловлював А. Шрейтер [19, s. 280], однак вона ґрунтується лише на хронологічній близькості білосербських нападів на Тюрингію [19, s. 280] чи Саксонію²¹

²⁰ Про відповідні побоювання Людовіка Німецького згадує його двоюрідний брат Нітгард [104, IV, § 2, p. 42].

²¹ «...*Ingens exercitus congregatus est ad Albiam fluvium contra Saxones et civitates eorum, aliaeque obsesse aliaeque succensae sunt igni. Et nimium Christianos vexaverunt* [Величезне військо зібране біля річки Ельби проти саксів і їхніх міст, і деякі – оточені, інші – спалені вогнем. І надто багатьох християн вони спустошили].» [цит. за: 119, p. 17-18].

[29, р. 129] у 851 р.²² Останні, найвірогідніше, були наслідком чергового неврожайного року і масштабного голоду, про який згадують Фульдські аннали [35, р. 40]. Очевидно, тоді повторилася ситуація зими 805/806 рр., коли білі серби через брак продовольства намагалися відібрати їжу в своїх тюринзьких сусідів. Прикметно, що у ході каральної експедиції 851 р. Людовік Німецький подібно до Карла Молодшого вдався до тактики знищення збіжжя на землях білих сербів, котра в умовах минулорічного неврожаю власне й забезпечила успіх усій експедиції²³.

Епізодичний характер цього конфлікту стає очевидним на тлі подальшої готовності білих сербів співпрацювати з Людовіком Німецьким і Такульфом. Зокрема, у 856 р. білосербські князі взяли участь у франкському поході на далемінців та чехів [35, р. 41]. Маршрут цієї експедиції, очолюваної особисто Людовіком Німецьким, схоже, повторював шлях, яким 16 років до того майбутній східнофранкський король втівав від свого батька до Баварії, а її цілі та результати багато в чому нагадують богемську кампанію Карла Молодшого 805 р., з тією лише відмінністю, що місце аварів у Каролінзьких стратегічних планах тепер займало Моравське князівство Ростислава. Останній у 846 р. був поставлений князем замість свого дядька Моймира I самим Людовіком Німецьким [35, р. 36; 20, s. 208-209; 29, р. 140], однак у 854 р., можливо, підбурений Карлом Лисим [29, р. 242], змовився з маркграфом Східної марки Ратбодом і підняв повстання [29, р. 242-243; 20, s. 226; 120, s. 339]. Очевидно, відтоді Людовік Німецький почав працювати над відновленням доступу до Середнього Подунав'я через Богемію [29, р. 246], щоб, подібно як у 846 р., мати можливість синхронно атакувати моравян з двох сторін [29, р. 138-139].

На думку Е. Голдберга, цей план було зреалізовано вже у 855 р. [29, р. 243-244; 121, s. 83]. Попри те, що основні франкські сили, вірогідно, рухались тоді старою римською дорогою вздовж південного берега Середнього Дунаю [див.: 121, s. 82-83; 20, s. 227, 229], один з привілеїв Людовіка Німецького за пів року до того згадує про похід баварів до Богемії [122, р. 102; див. також: 20, s. 226-227]. Можливо, ця експедиція, справді, мала більш далекосяжну ціль, торуючи шлях для майбутнього наступу на Моравію, як це стверджує американський дослідник [29, р. 244; 121, s. 83], або ж її було здійснено як покарання за відмову чеських князів долучитися до кампанії проти

²² «DCCCLI. Sorabi Francorum fines crebris incursionibus atque incendiis infestant [851. Сораби частими вторгненнями, а також пожежами непокоять франкські кордони].» [цит. за: 35, р. 41].

²³ «Unde rex commotus cum exercitu per Thuringiam iter faciens terram eorum ingressus gravi eos obsidione fatigavit; perditisque frugibus et omni spe victus adempta magis eos fame quam ferro perdomuit [Розлючений цим король, здійснивши з військом перехід через Тюрингію, увійшовши в їхню землю, тяжко виснажив їх облогою; і, знищивши збіжжя та відібравши усю надію на продовольство, втихомирив їх радше голодом, ніж залізом].» [цит. за: 35, р. 41; див. також: 29, р. 129].

Ростислава чи принаймні надати заручників²⁴, гарантуючи таким чином безпечний шлях для Каролінзького війська. В кожному разі, позаяк моравський князь вийшов з війни 855 р. переможцем [35, р. 45-46; 20, s. 227; 107, s. 27], у наступні роки контроль над Богемією мав залишатися одним з головних пріоритетів Людовікової східної політики. Підкорення далеминців було необхідне для вільного доступу до самої Богемії.

Пройшовши крізь землі білосербських союзників [20, s. 234], франки у 856 р., як і пів століття до того, спільно з їхніми князями атакували і перемогли далеминців, зобов'язали останніх сплачувати данину та взяли заручників, а відтак вирушили до Богемії [35, р. 47]. Там Людовік Німецький досягнув лише часткового успіху, бо частина князів на кшталт Склавітага, сина Візтраха, залишилися непідкореними²⁵. Наступного року (857) для вирішення Склавітагового питання [20, s. 239] до Богемії було споряджено повторний похід на чолі з єпископом Айхштету Отгарем, королівським палатином Рудольфом та Ернестом, сином герцога Ернеста (свата короля і фактичного намісника Баварії) [20, s. 235, 215; 106, р. 28, 39; див. також: 29, р. 66]. Склавітаг мав брата, котрий перебував на вигнанні у Білій Сербії. Тутешній князь Чистибор, що надав йому притулок, вирізнявся лояльністю до Людовіка Німецького [35, р. 51] і, скориставшись ситуацією, очевидно, спільно з Такульфом [20, s. 239] зумів організувати вигнання протекцію при дворі східнофранкського короля. Тож, коли град покійного Візтраха було захоплено, а Склавітаг втік до Ростислава Моравського, франки чи самі слов'яни [20, s. 239] поставили тут князем його брата-вигнанця, котрий присягнув на вірність королю Людовіку [35, р. 47]. Зважаючи на зацікавленість Чистибора, у цьому поході могли взяти участь білі серби [19, s. 281].

Несподіваним на тлі подій попередніх років виглядає повідомлення Фульдських анналів про спорядження Людовіком Німецьким у 858 р. армії на чолі з Такульфом вже проти самих білих сербів, «*котрі відмовлялися слухатися наказу*»²⁶. Як видно з контексту цих слів, східнофранкський король у цей час

²⁴ Після проблемного повернення з Моравії у 846 р., коли чехи несподівано напали на обтяжену трофеями Каролінзьку армію, побачивши, що їхні східнофранкські союзники конфліктують між собою [29, р. 141; 20, s. 82; 35, р. 36], Людовік Німецький не міг покладатися на слово чеських князів і потребував більш надійних гарантій.

²⁵ Оповідючи про події 857 р. Фульдські аннали зазначають, що князівство Візтраха віддавна було повсталим [35, р. 47; див. також 20, s. 236, 239].

²⁶ «...*tum etiam decrevit tres exercitus in diversos regni sui terminos esse mittendos: unum quidem per Karlmannum filium suum seniore in Sclavos Margenses contra Rastizen, alterum vero per Hludowicum filium suum minorem in Obodritos et Linones, tercium autem per Thachulfum in Sorabos dicto oboedire nolentes* [відтак також спорядив три армії, щоб були відправлені до різних кордонів його королівства: зокрема, одну за посередництвом свого старшого сина Карломана на моравських слов'ян проти Ростислава, другу ж за посередництвом свого молодшого сина Людовіка на ободритів та лінонів, натомість третю за посередництвом Такульфа на сорабів, котрі не хотіли підкорятися наказу]...» [цит. за: 35, р. 49].

мав намір реалізувати свій план масштабного походу на Моравію, прелюдією до якого власне й були військові операції на Середній Ельбі та в Богемії у 856–857 рр. Очевидно, Людовік Німецький розраховував на залучення до нової кампанії у Моравії своїх білосербських союзників, а розпорядження, яке ті відмовилися виконувати, стосувалося якраз участі у цій експедиції. Проте білі серби виявилися неготові третій рік поспіль проливати кров за його інтереси.

Варто зазначити, що під час походу 856 р. на далеминців і чехів армія Людовіка Німецького зазнала великих втрат [20, s. 234]. Про це, зокрема, згадує Пруденцій Труаський [96, p. 46], а також автор Фульдських анналів, повідомляючи про смерть *«графів Бардо і Ернфа та багатьох інших»* [35, p. 47]. Очевидно, чимало загиблих було й серед білих сербів, чії князі приєдналися до війська східнофранкського короля на початку експедиції [35, p. 47]. Наступного року швидке призначення князем у Склавітаговому граді його лояльного до франків брата, скоріш за все, дозволило тутешнім мешканцям уникнути згубних наслідків військової поразки, залишивши тим самим безпосередніх учасників походу без очікуваних трофеїв. Вокняжіння Чистиборового протеже відповідало більше інтересам самого Чистибора, аніж загалу білосербської еліти, хоч з допомогою Такульфа він, очевидно, зумів залучити до повторного походу в Богемію менш охочих співплемінників [19, s. 281]. Важко знайти причини, через які білосербські князі мали б зацікавлення й у перемозі над далеминцями, адже, на відміну від часів Мілодуха, жоден з них радше не міг розраховувати на встановлення своєї гегемонії над підкореними сусідами. Зрештою, згадка Фульдських анналів про зобов'язання далеминців до сплати данини [35, p. 47] вказує на їхнє безпосереднє підпорядкування франкам.

Відмовляючись виступити на Моравію у 858 р., білі серби порушували умови союзу з франками і, відповідно до принципів Каролінзької політики, подібно до моричан у 805 р., самі мали стати об'єктом франкського нападу. Втім, як повідомляють Фульдські аннали, у липні, перед самим початком карального походу, до Людовіка Німецького прибули ігумен монастиря Святого Бертина та граф Труа Одо, прохаючи якнайшвидше взяти у свої руки владу над Західно-Франкським королівством, мешканці якого *«більше не могли зносити тиранію Карла»* Лисого і гостро потребували організації належної оборони від вторгнень норманів [35, p. 49; 20, s. 243]. Щоправда, Е. Голдберг на основі документальних джерел доводить, що Людовік Німецький готував війну на заході щонайменше від кінця зими 858 року [29, p. 251-252], а «несподівана» поява на його дворі представників західнофранкської знаті, як і згадане хроністом позірне спорядження походів на слов'ян, була лише частиною ретельно спланованої пропагандистської акції, покликаної переконати його менш втаємничених підданих у чистоті намірів короля та виправданості нової братовбивчої війни проти християн-франків [29, p. 253-254]. Варто зазначити, що така реконструкція подій не виключає ранішого наміру Людовіка

Німецького організувати масштабний похід на Моравію у 858 р., про який свідчить значна воєнна активність Каролінзьких армій у басейні Середньої та Верхньої Ельби впродовж попередніх років. Рішення стосовно відмови від цього плану і перетворення подальших приготувань до східних експедицій на прикриття Людовікового «натиску на Захід» могло бути ухвалене щойно на початку 858 р., коли стало зрозуміло, що білі серби не підтримають нової кампанії проти Ростислава Моравського. Можливо, Людовік Німецький сподівався на більшу лояльність своїх слов'янських союзників після возз'єднання лівової частки Каролінзьких земель у його руках.

З прибуттям східнофранкського короля до уділу брата восени 858 р. переважна більшість нейстрійської знаті разом з бретонцями та частиною аквітанців, справді, виявила готовність його підтримати [96, р. 50]. У листопаді Карл Лисий зазнав військової поразки [35, р. 50-51; див. також: 29, р. 254-255] і відступив до віддалених районів Бургундії [96, р. 51], а Людовік Німецький за сприяння військово-політичної еліти встановив контроль над осердям Західно-Франкського королівства [29, р. 255; 107, s. 22-23]. Проте тутешній єпископат, за винятком Санського архієрея Веніло [29, р. 254, 255-256; 105, р. 88, 90], навідріз відмовився з ним співпрацювати і в майстерно укладеному Гінкмарем Реймським посланні поставив під сумнів правовий характер його дій [27, s. 208]. У результаті цього [29, р. 257, 258] в січні 859 р. [105, р. 89] під тиском Карла Лисого Людовік Німецький був змушений повернутися з Аттіні до свого королівства [27, s. 208].

У Фульдських анналах цей крок пов'язано зі звісткою про насильницьку смерть вірного Людовіку князя Чистибора і наростаючою загрозою повстання білих сербів, яка вимагала присутності короля на сході Каролінзьких володінь²⁷. Більшість дослідників справедливо вважає, що Чистибор поплатився життям за свою профранкську позицію [34, s. 99; 16, s. 69; 19, s. 281], хоч К. Ганевінкель нещодавно припустив, що виступ білих сербів могла спровокувати гіпотетична спроба християнізації [24, s. 106]. На думку А. Шрейтера, влітку 858 р. Такульф таки вирушив у каральну експедицію [19, s. 281]. У такому разі він міг спробувати поставити Чистибора верховним князем Білої Сербії, що додатково налаштувало би проти останнього решту білосербської еліти. Втім, більш вірогідно, що похід Такульфа тоді так і не відбувся, як це, зокрема, стверджували Д. Тржештик [20, s. 243] та Я. Бранкачк [16, s. 69]. Навіть якщо Людовік Німецький насправді й не збирався карати білих сербів, підготовку Такульфової експедиції було неможливо довго

²⁷ «...Interea nuntiatum est ei in oriente rempublicam Sorabici limitis esse turbatam, eo quod Sorabi duce eius Zistiboro nomine sibi fidelissimo insidiose perempto defectionem meditentur [Тим часом йому було повідомлено, що на сході державні справи Сорабської марки перебувають у сум'ятті, тому що сораби, підступно знищивши його князя, на ім'я Чистибор, найвірнішого йому, готували відокремлення].» [цит. за: 35, р. 51].

втримати від них у таємниці, тим більше, що Е. Голдберг наголошує на їхній обізнаності у франкських справах [29, р. 122, 129]. Бувши розчарованими такою реакцією короля на тлі ще свіжих спогадів про події 856–857 рр., вважаючи військово-політичний союз з франками занадто обтяжливим і, довідавшись, що Людовік Німецький перебуває з військом далеко на заході, князі білих сербів могли наважитись на превентивний удар по Сербській марці, який би залишив решту Тюрингії відкритою для їхніх вторгнень і таким чином змусив франків домовлятися про взаємний ненапад.

Подібні настрої підживлював приклад Ростислава Моравського. Ще у липні 858 р. останній готувався обороняти своє князівство від потужної армії королевича Карломана, котрий мав виступити на Моравію синхронно з Такульфовим походом на білих сербів і експедицією Людовіка Молодшого проти ободритів та лінонів [35, р. 49; 20, s. 242]. Однак зміна пріоритетів політики Людовіка Німецького, очевидно, позбавила Моравську кампанію Карломана необхідного військового потенціалу, в результаті чого князь Ростислав після років відкритого протистояння з франками і без будь-якого покарання за такі дії неочікувано отримав вигідний і багатообіцяючий союз зі східнофранкським королевичем, укладений, щоправда, за спиною його батька [20, s. 244; 29, р. 266; 120, s. 341-342; 107, s. 27, 29].

Усвідомлюючи, в якому стані Людовік Німецький застане східну політику свого королівства, коли повернеться, білосербська еліта, ймовірно, мала відчуття розв'язаних рук щодо західного сусіда, а також його прибічників у самій Білій Сербії [16, s. 69], котрих раніше остерігались через страх перед франкською помстою. Натомість для Чистибора, котрий, вочевидь, не в останню чергу завдячував своїми політичними позиціями покровительству Людовіка Німецького і Такульфа, сценарій навіть тимчасової конфронтації у франко-білосербських стосунках був неприйнятним. Мабуть, він щосили намагався завадити такому розвитку подій, що й призвело до його вбивства.

Складно сказати, чи перед поспішним поверненням Людовіка Німецького білі серби встигли реалізувати свої задуми щодо Сербської марки та Тюрингії, а східнофранкському королю довелося силою придушувати їхнє повстання, чи сторони мирно досягли порозуміння. Певним є лише те, що 858-й рік став переломним в історії франко-білосербських стосунків. Наскільки дозволяють судити джерела, відтоді білі серби більше ніколи не брали участі у походах східнофранкських королів, хоч відносно тривалий час продовжували сплачувати їм данину. Натомість Такульф, схоже, взявся за інкорпорацію периферійних областей на південному заході Білої Сербії до своєї марки [18, s. 22]. Як впливає з повідомлення Фульдських анналів за 869 р., наприкінці Такульфового врядування побутувало поняття «старих меж Тюрингії» [106, р. 59; див. також прим. 30], котре, очевидно, позначало засвідчений ще Ейнгардом кордон вздовж р. Заале [7, § 15, р. 18]. З цього можна зробити висновок про появу до 869 р. «нових меж», розташованих далі

на сході, що відповідає тезі В. Шлезінгера та Г. Брахмана про поширення Сербської марки «до Білого Ельстеру чи Плейсе, а подекуди аж до Мульди» [10, s. 117; 21, s. 146; 9, s. 171]. Визнаючи можливість такої експансії, К. Ганевінкель відносить її саме до часу перед 869-м роком [24, s. 107]. З діяльністю Такульфа її пов'язував і В. Богуславський [15, s. 29]. Результатом мало би бути включення до Сербської марки областей орла, струпеничі та вета, добна, гера, понзова, тухурини, плісни і звіки [див. на мапі: 123, с. 261].

На користь такого припущення опосередковано промовляє проведене Лехом Тишкевичем дослідження етнополітичної структури Білої Сербії, яке показало, що, на відміну від північної та центральної частини Ельбо-Заальського межиріччя, де трапляються утворення, складені з аналогічних за природою одиниць нижчого порядку, області у південній частині регіону мали більш примітивну однорівневу структуру [101, s. 123-124]. Ця особливість може бути наслідком дії зовнішнього чинника. Проте не фундаментального Людольфінго-Оттонівського завоювання першої половини X ст., яке поклато край внутрішньослов'янському політичному процесу на усій території Білої Сербії [124, s. 13], позбавивши тутешню етнополітоніміку живого підґрунтя, а якоїсь ранішої інтервенції на півдні, що залишила первинні вождівські структури неушкодженими, торкнувшись лише зародків ранньодержавних інституцій, продуктом яких власне й було входження слабших кланових князівств до складу більш потужних [див.: 123, с. 60]. Саме такий ефект мало б безпосереднє підпорядкування Такульфовій владі кожної з перелічених областей, що ліквідувало б відносини гегемонії-залежності між більш і менш могутніми кланами, але не призвело до поширення сюди прямого франкського управління [див., зокрема: 21, s. 146].

Інший слід входження до Сербської марки областей на південному заході Білої Сербії можна віднайти в укладеному на початку 890-х рр. політико-географічному описі Центральної та Північної Європи, яким при перекладі «Історії проти язичників» Павла Орозія на староанглійську мову доповнено картину пізньоантичної ойкумени²⁸. Локалізуючи ареал білих сербів не на заході від далеминців, де він знаходився насправді, а на півночі²⁹, автор джерела, очевидно, враховує лише координати північної (надлабської) частини «*regio que uocantur Sorbi*». Зважаючи на те, що сусли розглядаються як окремий народ, наведене в «Орозії короля Альфреда» розташування білих сербів, хоч і з помітним викривленням, відображатиме тогочасні реалії саме у випадку, якщо землі за південно-західною межею суслицьких володінь належали вже до Сербської марки. Щоправда, ігнорування інформаторами короля Альфреда південно-західної частини Білої Сербії може також бути наслідком її

²⁸ Детальніше про це джерело див.: [125, s. 53-54; 110, s. 51, 56-59].

²⁹ «...*be norþan Dalamentsan sindon Surpe; be westan him Sysyle* [на північ від далеминців є сурпи; на захід від них – сисилі].» [цит. за: 126, р. 16; 125, s. 60-61; 110, s. 58].

периферійного географічного положення, адже основні шляхи сполучення, що вели з Саксонії та Тюрингії до Богемії, проходили якраз на півночі, вздовж Ельби [17, s. 16], а також землями суслів [127, s. 59; 128, s. 94].

Поступова експансія Сербської марки на схід від Заале могла стати однією з причин чергової військової конфронтації між білими сербами та Східно-Франкським королівством у 869 р. За свідченням Фульдських анналів, серби тоді найняли [35, р. 69] воїнів з Богемії і спільно з суслами, котрі від цього моменту, подібно до далеминців, виступають у тексті як самостійна політична одиниця [35, р. 67, 81, 89], а також іншими сусідами, форсуючи р. Заале [106, р. 59; 7, § 15, р. 18], нападали на властиву Тюрингію, завдавали там великих спустошень і знищували місцеві ополчення, що намагалися чинити їм спротив³⁰. Варто зазначити, ця акція за своїм характером нагадує майже синхронні чеські набіги на Баварське прикордоння [17, s. 17], у ході яких слов'яни спалювали частину обійсть та забирали жінок у неволю [35, р. 67]. Коли Людовік Німецький спрямував туди своїх воєначальників [35, р. 67], бойові дії перекинулись на Тюрингію, де богемські воїни продовжили свою справу вже під егідою білих сербів. У серпні проти них виступила армія тюрингів і саксів на чолі з королевичем Людовіком Молодшим [35, р. 68; 96, р. 106]. Очевидно, відбулася битва, слов'яни досягли певного успіху, проте не змогли до кінця втримати бойовий порядок: Гінкмар Реймський згадує про «великі втрати з обидвох сторін» [96, р. 106], а Фульдські аннали розповідають, що, коли деякі з сербів були вбиті, решта почала втікати³¹. В результаті багато з них загинули у хаотичному відступі. Подібна доля спіткала й чехів, частина з яких потрапила в полон [35, р. 69].

На думку Михаїла Касторського і Вольфганга Фрітце, за вторгненнями чехів та білих сербів на територію Східно-Франкського королівства у 869 р. стояв Ростислав Моравський [129, с. 48; 23, s. 100]. Останній у цей час вів війну з королевичем Карломаном [35, р. 67-68; 29, р. 284], котрий ще у 865 р. примирився зі своїм батьком [29, р. 274-275; 96, р. 73; 20, s. 261, 268], і прикордонні конфлікти в Баварії та Тюрингії, котрі відтягували частину Каролінзького військового контингенту на інших супротивників, справді, відповідали його інтересам. З іншого боку, наведеній тезі російського і німецького дослідників дещо суперечить повідомлення Фульдських анналів про те, що чехів найняли саме білі серби. Причетність князя Ростислава до цих подій заперечував Д. Тржештик [20, s. 268].

³⁰ «DCCCLXVIII... Sorabi et Siusli iunctis sibi Behemis et ceteris circumcirca vicinis antiquos terminos Thuringiorum transgredientes plurima loca devastant et quosdam sibi incaute congregientes interficiunt [Сораби та сіусли, об'єднавшись з богемами та іншими навколишніми сусідами, переходячи давні межі Тюрингії, дуже численні місця спустошують і вбивають декотрих, що на них безтурботно збираються.]» [цит. за: 35, р. 67].

³¹ «...Interea Hludowicus... cum Sorabis manum conserens primo quidem quibusdam occisis hostes terga vertere coegit [Тим часом Людовік..., зійшовшись з мужами сорабів, спершу принаймні деяких убивши, супротивників зупинив і змусив втікати];» [цит. за.: 35, р. 69].

Очевидно, поразка від Людовіка Молодшого у 869 р. справила на білих сербів неабияке враження і на роки ослабила їхній військовий потенціал, адже впродовж наступного десятиліття вони жодного разу не наважились на нову агресію і військову конфронтацію з Каролінгами, хоча й намагалися вийти з-під франкської влади та відмовляти у сплаті данини. Першу спробу відокремлення автор Фульдських анналів пов'язує зі смертю маркгерцога Такульфа у серпні 873 р. [35, р. 81]. Поза сумнівом, його особисті зв'язки з князями білих сербів були важливим стабілізуючим фактором, який забезпечував мир на Сербському прикордонні. Водночас слід зауважити, що німецькі землі у цей час потерпали від чергового великого голоду [35, р. 79; 106, р. 71; 130, р. 18; 131, р. 6], а згадане анналістом «відокремлення» білих сербів, ймовірно, полягало насамперед у несплаті данини³². Остання, скоріш за все, мала натуральний характер і була в цьому році їм необхідною, щоб зберегти достатні запаси продовольства на зиму. В січні 874 р. новий очільник Сербської марки Ратольф разом з Майнцьким архієпископом Ліутбертом форсували р. Заале і пожежами та грабунками без бою відновили Каролінзький суверенітет над бунтівними білосербськими землями [35, р. 81]. Після смерті Людовіка Німецького (876 р.) сусли та їхні сусіди (проте, очевидно, не загал білих сербів) знову відмовились сплачувати щорічну данину [35, р. 89]. Однак, коли новий король Людовік Молодший, що успадкував владу в Східній Франконії, Тюрингії, Саксонії та Фризії [73, р. 112], навесні 877 р. відправив проти них своїх людей, повсталі відкупилися багатими дарунками, погодилися на повернення до попередньої моделі взаємин і надали кількох заручників [35, р. 89-90].

Втім, про справжні настрої білих сербів у цей час краще судити за подіями весни 880 р. 2 лютого у Саксонії відбулася велика битва, у якій нормани розгромили Каролінзьку армію [106, р. 88]. Як повідомляють Фульдські аннали, на полі бою загинули два єпископи і дванадцять східнофранкських графів, а багато інших потрапили в полон [35, р. 94]. На звістку про цю поразку і смерть саксонського герцога [9, s. 174] *«далеминці, чехи, білі серби та інші навколишні народи, зібравшись разом, ринулись атакувати тюрингів і тероризували грабунками та пожежами землі відданих тюрингам слов'ян біля р. Заале.»* [35, р. 94-95]. Очевидно, жертвою цих нападів стало слов'янське населення Сербської марки. Її новий очільник граф Боппо разом з тюрингами виступив назустріч агресорам і, *«покладаючись на Божу поміч, так їх розбив, що жоден з такої великої кількості не залишився.»* [35, р. 95]. Однак про відновлення східнофранкського контролю над самими повсталими князівствами Білої Сербії та Богемії вже не йшлося.

³² Як зазначає С. Россінйоль, слов'яни, що відмовлялися платити данину, для франкських анналістів відразу ставали «повстанцями», бо це розглядалося як вияв непокори [25, р. 157]. Див. також: [121, s. 78].

Кінець IX ст. був періодом занепаду Каролінзької влади на східних окраїнах імперії [25, р. 158]. Впродовж 880-х рр. у Східно-Франкському королівстві змінилося три правителі. Після смерті Людовіка Молодшого у 882 р. його уділ успадкував Карл III Товстий [35, р. 98, 107; 107, s. 33] (882–888 рр.), котрий, у свою чергу, в останні роки життя був позбавлений контролю над німецькими землями позашлюбним сином покійного Карломана [35, р. 112] Арнульфом Каринтським [106, р. 102-103, 114; 30, р. 425; 107, s. 35] (886–899 рр.) Тюрингію у 882–883 рр. сколихнув конфлікт між очільником Сербської марки Боппо та франконським [106, р. 106] графом Егіно, котрий прагнув зайняти його місце [24, s. 113] і, можливо, був призначений сюди Карлом III Товстим [24, s. 114]. З допомогою саксонців Егіно доценту розбив тюринзьке військо Боппо [35, р. 109], котрий з кількома вцілілими воїнами ледве врятувався втечею [35, р. 100]. Втім, позаяк Боппо належав до впливового роду Бабенбергів [9, s. 174], навіть після цієї поразки, яка, поза сумнівом, мала фатальні наслідки для військового потенціалу Сербської марки, він продовжував залишатися на своїй посаді.

Як прийнято вважати, у наступні роки білі серби ввійшли до складу Великої Моравії і сплачували данину королю Святоплукові I [23, s. 100-101; 132, s. 52; 18, s. 24; 120, s. 357-358; 133, s. 76; 16, s. 70; 19, s. 283; див. також: 17, s. 18]. На початку XI ст. про цей факт згадував у своїй «Хроніці» Тітмар Мерзебурзький³³. Коли у 892 р. під час чергової війни між Східно-Франкським королівством і Великою Моравією граф Боппо повертався через Білу Сербію [19, s. 283] до своєї марки з невеликого походу на чехів [73, р. 140; 134, I, § 4, р. 6, 7], його військо, вірогідно, доводилося відбиватися від нападів місцевих слов'ян. Неузгодженість цієї акції з білими сербами засвідчує, зокрема, пізніша оповідь Тітмара Мерзебурзького про загибель єпископа Вюрцбурга Арна, котрого Боппо покликав собі на допомогу [73, р. 140]. За словами хроніста, архієрей саме служив Св. Месу, коли його намет край дороги неподалік від р. Хемніц у землі хутичів обступило вороже військо. Усі присутні там загинули мученицькою смертю, а через століття вже охрещені білі серби визнавали їх святими [134, I, § 4, р. 6-8]. Після цих подій [21, s. 144; 19, s. 283] король Арнульф нарешті позбавив Боппо повноважень очільника Сербської марки [106, р. 124; 35, р. 122] і призначив на його місце франконського графа Конрада Старшого (батька пізнішого короля Конрада I), а відтак, у 895 р. – графа Бурхарда [73, р. 140; 75, р. 115; 21, s. 144; 9, s. 175; 107, s. 51].

Тим часом у Середньому Подунав'ї армії східних франків, баварів та алеманів навіть у союзі з угорцями не змогли перемогти короля Святоплука I

³³ «*Boemii regnante Zuetepulco duce quondam fuere principes nostri. Huic a nostris parentibus quotannis solvitur census, et episcopos in sua regione Marierun dicta habuit* [Богемі за царювання князя Светепулка колись були нашими володарями. Йому від наших батьків щорічно сплачувалося податок, і він мав єпископів у своєму Моравському краї];» [цит. за: 134, VI, § 99 (60), р. 392].

[35, р. 121]. Прагнучи обмежити впливи Великої Моравії у Центральній Європі, Арнульф надалі був зацікавлений у залученні на свій бік сусідніх слов'янських князівств [15, s. 32; 19, s. 283], тож охоче налагоджував з ними дружні взаємини. Сприятливі для цього обставини склалися після 894 р. на тлі непевної ситуації у самій Моравії, що була зумовлена наростаючою угорською загрозою і переходом влади до Святоплукових синів – Моймира II та Святоплука II [73, р. 143; 35, р. 125, 131-132; 106, р. 129; 79, I, § 14, р. 32-34; 135, s. 67]. У 895 р. Арнульф уклав мир з ободритами і чеськими князями Спітігневом та Вітіславом [35, р. 126; 106, р. 131]. Остаточного примирення з білими сербами, котрі після дипломатичного маневру чехів у бік Східно-Франкського королівства залишилися відрізними від територіального ядра Великої Моравії, скоріш за все, вдалося досягнути у 897 р.³⁴ Діючи за прикладом ободритів та чехів, князі білих сербів відправили до Арнульфа послів з дарунками. Зустрівшись з ними у Зальці, на Франконській Заале [17, s. 19; 19, s. 283], новоспечений імператор їх *«вислухав, виправдав»³⁵ і дозволив відійти»* [35, р. 131]. Контрастуючи з особистими візитами князів Богемії на двір Арнульфа [35, р. 126, 131], де вони згідно з встановленим звичаєм визнавали його верховенство [35, р. 126], опосередкована дипломатія білих сербів може вказувати на більш рівноправні відносини між їхньою політичною елітою та Каролінгами наприкінці IX ст. За оцінкою Яна Бранкачка, в цей час усі білосербські землі на схід від Ельби і Заале, за винятком, можливо, невеликих ареалів біля самого Магдебурга та Мерзебурга, були вільними від франкської влади [16, s. 70].

Початок X ст. у Центральній Європі ознаменувався автономізацією окремих регіонів Східно-Франкської держави [135, s. 69; див. також 118, s. 30], що призвела до втрати Каролінгами практичних можливостей здійснення політики щодо білих сербів. Зі смертю Арнульфового сина Людовіка Дитяти у 911 р. [136, р. 155] правління нащадків Карла Великого на німецьких землях добігло кінця.

Висновки. Ключові пріоритети Каролінзької політики стосовно білих сербів включали а) захист суміжних з Білою Сербією районів Тюрингії та Саксонії від зовнішніх вторгнень, б) залучення військового контингенту слов'янських князівств басейну Середньої Ельби до організованих Каролінгами кампаній проти навколишніх народів, в) можливість використання території Ельбо-Заальського межиріччя у франкських воєнних цілях, та, дещо згодом, г) сплату білими сербами регулярної данини до скарбниці франкських володарів.

Задля цього наприкінці VIII – у IX ст. Каролінги та їхні управлінці спорядили близько десяти походів проти білих сербів за участю франкських, тюринзьких і саксонських армій, які супроводжувалися перемогами у битвах

³⁴ Хоч Г. Ловмянський стверджував, що це відбулося ще у тому ж 895 р. [120, s. 385].

³⁵ Вірогідно, тут йшлося про згаданий вище напад на Каролінзьке військо у 892 р.

(839, 869, 880 рр.), загибеллю очільників білосербської оборони (806, 839 рр.), облогою та захопленням ґрадів (806, 816, 839, 851 рр.) У неврожайні роки (805/806, 850/851, 873/874) успіх франкам приносила тактика знищення ворожих посівів. Подальше збереження миру на франкських умовах мали гарантувати надані слов'янами заручники (806, 839, 877 рр.)

В інший час Каролінзька політика стосовно білих сербів здійснювалася мирними методами. За підсумками проведеного дослідження її доцільно періодизувати на п'ять етапів:

I). До 806 р. Карл Великий, скоріш за все, подібно як у випадку з ободритами та південними велетами, покладався на співпрацю з верховним князем Білої Сербії. Наприкінці 780-х рр. кон'юнктура завершальної фази Саксонських війн робила білих сербів менш важливим союзником, аніж їхні північні сусіди, що вело до часткового конфлікту інтересів у франко-білосербських стосунках. Наступні роки позначилися актуалізацією ролі басейну Середньої Ельби як плацдарму для Каролінзьких походів до Богемії та Середнього Подунав'я. Після остаточної інкорпорації Саксонії до Франкської держави та занепаду Аварського каганату на зламі VIII–IX ст. стратегічне значення союзу з білими сербами було зредуковане до прикордонного.

II). Перехід до нової моделі Каролінзьких взаємин з білими сербами відбувся у результаті ліквідації в них інституту верховного князя під час походу Карла Молодшого до Ельбо-Заальського межиріччя у 806 р. Таке рішення відповідало фінансовим інтересам потенційного спадкоємця Карла Великого в австрійській частині імперії та змінам міжнародної ситуації на початку IX ст. Перебравши контроль над ринком солі у Галле, вірогідно, разом з іншими доходами верховного князя Білої Сербії, Каролінги відтепер почали особисто співпрацювати з множиною князів білосербських кланових областей, котрі періодично відвідували імперські з'їзди у статусі їхніх безпосередніх підданих. За відсутності більш серйозного джерела небезпеки на тюринзькому напрямку, протидіяти якому могли б білі серби, франки воліли, щоб їхні сусіди, залишаючись дезінтегрованими, мали ослаблений військово-політичний потенціал. Непевність на тюринзькому прикордонні, що впливала з труднощів синхронної дипломатичної роботи з низкою автономних невеликих утворень, кожне з яких незалежно від інших було спроможне організувати спустошливе, хоч і не таке масштабне вторгнення, компенсувало створення оборонної системи на р. Заале. Спершу це був змодельований за античними зразками лінійний кордон, а відтак – марки германського типу, з глибокою, але лише точково укріпленою прикордонною смугою.

III). Після 841 р. стосунки з білими сербами здебільшого перейшли у відання управителів спеціально створеної Сербської марки, в яку об'єднано вже раніше існуючі військово-адміністративні одиниці на кордоні з Білою Сербією. Бувши краще ознайомленим з внутрішньополітичним життям білосербських князівств, маркгерцог Такульф міг більш компетентно та інтенсивно у нього втручатися.

Не в останню чергу завдяки його особистим якостям на наступні кільканадцять років такий формат взаємин поглибив співпрацю з білими сербами, однак остаточно це не зупинило зміни їхньої зовнішньополітичної орієнтації у 858 р. Остання відбулася на тлі почастілих спроб Людовіка Німецького використовувати білосербський військовий контингент у власних політичних цілях, залучаючи його до кровопролитних війн з посередніми успіхами. У поєднанні з падінням франкського авторитету в Центральній-Східній Європі через неспроможність швидко зламати опір моравського князя Ростислава, а також позірним спорядженням каральної експедиції проти самих білих сербів за відмову від участі у черговій кампанії, це підбурило їхню політичну еліту проти агентів Каролінзького впливу у власному середовищі та призвело до фактичного розриву союзу з франками.

IV). Надалі Каролінги дотримувалися політики поступової інкорпорації земель Білої Сербії до Сербської марки. Ця стратегія мала частковий успіх на півдні регіону, у долинах Верхньої Заале, Білого Ельстера, Плейсе та Верхньої Мульди, однак зумовила посилення конфронтації з головними білосербськими князівствами на півночі, підштовхнувши їх до політичного зближення з далемінцями та чехами, а відтак – входження до складу Великої Моравії. Якщо до кінця 870-х рр. Людовіку Німецькому і Людовіку Молодшому ще вдавалося руками очільників Сербської марки збирати данину з білих сербів, тим самим маніфестуючи їхню приналежність до політичної орбіти Східно-Франкського королівства, то у 880-х рр. слов'яни, що проживали на схід від р. Заале, вже були данниками короля Святоплука I.

V). Остання трансформація у Каролінзькій політиці щодо білих сербів відбулася після безрезультатних спроб відновити франкське верховенство над Великою Моравією у 892 р., коли король Арнульф, врахувавши помилки попередників, погодився на мир і дружбу зі слов'янськими князівствами басейну річки Ельби на запропонованих ними умовах. Окрім прикордонного контексту, таке рішення не в останню чергу було викликане потребою позбавити Велику Моравію військово-політичного потенціалу її західної периферії.

Таким чином, переломний момент в історії франко-білосербських відносин доби Каролінгів припадає на 858 рік. Для попередніх десятиліть назагал притаманне збереження білими сербами становища федератів Франкської держави. Союзні взаємини виступають тут домінуючим тлом, а тимчасові кризи у стосунках, які мали місце у 792–794, 805–806, 816, 839 та 850–851 рр. і завершувалися поновленням миру на франкських умовах, мають радше винятковий характер.

Агресивні дії білих сербів (805–806, 839 та 850–851 рр.) переважно обмежувалися більш чи менш інтенсивними спустошеннями на Саксонському та Тюринзькому пограниччі. Лише щодо подій 792–794, 805–806 та 850–851 рр. доречно припускати залученість загалу білих сербів, а не поодиноких князівств.

Прикметно, що у перших двох випадках слов'янським виступам передувало проходження Каролінзьких армій територією Білої Сербії у ході експедиції проти Аварського каганату (791 р.) та походу на чехів (805 р.), учасниками яких, ймовірно, були й самі білі серби. Підтримка ними повстання саксів у 792 р. могла бути також запізнілою реакцією на підсумки походу Карла Великого на велетів 789 р., коли франкський король проігнорував інтереси своїх білосербських союзників на лівому березі Середньої та Нижньої Гаволи задля співпраці з їхніми південновелетськими опонентами на чолі з князем Драговітом. Набіги на Тюрингію у 805–806 та 850–851 рр. припали на винятково неврожайні роки і, ймовірно, пов'язані з голодом, від якого тоді потерпала уся Центральна Європа. Коледицький епізод 839 р. виглядає елементом внутрішньодинастичної боротьби у Франкській імперії. Конфлікти 816 та 858 рр. були викликані спробами саботувати розпорядження франкських володарів. При цьому ані незгода білих сербів з вірогідними територіальними втратами, яких вимагало переформатування імперського лімесу на початку правління Людовіка Благочестивого (815–816 рр.), ані їхнє небажання третій рік поспіль воювати за політичні інтереси Людовіка Німецького, взявши участь у запланованій на літо 858 р. масштабній кампанії проти моравського князя Ростислава, не створювали прямої загрози для Каролінзьких володінь.

Разом з тим за період між 789-м і 857-м рр. писемні джерела прямо чи опосередковано вказують на щонайменше сім епізодів, коли князі білих сербів забезпечували військову й логістичну підтримку Каролінзьких походів проти своїх найближчих слов'янських сусідів: велетів (789 р.), далеминців (805, 856 рр.) та чехів (805, 849, 856, 857 рр.), а також аварів (791 р.) і моравян (846 р.). Ця допомога почасти включала й безпосередню участь білосербського військового контингенту в бойових діях на боці франків, яка писемно засвідчена щодо кампаній 789 та 856 рр.

Натомість після 858 р. білі серби більше ніколи не підтримували франкських війн. У відносинах зі Східно-Франкським королівством слов'янські князівства басейну Середньої Ельби відтоді виступали радше залежними сусідми-данниками, що періодично повставали проти Каролінзької влади, а відтак, у 880-х рр., зуміли її позбутися. Солідаризуючись з далеминцями та чехами і використовуючи сприятливі ситуації, коли прилегла периферія Східно-Франкського королівства була найбільш вразливою, білі серби здійснюють спустошливі напади на тюрингів (869, 880 рр.) та вірних їм слов'ян у Сербській марці (880 р.), намагаються уникнути сплати данини (873/874, 876/877 рр.) чи несподівано атакують Каролінзькі військові формування на своїй території (892 р.) Навіть стосовно останніх років досліджуваного періоду джерела не дають підстав констатувати, що досягнуте у 897 р. порозуміння і дружні

взаємини з королем Арнульфом реанімували повний спектр давнього франко-білосербського союзу.³⁶

Список використаних джерел та літератури

1. Annales qui dicuntur Einhardi. *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / Post editorem G. H. Perzii recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895. P. 3-115.
2. Annales regni Francorum (Annales Laurissenses maiores). *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* / Post editorem G. H. Perzii recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1895. P. 2-178.
3. Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio: A Commentary / Ed. Romilly J. H. Jenkins. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2016. 221 p.
4. Dvornik F. The Slavs: Their Early History and Civilization. Boston: American Academy of Arts and Sciences, 1956. 394 p.
5. Вацеба Р. М. Виникнення Білої Сербії у світлі тюринзької політики Меровінгів. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2022. № 1(17). С. 42-84.
6. Nalepa J. Wyprawa Franków na Wieleń w 789 r. *Slavia Antiqua*. 1953. T. 4. S. 210-230.
7. Einhardi Vita Karoli Magni / Post G. H. Pertz recensuit G. Waitz. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1911. 60 p.
8. Hardt M. The Merovingians, the Avars, and the Slavs. *The Oxford Handbook of the Merovingian World* / Edited by Bonnie Effros and Isabel Moreira. New York: Oxford University Press, 2020. P. 424-441.
9. Strzelczyk J. Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu. Poznań: UAM, 1976. 302 s.
10. Brachmann H. Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund archäologischer Quellen. Berlin: Akademie-Verlag, 1978. 315 s.
11. Dušek S. Geschichte und Kultur der Slawen in Thüringen. Weimar: Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens, 1983. 84 s.
12. Kälble M. Ethnogenese und Herzogtum Thüringen im Frankenreich (6.-9. Jahrhundert). *Die Frühzeit der Thüringer* / Edited by Helmut Castritius, Dieter Geuenich and Matthias Werner. Berlin-New York: De Gruyter, 2009. S. 329-414.
13. Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus / Ed. Bruno Krusch. *MGH. SS rer. Merov.* T. 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 1-194.
14. Fritze W. Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung*. 1979. Bd. 28. № 3. S. 498-545.
15. Bogusławski W. J. Rys dziejów serbo-łużyckich. Petersburg: Druk Jozafata Ohryzki, 1861. 350 s.
16. Brankač J., Mětsk F. Geschichte der Sorben. Bd. 1 Von den Anfängen bis 1789. Bautzen: Domowina-Verlag, 1974. 331 s.
17. Schulze E. O. Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe. Leipzig: bei S. Hirzel, 1896. 421 s.
18. Widajewicz J. Serbowie nadłabscy. Kraków: L. Anczyc i Sp., 1948. 63 s.

³⁶ Автор статті висловлює вдячність професору Еріку Дж. Голдбергу за ласкаво надані електронні копії розділів з монографії про Людовіка Німецького «Struggle for Empire: Kingship and Conflict under Louis the German, 817-876».

19. Szejter A. Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysiąca wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA, 2014. 355 s.
20. Třeštík D. Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791-871 / Przekł. Elżbieta H. Kaczmarek; red. nauk. przekł. Paweł Żmudzki. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009. 331 s.
21. Labuda G. Marchie Niemieckie na pograniczu Słowiańskim w VIII-XII wieku. *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*. T. 3. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1971. S. 91-175.
22. Hardt M. Hesse, Elbe, Saale and the Frontiers of the Carolingian Empire. *The Transformation of Frontiers* / Ed. Walter Pohl, Ian Wood and Helmut Reimitz. Leiden: Brill, 2001. P. 219-232.
23. Fritze W. H. Grossmähren und die Slawen an Elbe und Ostsee. *Frühzeit zwischen Ostsee und Donau: ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im östlichen Mitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert*. Berlin: Duncker & Humblot, 1982. S. 100-110.
24. Hanewinkel Ch. Die politische Bedeutung der Elbslawen im Hinblick auf die Herrschaftsveränderungen im ostfränkischen Reich und in Sachsen von 887-936: Politische Skizzen zu den östlichen Nachbarn im 9. und 10. Jahrhundert: Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster. Münster, 2004. URL: <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hbz:6-86629460389>
25. Rossignol S. Les Daleminciens face aux Francs. Conflits, tribut et structures sociales (IXe-XIe siècle). *Pillages, tributs, captifs. Prédation et sociétés de l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge* / Sous la direction de Rodolphe Keller et Laury Sarti. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2018. S. 139-160.
26. Collins R. Charlemagne. Toronto: University of Toronto Press, 1998. 252 p.
27. McKitterick R. Królestwa Karolingów 751-987. Władza – konflikty – kultura / Tłum. Bartosz Hlebowicz, Mateusz Wilk. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013. 452 s.
28. McKitterick R. Charlemagne: The Formation of a European Identity. New York: Cambridge University Press, 2008. 460 p.
29. Goldberg E. J. Struggle for Empire: Kingship and Conflict under Louis the German, 817-876. Ithaca and London: Cornell University Press, 2006. 416 p.
30. Costambeys M., Innes M., MacLean S. The Carolingian World. New York: Cambridge University Press, 2011. 505 p.
31. Nelson J. L. King and Emperor. A New Life of Charlemagne. Oakland: University of California Press, 2021. 704 p.
32. Ронин В. К. О «власти» Карла Великого над славянами. *Советское славяноведение*. 1984. № 1. С. 33-45.
33. Annales Mettenses Priores / Primum recognovit B. de Simson. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1905. 119 p.
34. Sieniawski K. E. Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski od czasu wystąpienia ich na widownię dziejową aż do utraty politycznego bytu i znamion narodowych. Gniezno: J. B. Lange, 1881. 469 s.
35. Annales Fuldenses / Post editionem G. H. Pertzii recognovit Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1891. 152 p.
36. Nalepa J. Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą – głównie w czasach Karola Wielkiego. *Slavia Occidentalis*. 1998. T. 55. S. 69-91.
37. Ludat H. An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte in Mitteleuropa. Köln-Wien: Böhlau-Verlag, 1971. 210 s.
38. Dralle L. Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert. *Slavia Antiqua*. 1980. T. 27. S. 43-64.
39. Sułowski Z. Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem. *Roczniki Historyczne*. 1960. T. 26. S. 55-88.

40. Sułowski Z. Sporne problemy dziejów związku Wieleatów-Luciców. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 155-165.
41. Sułowski Z. Geneza i upadek państwa Wieleatów-Luciców. *Kwartalnik Historyczny*. 1963. T. 70. S. 325-340.
42. Labuda G. Civitas Dragaviti. Zu den fränkisch-slavischen Beziehungen am Ende des 8. Jahrhunderts. *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag* / Hrsg. Klaus-Detlev Grothusen, Klaus Zernack. Berlin: Duncker & Humblot, 1980. S. 87-98.
43. Leciejewicz L. Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1989. 424 s.
44. Strzelczyk J. Połabszczyzna zapomniana. Część III: Drogowit, czyli z kim wojował Karol Wielki? *Przegląd Zachodniopomorski*. 1998. T. 13. № 42. Z. 4. S. 9-32.
45. Рудь М. О. Етнополітичні процеси у Полаб'ї у VI-VIII ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2011. Вип. 106. С. 48-51.
46. Sochacki J. Związek Lucicki – między Polską a cesarstwem do 1002 r. *Slavia Antiqua*. 2006. T. 47. S. 17-48.
47. Babij P. Wojskowość Słowian Połabskich. T. 1. Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2017. 335 s.
48. Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów słowian w I tysiącleciu n.e. T. 5. Warszawa: PWN, 1973. 629 s.
49. Hellmann M. Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / Hrsg. von Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 103-113.
50. Dralle L. Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert). Berlin: Duncker & Humblot, 1981. 336 s.
51. Myśliński K. Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich w okresie VIII-X wieku. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską: Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 133-153.
52. Strzelczyk J. Rewizja dziejów Wieleatów-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 1983. T. 11. S. 117-132.
53. Вацеба Р. М. Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII-IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 383-395.
54. Vateba R. Charlemagne and the Veleti Slavs: Reconstructing the Campaign of 789. *Frühmittelalterliche Studien*. 2021. Vol. 55. P. 89-113.
55. Fragmentum annalium Chesnii. *MGH. SS. T. 1* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 34.
56. Annales Laurehamenses. *MGH. SS. T. 1* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 22-39.
57. Annales Nazariani. *MGH. SS. T. 1* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 23-44.
58. Annales Sancti Amandi. *MGH. SS. T. 1* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 6-14.

59. Diplomata Caroli Magni. № 129. *MGH. Diplomata Karolinorum*. T. 1. Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata / Ed. Engelbert Mühlbacher. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1906. P. 179-180.
60. Annales Alamannici. *MGH. SS*. T. 1 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii aulici Hahniani, 1826. P. 22-60.
61. Annales Guelferbytani. *MGH. SS*. T. 1 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 23-46.
62. Chronicon Moissiacense. *MGH. SS*. T. 1 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 280-313.
63. Prinz F. Niemcy – narodziny państwa: Celtowie, Rzymianie, Germanie / Tł. Dorota Fałkowska. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015. 291 s.
64. Godłowski K. Problem chronologii początków osadnictwa słowiańskiego na ziemiach połabskich w świetle archeologii. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 35-50.
65. Bathe M. Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittel-Elbe durch Karl den Großen. *Sachsen und Anhalt: Jahrbuch der Landesgeschichtlichen Forschungsstelle für die Provinz Sachsen und für Anhalt*. 1940. Bd. 16. S. 1-44.
66. Grimm P. Archäologische Beiträge zur Siedlungs- und Verfassungsgeschichte der Slawen im Elb-Saalegebiet. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / Hrsg. Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 15-26.
67. McKitterick R. History and Memory in the Carolingian World. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 337 p.
68. Hen Yi. The Annals of Metz and the Merovingian past. *The Uses of the Past in the Early Middle Ages* / Ed. Yitzhak Hen & Matthew Innes. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 175-190.
69. Войтович Л. В. «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи IX ст. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 12-34.
70. Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii. *Bayerische Staatsbibliothek*. Clm 560. Fol. 149 v.-150 r. URL: http://daten.digital-e-sammlungen.de/bsb00079145/image_320
71. Annales Tiliani. *MGH. SS*. T. 1 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 219-224.
72. Annales Maximiniani. *MGH. SS*. T. 13 / Ed. G. Waitz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1881. P. 19-25.
73. Reginonis Chronicon. *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi* / Ed. Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1890. P. 1-153.
74. Annales Quedlinburgenses / Hrsg. Martina Giese. *MGH. SS rer. Germ.* T. 72. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 2004. 680 p.
75. Annalista Saxo / Hrsg. Klaus Nass. *MGH. SS*. T. 37. Hannoverae: Hahnsche Buchhandlung, 2006. 752 p.
76. Karoli ad Ghaerbaldum episcopum epistola. *MGH. Capitularia regum Francorum*. T. 1 / Ed. Alfredus Boretius. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. № 124. P. 244-246.
77. Annales Sithienses. *MGH. SS*. T. 13 / Ed. G. Waitz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1881. P. 34-38.
78. Historia Langobardorum codicis Gothani / Ed. G. Waitz. *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878. P. 7-11.

79. Cosmae Pragensis Chronica Boemorum / Hrsg. von Bertold Bretholz. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series*. T. 2. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1923. 296 p.
80. Capitulare Missorum in Theodonis villa datum secundum, generale. *MGH. Capitularia regum Francorum*. T. 1 / Ed. Alfredus Boretius. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. № 44. P. 122-126.
81. Diplomata Caroli Magni. № 293. *MGH. Diplomata Karolinorum*. T. 1. Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata / Ed. Engelbert Mühlbacher. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1906. P. 436-438.
82. Divisio regnorum. *MGH. Capitularia regum Francorum*. T. 1 / Ed. Alfredus Boretius. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. № 45. P. 126-130.
83. Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 3. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego, 1892. 689 s.
84. Verbruggen J. F. The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages from the Eighth Century to 1340 / Transl. by Sumner Willard and R. W. Southern. Woodbridge: The Boydell Press, 1997. 410 p.
85. Close F. Les Annales Maximiniani, un récit original de l'ascension des Carolingiens. *Bibliothèque de l'école des chartes*. 2010. T. 168. P. 303-325.
86. Capitula de causis diversis. *MGH. Capitularia regum Francorum*. T. 1 / Ed. Alfredus Boretius. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. № 49. P. 135-136.
87. Грацианский Н. Карл Великий и славяне. *Исторический журнал*. 1945. № 3. С. 21-27.
88. Chronica domni Sigeberti Gemblacensis monachi / Ed. Ludowicus Conradus Bethmann. *MGH. SS*. T. 6. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1844. P. 300-374.
89. Szafarzyk P. Słowiańskie starożytności / Tł. ze słow. H. N. Bońkowski. Poznań: Wyd. PTPN, 2003. 796 s.
90. Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w. T. 2. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego, 1889. 997 s.
91. Niederle L. Slovanské starožitnosti. Díl 3. Původ a počátky Slovanů západních. Praha: Brusník & Kohout, 1919. 259 s.
92. Helbig H. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder* / Hrsg. Herbert Ludat. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag, 1960. S. 27-64.
93. Melleno D. Between Borders. Franks, Danes, and Abodrites in the trans Elben World up to 827. *Early Medieval Europe*. 2017. Vol. 25. Issue 3. P. 359-385.
94. Bachrach B. S. Charlemagne's early campaigns (768-777): a diplomatic and military analysis. Leiden & Boston: Brill, 2013. 723 p.
95. Вацеба Р. Система влади у сербських князівствах Ельбо-Заальського межиріччя у IX – на початку X ст. *Проблеми слов'янознавства*. 2018. Вип. 67. С. 81-103.
96. Annales Bertiniani / Ed. G. Waitz. *MGH. SS. rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. 173 p.
97. Henning J. Civilization versus Barbarians? Fortification Techniques and Politics in Carolingian and Ottonian Borderlands. *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages* / Ed. Florin Curta. Turnhout: Brepols Publishers, 2005. P. 23-34.
98. Annales Laurissenses minores. *MGH. SS*. T. 1 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1826. P. 114-123.
99. Thegani Vita Hludowici imperatoris. *MGH. SS*. T. 2 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1829. P. 585-604.
100. Wolfram H. The Creation of the Carolingian Frontier-System c. 800. *The Transformation of Frontiers* / Ed. Walter Pohl, Ian Wood and Helmut Reimitz. Leiden: Brill, 2001. P. 233-245.
101. Tyszkiewicz L. A. Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich. *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej*,

- zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* / Pod redakcją Jerzego Strzelczyka. Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1981. S. 109-131.
102. Aimoini monachi, qui antea Annonii nomine editus est. Historiæ Francorum Lib. V. Cum indice copiosissimo, qui etiam locorum communium ac epitomes vicem supplet. Parisiis: Wechel, 1567. 795 p.
103. Vita Hludowici imperatoris. *MGH. SS. T. 2* / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani, 1829. P. 604-648.
104. Nithardi Historiarum libri IIII / Ed. Ernestus Müller. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1907. 61 p.
105. The annals of St-Bertin / Translated and annotated by Janet L. Nelson. *Ninth-century histories*. Vol. 1. Manchester and New York: Manchester University Press, 1991. 267 p.
106. The Annals of Fulda / Translated and annotated by Timothy Reuter. *Ninth-century histories*. Vol. 2. Manchester and New York: Manchester University Press, 1992. 174 p.
107. Sochacki J. Niemcy. *Początki państw*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2016. 383 s.
108. Epperlein S. Die Kämpfe zwischen Slawen, Franken und Sachsen und die fränkische Eroberungspolitik. *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert* / Hrsg. J. Herrmann. Berlin: Akademie-Verlag, 1985. S. 326-333.
109. Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. T. 3. Warszawa: PWN, 1967. 519 s.
110. Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych / Red. Gerard Labuda. Poznań: Wydaw. PTPN "Sorus", 1999. 275 s.
111. Diplomata Ottonis II. № 193. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 2. *Ottonis II. et III. diplomata*. Pars prior. *Ottonis II. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 220-221.
112. Diplomata Ottonis I. № 65. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879-1884. P. 146.
113. Diplomata Ottonis I. № 231. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 1. *Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1879-1884. P. 316-317.
114. Diplomata Ottonis II. № 30. *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. T. 2. *Ottonis II. et III. diplomata*. Pars prior. *Ottonis II. diplomata*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1888. P. 39-40.
115. Riché P. Karolingowie: ród który stworzył Europę / Przeł. Agnieszka Kuryś. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 1997. 393 s.
116. Regino of Prüm's Chronicle. *History and politics in late Carolingian and Ottonian Europe: The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg* / Translated and annotated by Simon Maclean. Manchester and New York: Manchester University Press, 2009. P. 61-231.
117. Санчук Г. Э. Формирование государственности и раннефеодальной народности у сорбов. *Этносоциальная структура раннефеодальных славянских государств и народностей* / Ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. С. 97-107.
118. Bachrach D. S. Niemiecka sztuka wojenna w czasach Mieszka I / Tłum. Grzegorz Smółka. Oświęcim: Napoleon V, 2018. 332 s.
119. Annales Xantenses qui dicuntur. *Annales Xantenses et Annales Vedastini* / Ed. B. de Simson. *MGH. SS rer. Germ.* Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909. P. 1-33.
120. Łowmiański H. Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e. T. 4. Warszawa: PWN, 1970. 539 s.

121. Goldberg E. J. Ludwig der Deutsche und Mähren: Eine Studie zu karolingischen Grenzkriegen im Osten. *Ludwig der Deutsche und seine Zeit* / Hrsg. Wilfried Hartmann. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004. S. 67-94.
122. Ludowici Germanici diplomata. № 72. *MGH. Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum*. T. 1. *Ludowici Germanici, Karlomanni, Ludowici Iunioris diplomata* / Ed. P. Kehr. Berolini: Apud Weidmannos, 1934. P. 101-102.
123. Вацеба Р. М. Ранні держави дружинного типу у Слов'янському Полаб'ї (кінець VIII – перша третина X ст.): система влади і її трансформації: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Львів, 2018. 285 с.
124. Fritze W. Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. 1958. Bd. 7. S. 1-38.
125. Havlík L. Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debut des Slaves)* / Red. J. Eisner. Díl 5. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1964. S. 53-85.
126. King Alfred's Orosius / Ed. by Henry Sweet. M. A. Part 1. Old-English text and latin original. London: N. Trübner & co., 1883. 299 p.
127. Możdzioch S. Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta? *Civitas Schinesghe cum pertinentiis* / Red. Wojciech Chudziak. Toruń: Wydawnictwo UMK, 2003. S. 51-87.
128. Kurnatowscy Z. i S. Rola szlaków komunikacyjnych w wykreowaniu i dalszym rozwoju wczesnopañstwowych ośrodków stołecznych. *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka* / Red. E. Wilgocki. Szczecin: "RECTO", 2001. S. 93-100.
129. Касторскій М. Влияніе Каролингской династіи на славянскія племена. *Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія*. 1839. № 24. С. 16-60.
130. Annales Hildesheimenses / Ed. Georgius Waitz. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1878. 69 p.
131. Annales Altahenses maiores / Ed. Edmundus L. B. ab Oefele. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1891. 105 p.
132. Polek K. Państwo wielkomorawskie i jego sąsiedzi. Kraków: Wydaw. Naukowe WSP, 1994. 149 s.
133. Wachowski K. Słowiańszczyzna zachodnia / Posłowiem zaopatrzył Gerard Labuda. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2000. 178 s.
134. Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon / Hrsg. von R. Holtzmann. *MGH. SS. rer. Germ. Nova series*. T. 9. Berolini: Apud Weidmannos, 1935. 631 p.
135. Matla M. Czechy. *Początki państw*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2014. 312 s.
136. (Adalberti) Continuatio Reginonis. *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi* / Ed. Fridericus Kurze. *MGH. SS rer. Germ. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani*, 1890. P. 154-179.

References

1. Pertz, G. H. & Kurze, F. (eds.) (1895). Annales qui dicuntur Einhardi. In *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 3-115. [In Latin].
2. Pertz, G. H. & Kurze, F. (eds.) (1895). Annales regni Francorum (Annales Laurissenses maiores). In *Annales regni Francorum inde a. 741 usque ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 2-178. [In Latin].

3. Jenkins, R. (ed.) (2016). *Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio: A Commentary*. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. [In English].
4. Dvornik, F. (1956). *The Slavs: Their Early History and Civilization*. Boston: American Academy of Arts and Sciences. [In English].
5. Vatsaba, R. M. (2022). The Rise of the White Serbia in the Light of the Merovingians' Thuringia Policy. *Problems of World History: Scientific Journal*. 17. p. 42-84. [In Ukrainian].
6. Nalepa, J. (1953). Wyprawa Franków na Wielec w 789 r. *Slavia Antiqua*. 4. p. 210-230. [In Polish].
7. Pertz, G. H. & Waitz, G. (eds.) (1911). *Einhardi Vita Karoli Magni*. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
8. Hardt, M. (2020). The Merovingians, the Avars, and the Slavs. In Effros, B. and Moreira, I. (eds.) *The Oxford Handbook of the Merovingian World*. New York: Oxford University Press. p. 424-441. [In English].
9. Strzelczyk, J. (1976). *Słowianie i Germanie w Niemczech środkowych we wczesnym średniowieczu*. Poznań: UAM. [In Polish].
10. Brachmann, H. (1978). *Slawische Stämme an Elbe und Saale: zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jh., auf Grund archäologischer Quellen*. Berlin: Akademie-Verlag. [In German].
11. Dušek, S. (1983). *Geschichte und Kultur der Slawen in Thüringen*. Weimar: Museum für Ur- und Frühgeschichte Thüringens. [In German].
12. Kälble, M. (2009). Ethnogenese und Herzogtum Thüringen im Frankenreich (6.-9. Jahrhundert). In Castritius, H., Geuenich, D. and Werner, M. (eds.) *Die Frühzeit der Thüringer*. Berlin-New York: De Gruyter. p. 329-414. [In German].
13. Krusch, B. (ed.) (1888). *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici libri IV cum Continuationibus*. In *MGH. SS rer. Merov.* 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 1-194. [In Latin].
14. Fritze, W. (1979). Zur Bedeutung der Awaren für die slawische Ausdehnungsbewegung im frühen Mittelalter. *Zeitschrift für Ostforschung*. 28 (3). p. 498-545. [In German].
15. Bogusławski, W. J. (1861). *Rys dziejów serbo-łużyckich*. Petersburg: Druk Jozafata Ohryzki. [In Polish].
16. Brankač, J. & Mětk, F. (1974). *Geschichte der Sorben*. 1. Von den Anfängen bis 1789. Bautzen: Domowina-Verlag. [In German].
17. Schulze, E. O. (1896). *Die Kolonisierung und Germanisierung der Gebiete zwischen Saale und Elbe*. Leipzig: bei S. Hirzel. [In German].
18. Widajewicz, J. (1948). *Serbowie nadłabscy*. Kraków: L. Anczyc i Sp. [In Polish].
19. Szrejter, A. (2014). *Pod pogańskim sztandarem. Dzieje tysięcy wojen Słowian połabskich od VII do XII wieku*. Warszawa: Instytut Wydawniczy ERICA. [In Polish].
20. Třeštk, D. (2009). *Powstanie Wielkich Moraw. Morawianie, Czesi i Europa Środkowa w latach 791-871*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. [In Polish].
21. Labuda, G. (1971). Marchie Niemieckie na pograniczu Słowiańskim w VIII–XII wieku. In *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*. 3. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. p. 91-175. [In Polish].
22. Hardt, M. (2001). Hesse, Elbe, Saale and the Frontiers of the Carolingian Empire. In Pohl, W., Wood, I. and Reimitz, H. (eds.) *The Transformation of Frontiers*. Leiden: Brill. p. 219-232. [In English].
23. Fritze, W. H. (1982). Grossmähren und die Slawen an Elbe und Ostsee. In *Frühzeit zwischen Ostsee und Donau: ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im östlichen Mitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert*. Berlin: Duncker & Humblot. p. 100-110. [In German].
24. Hanewinkel, Ch. (2004). *Die politische Bedeutung der Elbslawen im Hinblick auf die Herrschaftsveränderungen im ostfränkischen Reich und in Sachsen von 887–936: Politische*

- Skizzen zu den östlichen Nachbarn im 9. und 10. Jahrhundert*: Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster. [Online] Available from: <https://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:hbz:6-86629460389> [In German].
25. Rossignol, S. (2018). Les Dalemiciens face aux Francs. Conflits, tribut et structures sociales (IXe–XIe siècle). In Keller, R. and Sarti, L. (eds.) *Pillages, tributs, captifs. Prédation et sociétés de l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge*. Paris: Éditions de la Sorbonne. p. 139-160. [In French].
26. Collins, R. (1998). *Charlemagne*. Toronto: University of Toronto Press. [In English].
27. McKitterick, R. (2013). *Królestwo Karolingów 751–987. Władza – konflikty – kultura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. [In Polish].
28. McKitterick, R. (2008). *Charlemagne: The Formation of a European Identity*. New York: Cambridge University Press. [In English].
29. Goldberg, E. J. (2006). *Struggle for Empire: Kingship and Conflict under Louis the German, 817–876*. Ithaca and London: Cornell University Press. [In English].
30. Costambeys, M., Innes, M. & MacLean, S. (2011). *The Carolingian World*. New York: Cambridge University Press. [In English].
31. Nelson, J. L. (2021). *King and Emperor. A New Life of Charlemagne*. Oakland: University of California Press. [In English].
32. Ronin, V. K. (1984). О «власти» Карла Великого над славянами [On Charlemagne's "authority" among the Slavs]. *Sovetskoe slavyanovedenie [Soviet Slavic studies]*. 1. p. 33-45. [In Russian].
33. de Simson, B. (ed.) (1905). *Annales Mettenses Priores*. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
34. Sieniawski, K. E. (1881). *Pogląd na dzieje Słowian zachodnio-północnych między Łabą (Elbą) a granicami dawnej Polski od czasu wystąpienia ich na widownię dziejową aż do utraty politycznego bytu i znamion narodowych*. Gniezno: J. B. Lange. [In Polish].
35. Pertz, G. H. & Kurze, F. (eds.) (1891). *Annales Fuldenses*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
36. Nalepa, J. (1998). Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej nad Łabą środkową i Hawelą – głównie w czasach Karola Wielkiego. *Slavia Occidentalis*. 55. p. 69-91. [In Polish].
37. Ludat, H. (1971). *An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte in Mitteleuropa*. Köln-Wien: Böhlau-Verlag. [In German].
38. Dralle, L. (1980). Slavische Herrschaft zwischen mittlerer Elbe und Oder vom 8. bis 10. Jahrhundert. *Slavia Antiqua*. 27. p. 43-64. [In German].
39. Sułowski, Z. (1960). Słowiańskie organizacje polityczne nad Bałtykiem. *Roczniki Historyczne*. 26. p. 55-88. [In Polish].
40. Sułowski, Z. (1981). Sporne problemy dziejów związku Wieleatów-Luciców. In Strzelczyk, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 155-165. [In Polish].
41. Sułowski, Z. (1963). Geneza i upadek państwa Wieleatów-Luciców. *Kwartalnik Historyczny*. 70. p. 325-340. [In Polish].
42. Labuda, G. (1980). Civitas Dragaviti. Zu den fränkisch-slavischen Beziehungen am Ende des 8. Jahrhunderts. In Grothusen, K.-D. and Zernack, K. (eds.) *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*. Berlin: Duncker & Humblot. p. 87-98. [In German].
43. Leciejewicz, L. (1989). *Słowianie zachodni. Z dziejów tworzenia się średniowiecznej Europy*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [In Polish].
44. Strzelczyk, J. (1998). Połabszczyzna zapomniana. Część III: Drogowit, czyli z kim wojował Karol Wielki? *Przegląd Zachodniopomorski*. 13 (42). p. 9-32. [In Polish].

45. Rud', M. O. (2011). Etnopolitychni protsesy u Polab'i u VI–VIII st. [Ethnopolitical processes in Polabia in VI–VIII centuries]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*. 106. p. 48-51. [In Ukrainian].
46. Sochacki, J. (2006). Związek Lucicki – między Polską a cesarstwem do 1002 r. *Slavia Antiqua*. 47. p. 17-48. [In Polish].
47. Babij, P. (2017). *Wojskowość Słowian Połabskich*. 1. Wrocław: Wydawnictwo Chronicon. (Wrocławskie Studia z Historii Wojskowości 5). [In Polish].
48. Lowmiański, H. (1973). *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* 5. Warszawa: PWN. [In Polish].
49. Hellmann, M. (1960). Grundzüge der Verfassungsstruktur der Liutizen. In Ludat, H. (ed.) *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag. p. 103-113. [In German].
50. Dralle, L. (1981). *Slaven an Havel und Spree: Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert)*. Berlin: Duncker & Humblot. [In German].
51. Myśliński, K. (1981). Zagadnienie roli ziem nad Hawelą i Sprewą jako politycznego ośrodka plemion wieleckich w okresie VIII-X wieku. In Strzelczyk, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 133-153. [In Polish].
52. Strzelczyk, J. (1983). Rewizja dziejów Wieleń-Luciców. *Studia Historica Slavo-Germanica*. 11. p. 117-132. [In Polish].
53. Vatsaba, R. M. (2018). The 7th–9th century ethnocultural structure of Slavic Polabya & the influence of borderlands on state formation processes. *Zaporizhzhia Historical Review*. 1 (51). p. 383-395. [In Ukrainian].
54. Vatsaba, R. (2021). Charlemagne and the Veleti Slavs: Reconstructing the Campaign of 789. *Frühmittelalterliche Studien*. 55. p. 89-113. [In English].
55. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Fragmentum annalium Chesnii. In *MGH. SS.* 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 34. [In Latin].
56. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Laureshamenses. In *MGH. SS.* 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 22-39. [In Latin].
57. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Nazariani. In *MGH. SS.* 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 23-44. [In Latin].
58. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Sancti Amandi. In *MGH. SS.* 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 6-14. [In Latin].
59. Mühlbacher, E. (ed.) (1906). Diplomata Caroli Magni. № 129. In *MGH. Diplomata Karolinorum*. 1. Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 179-180. [In Latin].
60. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Alamannici. In *MGH. SS.* 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii aulici Hahniani. p. 22-60. [In Latin].
61. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Guelferbytani. In *MGH. SS.* 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 23-46. [In Latin].
62. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Chronicon Moissiacense. In *MGH. SS.* 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 280-313. [In Latin].
63. Prinz, F. (2015). *Niemcy – narodziny państwa: Celtowie, Rzymianie, Germanie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. [In Polish].
64. Godłowski, K. (1981). Problem chronologii początków osadnictwa słowiańskiego na ziemiach połabskich w świetle archeologii. In Strzelczyk, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 35-50. [In Polish].

65. Bathe, M. (1940). Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittel-Elbe durch Karl den Großen. *Sachsen und Anhalt: Jahrbuch der Landesgeschichtlichen Forschungsstelle für die Provinz Sachsen und für Anhalt*. 16. p. 1-44. [In German].
66. Grimm, P. (1960). Archäologische Beiträge zur Siedlungs- und Verfassungsgeschichte der Slawen im Elb-Saalegebiet. In Ludat, H. (ed.) *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag. p. 15-26. [In German].
67. McKitterick, R. (2004). *History and Memory in the Carolingian World*. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
68. Hen, Yi. (2000). The Annals of Metz and the Merovingian past. In Hen, Yi. and Innes, M. (ed.) *The Uses of the Past in the Early Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press. p. 175-190. [In English].
69. Voitovych, L. V. (2009). "Bavars'kyi heohraf": sprobа etnolokalizatsii naselennia Central'no-Skhidnoi Yevropy IX st. ["Geographus Bavarus": an attempt of ethnolocalization of population of the 9th-century Central and Eastern Europe]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*. 5. p. 12-34. [In Ukrainian].
70. Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii. In *Bayerische Staatsbibliothek*. Clm 560. fol. 149 v.-150 r. [Online] Available from: http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00079145/image_320 [In Latin].
71. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Tiliani. In *MGH. SS*. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 219-224. [In Latin].
72. Waitz, G. (ed.) (1881). Annales Maximiniani. In *MGH. SS*. 13. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 19-25. [In Latin].
73. Kurze, F. (ed.) (1890). Reginonis Chronicon. In *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 1-153. [In Latin].
74. Giese, M. (ed.) (2004). *Annales Quedlinburgenses*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung. (MGH. SS rer. Germ. 72). [In Latin].
75. Nass, K. (ed.) (2006). *Annalista Saxo*. Hannoverae: Hahnsche Buchhandlung. (MGH. SS 37). [In Latin].
76. Boretius, A. (ed.) (1883). Karoli ad Ghaerbaldum episcopum epistola. In *MGH. Capitularia regum Francorum*. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. № 124. p. 244-246. [In Latin].
77. Waitz, G. (ed.) (1881). Annales Sithiensens. In *MGH. SS*. 13. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 34-38. [In Latin].
78. Waitz, G. (ed.) (1878). Historia Langobardorum codicis Gothani. In *MGH. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 7-11. [In Latin].
79. Bretholz, B. (ed.) (1923). *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung. (MGH. SS. rer. Germ. Nova series 2). [In Latin].
80. Boretius, A. (ed.) (1883). Capitulare Missorum in Theodonis villa datum secundum, generale. In *MGH. Capitularia regum Francorum*. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. № 44. p. 122-126. [In Latin].
81. Mühlbacher, E. (ed.) (1906). Diplomata Caroli Magni. № 293. In *MGH. Diplomata Karolinorum*. 1. Pippini, Carlomanni, Caroli Magni diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 436-438. [In Latin].
82. Boretius, A. (ed.) (1883). Divisio regnorum. In *MGH. Capitularia regum Francorum*. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. № 45. p. 126-130. [In Latin].
83. Bogusławski, W. (1892). *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w.* 3. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego. [In Polish].

84. Verbruggen, J. F. (1997). *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages from the Eighth Century to 1340*. Woodbridge: The Boydell Press. [In English].
85. Close, F. (2010). Les Annales Maximiniani, un récit original de l'ascension des Carolingiens. *Bibliothèque de l'école des chartes*. 168. p. 303-325. [In French].
86. Boretius, A. (ed.) (1883). Capitula de causis diversis. In *MGH. Capitularia regum Francorum*. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. № 49. p. 135-136. [In Latin].
87. Gracianskij, N. (1945). Karl Velikij i slavjane [Charlemagne and the Slavs]. *Istoricheskij zhurnal [Historical journal]*. 3. p. 21-27. [In Russian].
88. Bethmann, L. C. (ed.) (1844). Chronica domni Sigeberti Gemblacensis monachi. In *MGH. SS*. 6. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 300-374. [In Latin].
89. Szafarzyk, P. (2003). *Słowiańskie starożytności*. Poznań: Wyd. PTPN. [In Polish].
90. Bogusławski, W. (1889). *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej do połowy XIII w.* 2. Poznań: Druk Dziennika Poznańskiego. [In Polish].
91. Niederle, L. (1919). *Slovanské starožitnosti*. 3. Původ a počátky Slovanů západních. Praha: Brusník & Kohout. [In Czech].
92. Helbig, H. (1960). Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet. In Ludat, H. (ed.) *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Giessen: Wilhelm Schmitz Verlag. p. 27-64. [In German].
93. Melleno, D. (2017). Between Borders. Franks, Danes, and Abodrites in the trans Elben World up to 827. *Early Medieval Europe*. 25 (3). p. 359-385. [In English].
94. Bachrach, B. S. (2013). *Charlemagne's early campaigns (768-777): a diplomatic and military analysis*. Leiden & Boston: Brill. [In English].
95. Vatsaba, R. (2018). The political system of Sorbian principalities between the Elbe and Saale rivers in the 9th and early 10th century. *Problems of Slavonic Studies*. 67. p. 81-103. [In Ukrainian].
96. Waitz, G. (ed.) (1883). *Annales Bertiniani*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
97. Henning, J. (2005). Civilization versus Barbarians? Fortification Techniques and Politics in Carolingian and Ottonian Borderlands. In Curta, F. (ed.) *Borders, Barriers, and Ethnogenesis: Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*. Turnhout: Brepols Publishers. p. 23-34. [In English].
98. Pertz, G. H. (ed.) (1826). Annales Laurissenses minores. In *MGH. SS*. 1. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 114-123. [In Latin].
99. Pertz, G. H. (ed.) (1829). Thegani Vita Hludowici imperatoris. In *MGH. SS*. 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 585-604. [In Latin].
100. Wolfram, H. (2001). The Creation of the Carolingian Frontier-System C. 800. In Pohl, W., Wood, I. and Reimitz, H. (eds.) *The Transformation of Frontiers*. Leiden: Brill. p. 233-245. [In English].
101. Tyszkiewicz, L. A. (1981). Podziały plemienne i problem jedności słowian serbo-łużyckich. In Strzelczyk, J. (ed.) *Słowiańszczyzna Połabska między Niemcami a Polską. Materiały z konferencji naukowej, zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniach 28-29 IV 1980 r.* Poznań: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. p. 109-131. [In Polish].
102. Aimoini monachi, qui antea Annonii nomine editus est. (1567). *Historiæ Francorum Lib. V. Cum indice copiosissimo, qui etiam locorum communium ac epitomes vicem supplet*. Parisiis: Wechel. [In Latin].
103. Pertz, G. H. (ed.) (1829). Vita Hludowici imperatoris. *MGH. SS*. 2. Hannoverae: Impensis Bibliopolii avlici Hahniani. p. 604-648. [In Latin].
104. Müller, E. (ed.) (1907). *Nithardi Historiarum libri IIII*. Hannoverae et Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].

105. Nelson, J. L. (ed.) (1991). *The annals of St-Bertin*. Manchester and New York: Manchester University Press. (Ninth-century histories 1). [In English].
106. Reuter, T. (ed.) (1992). *The Annals of Fulda*. Manchester and New York: Manchester University Press. (Ninth-century histories 2). [In English].
107. Sochacki, J. (2016). *Niemcy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. (Początki państw). [In Polish].
108. Epperlein, S. (1985). Die Kämpfe zwischen Slawen, Franken und Sachsen und die fränkische Eroberungspolitik. In Herrmann, J. (ed.) *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert*. Berlin: Akademie-Verlag. p. 326-333. [In German].
109. Łowmiański, H. (1967). *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* 3. Warszawa: PWN. [In Polish].
110. Labuda, G. (ed.) (1999). *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*. Poznań: Wydawnictwo PTPN & Wydawnictwo SORUS. [In Polish].
111. von Sickel, Th. (ed.) (1888). Diplomata Ottonis II. № 193. In *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. 2. Ottonis II. et III. diplomata. Pars prior. Ottonis II. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 220-221. [In Latin].
112. von Sickel, Th. (ed.) (1879-1884). Diplomata Ottonis I. № 65. In *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. 1. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 146. [In Latin].
113. von Sickel, Th. (ed.) (1879-1884). Diplomata Ottonis I. № 231. In *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. 1. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 316-317. [In Latin].
114. von Sickel, Th. (ed.) (1888). Diplomata Ottonis II. № 30. In *MGH. Diplomatum Regum et Imperatorum Germaniae*. 2. Ottonis II. et III. diplomata. Pars prior. Ottonis II. diplomata. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. p. 39-40. [In Latin].
115. Riché, P. (1997). *Karolingowie: ród który stworzył Europę*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen. [In Polish].
116. Maclean, S. (ed.) (2009). Regino of Prüm's Chronicle. In *History and politics in late Carolingian and Ottonian Europe: The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg*. Manchester and New York: Manchester University Press. p. 61-231. [In English].
117. Sanchuk, G. Je. (1987). Formirovanie gosudarstvennosti i rannefeodal'noj narodnosti u sorbov [Formation of statehood and early feudal nationality among the Sorbs]. In Litavrin, G. G. (ed.) *Jetnosocial'naja struktura rannefeodal'nyh slavyanskikh gosudarstv i narodnostej [Ethno-social structure of the early feudal Slavic states and nationalities]*. Moskva: Nauka. p. 97-107. [In Russian].
118. Bachrach, D. S. (2018). *Niemiecka sztuka wojenna w czasach Mieszka I*. Oświęcim: Napoleon V. [In Polish].
119. de Simson, B. (ed.) (1909). Annales Xantenses qui dicuntur. In *Annales Xantenses et Annales Vedastini*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 1-33. [In Latin].
120. Łowmiański, H. (1970). *Początki Polski: z dziejów Słowian w I tysiącleciu n.e.* 4. Warszawa: PWN. [In Polish].
121. Golberg, E. J. (2004). Ludwig der Deutsche und Mähren: Eine Studie zu karolingischen Grenzkriegen im Osten. In Hartmann, W. (ed.) *Ludwig der Deutsche und seine Zeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. p. 67-94. [In German].
122. Kehr, P. (ed.) (1934). Ludowici Germanici diplomata. № 72. In *MGH. Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum*. 1. Ludowici Germanici, Karlomanni, Ludowici Iunioris diplomata. Berolini: Apud Weidmannos. p. 101-102. [In Latin].

123. Vatsaba, R.M. (2018). *Ranni derzhavy druzhynnoho typu u Slovians'komu Polab'i (kinets VIII – persha polovyna IX st.): systema vlady i yii transformatsii*: dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.02 «Vsesvitnia istoriia» [The early dryht-type states in Slavic Polabya (the late 8th – first third of the 10th century): political system and its transformations: dissertation for obtaining the degree of candidate of historical sciences (Ph.D. in History) in specialty 07.00.02 “World History”]. Lviv. [In Ukrainian].
124. Fritze, W. (1958). Beobachtung zu Entstehung und Wesen des Lutizenbundes. *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*. 7. p. 1-38. [In German].
125. Havlik, L. (1964). Slované v anglosaské chorografii Alfréda Velikého. In Eisner, J. (ed.) *Vznik a počátky Slovanů (Origines et debut des Slaves)*. 5. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd. p. 53-85. [In Czech].
126. Sweet, H. (ed.) (1883). *King Alfred's Orosius*. London: N. Trübner & co. [In Old English].
127. Moździoch, S. (2003). Śląsk wczesnośredniowieczny w świetle badań archeologicznych i historycznych – crambe bis cocta? In Chudziak, W. (ed.) *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*. Toruń: Wydawnictwo UMK. p. 51-87. [In Polish].
128. Kurnatowscy, Z. i S. (2001). Rola szlaków komunikacyjnych w wykreowaniu i dalszym rozwoju wczesnopanństwowych ośrodków stołecznych. In Wilgocki, E. (ed.) *Instantia est mater doctrinae. Księga jubileuszowa prof. dr hab. Władysława Filipowiaka*. Szczecin: “RECTO”. p. 93-100. [In Polish].
129. Kastorskij, M. (1839). Vlijanie Karolingskoj dinastii na slavyanskije plemena [The influence of the Carolingian dynasty on the Slavic tribes]. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshhenija [Journal of the Ministry of Public Education]*. 24. p. 16-60. [In Russian].
130. Waitz, G. (ed.) (1878). *Annales Hildesheimenses*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
131. ab Oefele, E. (ed.) (1891). *Annales Altahenses maiores*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.) [In Latin].
132. Polek, K. (1994). *Państwo wielkomorawskie i jego sąsiedzi*. Kraków: Wydaw. Naukowe WSP. [In Polish].
133. Wachowski, K. (2000). *Słowiańszczyzna zachodnia*. Poznań: Wydawnictwo PTPN. [In Polish].
134. Holtzmann, R. (ed.) (1935). *Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon*. Berolini: Apud Weidmannos. (MGH. SS. rer. Germ. Nova series 9). [In Latin].
135. Matla, M. (2014). *Czechy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. (Początki państw). [In Polish].
136. Kurze, F. (ed.) (1890). (Adalberti) *Continuatio Reginonis*. In *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. (MGH. SS rer. Germ.). p. 154-179. [In Latin].

Vatseba R. The Carolingian Policy towards the White Serbs in the late VIIIth and the IXth Century.

The article explores the Slavic policy of Charlemagne and his descendants in the Middle Elbe basin. The main Frankish goals in this sphere of foreign relations were determined, and a periodization of the policy was provided. The author examined the Carolingian diplomatic and military actions towards the principalities of the White Serbs who inhabited the above-mentioned territory. The study focuses on the episodes of the Frankish-Sorbian collaboration and confrontation between 789 and 899, with analysing their international context, discussing their preconditions and results as well as clarifying the course of events.

The author traces the evolution of the Carolingian policy from the military alliance with the high princes of White Serbia in 789–805 to direct interaction with leaders of individual clans and creation of a fortified borderland on the Saale river in 806–840, followed by its administrative centralization and partial entrusting of the frontier affairs to the dukes of the Sorbian March in 841–858. It was demonstrated that until 858 the majority of the Sorbian political elite, with the exception of the Dalaminzi, tended to continue their collaboration with the Carolingians expressed in providing the

military and logistical support for the Frankish campaigns, while the contemporary wars between the Franks and White Serbs were of short-term, sometimes local character. The author revealed their partial correlation with years of crop failure as well as the cases of the Carolingian troops marching through the Middle Elbe basin. Specific conflicts were linked with the transformation of the Sorbian frontier and internal struggle in the Frankish empire.

Subsequently, the paper considers the political circumstances of the rise of the anti-Frankish orientation among the White Serbs. It was concluded that this change occurred in 858, undermined the safety of the Sorbian March and Thuringia, was accompanied with the Sorbian cooperation with the Dalaminzi & Czechs, and later on, led to the White Serbia becoming a part of Great Moravia. According to the author, the East-Frankish response initially included an attempt of gradual expansion of the Sorbian March into the Slavic lands between the Elbe & Saale. However, after its failure in the 880s – early 890s in course of the rivalry with Great Moravia, the Carolingians had to return to the older type of friendly relations with the White Serbs.

Keywords: *Kingdom of the East Franks, Polabya, the Sorbian March, the Carolingian dynasty, the White Serbs, the Siusli, the Dalaminzi, Charlemagne, Louis the German, Miliduch, Thachulf.*

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477):94(430) «1918»

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-3>

Дацків І.Б.

<https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ В КОНТЕКСТІ БРЕСТ-ЛИТОВСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ 1918 Р.

У даній статті йдеться про міжнародні зв'язки України в добу національно-визвольних змагань 1917-1918 рр. З'ясовуються передумови українсько-німецького зближення наприкінці Першої світової війни. У роботі проаналізовано особливості відносин між Німеччиною та урядом Української Центральної Ради, розкривається вплив політики Німеччини на становлення та розвиток української державності. Охарактеризовано участь української делегації на Брест-Литовських переговорах, та укладення мирного договору з Центральними державами. В науковому дослідженні розглядаються економічні аспекти, зокрема в системі українсько-німецьких відносин, які суттєво впливали на зовнішньополітичну орієнтацію Києва та Берліна, були важливим чинником під час переговорів та укладання міжнародних угод. Висвітлюється діяльність українських дипломатичних представництв та економічно-торгівельних місій за кордоном, спрямованої на забезпечення розвитку української економіки та потреб війни за незалежність. Показано залежність відносин між Німеччиною та Україною від розстановки сил на міжнародній арені. Показано, що найважливішим досягненням України, здобутим завдяки економічним угодам, було збереження державної незалежності та вихід на міжнародну арену і на цій основі можливість продовжувати національно-визвольні змагання у майбутньому. Загалом проведення такого дослідження є доцільним не тільки в контексті історії Німеччини та України, а й у контексті всесвітньої історії, оскільки еволюція українсько-німецьких відносин у цей період значною мірою залежала від розвитку подій на міжнародній арені.

Ключові слова: українсько-німецькі відносини, міжнародний вплив, уряд, делегація, договір, Брест-Литовський мир.

Історія міжнародних відносин є складовою частиною всесвітньої історії. Багато сучасних незалежних країн мають велике дипломатичне минуле, зокрема і Україна. На особливий інтерес заслуговує дипломатична історія періоду Української революції 1917–1921 рр., коли Україна вперше після понад двох із половиною століть виступила як самостійний суб'єкт міжнародного права. Міжнародний чинник став одним із найважливіших для української влади того часу. На всіх етапах державного будівництва України доби національно-визвольних змагань, а також після відновлення незалежності 1991 р. – міжнародні відносини мали та мають велике значення у становленні і розвитку власної держави. Зростання зовнішньополітичної активності України, входження до світових та регіональних політичних та економічних структур поставило перед нею завдання подальшого удосконалення роботи дипломатичної служби, впровадження її ефективних методів.

У спробах реалізації права українського народу на національно-державне самовизначення на початку ХХ ст. взаємини з Німеччиною відігравали надзвичайно важливу роль. Від характеру цих відносин, багато в чому залежала доля тогочасних українських державних утворень.

В сучасних складних умовах війни з росією питання захисту державної незалежності та територіальної цілісності України є особливо актуальним. Зовнішньополітична, зовнішньоекономічна, військова та інші складові системи національної безпеки нашої держави нині мають надзвичайно важливе значення.

Вивчення українсько-німецьких відносин зазначеного періоду має, насамперед, практично важливе значення, адже, щоб у майбутньому уникнути помилок минулого, слід детально вивчити та проаналізувати як позитивні, так і негативні аспекти, досягнення та прорахунки двосторонніх відносин.

Проведення такого дослідження є доцільним не тільки в контексті історії Німеччини та України, а й у контексті всесвітньої історії, оскільки еволюція українсько-німецьких відносин у цей період значною мірою залежала від розвитку подій на міжнародній арені. Крім того, у світі періодично відбуваються геополітичні зміни, що приводять до виникнення нових держав, перед якими постають проблеми утвердження на міжнародній арені шляхом налагодження двосторонніх взаємин із провідними країнами на засадах рівності та міжнародного права.

Серед перших робіт варто зазначити праці М. Грушевського. Зокрема, в заключних розділах «Ілюстрованої історії України» [1] автор дає високу оцінку мирному договору, підписаному делегацією Української Центральної ради в Брест-Литовську з Центральними державами і негативно оцінює політику німецького командування на початковому етапі окупаційного режиму. Цій проблематиці також присвячено увагу у праці М.С. Грушевського «Новий період історії України: за роки від 1914 до 1919» [2].

Цікавою і насиченою фактичними матеріалами є монографія І.Б. Дацківа «Брест 1918: європейський прорив України» [3]. Автор значну увагу приділив не тільки переговорам у Брест-Литовську, а й політиці Антанти щодо України напередодні переговорного процесу між Україною та Центральними державами, що дає можливість виявити цілу низку причин міжнародного характеру, які мали вплив на становлення та розвиток українсько-німецьких відносин.

Монографія Н.В. Кривець [4] присвячена дослідженню українсько-німецьких відносин у 1918–1933 рр. у політичній, дипломатичній та економічній сферах у контексті загальної міжнародної ситуації.

Заслуговують належної уваги наукові дослідження з даної проблематики Д. Веденнєєва [5], С. Губського [6], А. Кудряченка [7], Р. Пирога [8], та інших. Дослідники аналізують встановлення міждержавних взаємин між Україною та Німеччиною, їх розвиток у політичному, військовому, економічному та

культурному аспектах. Висвітлюються перші кроки України на міжнародній арені, зокрема, укладання Брест-Литовського миру, здобутки молодой української дипломатії, діяльність місій іноземних держав в Україні, біографії окремих діячів дипломатичних та консульських представництв.

Українсько-німецькі відносини формувалися у досить складний період Першої світової війни та національно-визвольних змагань. Як відзначав І. Каменецький, ще під час війни Німеччина зацікавилася українською проблемою, зокрема її економічними аспектами. Це проявилось у співпраці впливових діячів німецького суспільства із Союзом Визволення України, підтримці ідеї самовизначення України. Берлін усвідомлював, що незалежна в майбутньому Україна може стати противагою Росії і Польщі її потужним економічним ринком перш за все сільськогосподарської продукції [9, с. 12-15].

У дослідженнях істориків ФРН українська політика Німеччини розглядалась в основному в контексті східної політики та радянсько-німецьких відносин. Після проголошення незалежності України серед німецькомовних істориків значно зріс інтерес до її історії. На початку 90-х рр. XX ст. з'явилися узагальнюючі праці з історії України К. Гаусманна та А. Каппелера [10] в яких автори відмічають корисливість української політики Німеччини в досліджуваний період.

Мета статті полягає в тому, щоб відтворити історію становлення українсько-німецьких відносин у контексті загальної міжнародної ситуації 1918 року. Для досягнення поставленої мети нами передбачено розв'язати наступні завдання: з'ясувати міжнародні, політичні та військові передумови українсько-німецького зближення на початку 1918 р.; визначити ступінь впливу політики Німеччини на становлення української державності та утвердження України на міжнародній арені.

У роботі використано метод системного аналізу, що дає можливість розглянути відносини між Україною та Німеччиною як підсистему глобальної системи міжнародних відносин у досить критичний історичний період, простежити взаємозв'язки і взаємовплив даних суб'єктів міжнародних відносин у межах існуючої системи. Застосування методу системного аналізу також дозволило простежити взаємозв'язок політичних, економічних та культурних зв'язків між обома країнами і виявити її пріоритетність для зовнішньої політики кожної з держав на конкретних етапах двосторонніх взаємин.

Для України, яка в березні 1917 р., скориставшись революційною ситуацією в Росії і падіння царизму, задекларувала прагнення до відродження державності, першим і найголовнішим завданням було визначити майбутній державно-політичний статус українських земель.

Після III-го Універсалу 20 (7) листопада 1917 р., в якому було проголошено Українську Народну Республіку (УНР), Центральна Рада розпочала самостійні дії у сфері міжнародної діяльності [7, с. 175-176]. Зовнішньополітичною установою Центральної Ради було Генеральне секретарство міжнародних справ

на чолі з О. Шульгіним, а після 25 січня 1918 р. – Міністерство закордонних справ (В. Голубович, М. Любинський). В обов'язки Генерального секретарства міжнародних справ входило: виступати від імені держави у міжнародних зносинах, охороняти інтереси українських громадян поза межами УНР, тимчасово – загальне врегулювання національних непорозумінь в межах УНР [4, с. 87].

Передумови встановлення відносин УНР і Центральних держав формувалися у час жорсткого воєнного протистояння Антанти і Четверного союзу. Враховуючи антивоєнні настрої, що панували у державі, і прагнення задекларувати світові про самостійний зовнішньополітичний курс, уряд України 24 грудня 1917 р. звернувся до воюючих держав світу з нотою, в якій закликав негайно припинити військові дії на всіх фронтах і скликати міжнародну мирну конференцію. Було заявлено про бажання УНР як незалежної держави взяти участь у мирних переговорах. Якщо держави антантівського союзу закликав Україну проігнорували, її вже 28 грудня надійшла відповідь від блоку Центральних держав. Голови зовнішньополітичних відомств Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини заявили: «Безумовно, потрібно, щоб представники УНР взяли участь у переговорах у Бересті-Литовським. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія Туреччина вважають необхідним привітати участь представника УНР в мирових переговорах у Бересті-Литовським» [10, с. 44].

Центральна Рада направила на мирні переговори до Брест-Литовського делегацію на чолі з В. Голубовичем, у складі М. Любинського, О. Севрюка, М. Левитського, О. Полоза, Г. Гасенка та інші [11, с. 131]. Від Німеччини на перемовинах у Бресті-Литовському брали участь державний секретар міністерства закордонних справ Р. фон Кюльман і начальник штабу головнокомандування «Схід», генерал М. Гофман та ін. [12, с. 26].

Варто зазначити, що спочатку в офіційних німецьких колах обережно ставилися до використання українського чинника на переговорах. Перед від'їздом німецької делегації до Бреста, політика Берліна щодо України зводилася до того, що Німеччина визнає її як окрему державу тільки тоді, коли її незалежність визнає російський уряд. Так, у програмі основних напрямів роботи німецької делегації на переговорах у Бресті-Литовському, яку міністр закордонних справ Німеччини Р. фон Кюльман виголосив у Рейхстазі 20 грудня 1917 р., зокрема наголошувалось: «Німецькі умови миру такі: право на самовизначення для Польщі, Литви та Курляндії. Відокремлення Фінляндії, України, Кавказу та Сибіру Німеччина визнає тільки тоді, коли це зробить російський уряд» [13, с. 48].

Міністерство закордонних справ Німеччини робило настанови своїм делегатам на переговорах у Бресті, в яких застерігало від кокетування з представниками УНР, оскільки це негативно могло позначитись на німецькій політиці щодо Польщі. І тільки коли стало зрозуміло, що більшовики не

збираються приймати умов Берліна, що переговорам Л. Троцький не надавав ніякого значення, що його цікавила пропаганда більшовицької програми миру, ставлення Німеччини до українського питання зазнало кардинальних змін і переговори з українською делегацією вона спробувала використовувати для тиску на російську. Відтак, повідомляючи начальника генштабу Пауля фон Гінденбурга про прибуття до Брест-Литовська представників Української Центральної Ради для переговорів, канцлер Німеччини барон Георг фон Гертлінг зазначав, що «це означає значне наше підсилення» [4, с. 93].

Доречно зазначити, що Кайзер Німеччини Вільгельм II 13 січня 1918 р. так виклав свою позицію щодо українського питання на переговорах у Бресті-Литовському: «Потрібно енергійно працювати з Україною й домогтися миру з нею. Якщо з більшовиками нічого не вдасться, матимемо успіх з українцями, а це найголовніше. Це підкреслить не конструктивність позиції Л. Троцького та його оточення й спрямує на нього лють війська й населення, і, або призведе до його повалення, або примусить його укласти мир. Окрім того Україна є головним продовольчим центром Росії, якщо вона укладе мир, північ та захід Росії будуть безсилі» [14, с. 32].

Загалом Україна розглядалася як противага Росії, яка хоча й припинила військові дії, проте все ж таки залишалася потенційним ворогом, а також Польщі країна з великими економічними ресурсами, в яких були зацікавлені держави Четверного Союзу. Відтак Німеччина мала за мету і після закінчення війни зберегти Україну в сфері свого впливу. Остання мала стати потужним ринком збуту продукції німецької промисловості та джерелом сільськогосподарських товарів. Начальник генштабу Німеччини генерал-фельдмаршал П. Гінденбург у своєму листі до кайзера Вільгельма II писав, що створення української держави зможе пом'якшити польську загрозу для Німеччини [4, с. 95].

Отже, привабливими були зв'язки між індустріальною Німеччиною та аграрною Україною, а саме можливості використання сировинних багатств України.

Для Німеччини основним було одержати українське продовольство. Однак для цього треба було звільнити Україну від більшовицьких військових формувань. Україна в свою чергу, мала потребу в промислових výroбах і устаткуванні. Проте основним було для України, саме підтримка з боку Центральних держав у протистоянні з більшовицькою Росією, у зміцненні української незалежності.

Брест-Литовський мирний договір було підписано у ніч на 9 лютого 1918 року між Українською Народною Республікою, з одного боку, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною, з іншого. На пленарному засіданні, присвяченому підписанню мирного договору Р. фон Кюльман наголошував: «Кожна зі сторін відчуває історичне значення даного моменту, коли в цій залі зібралися представники чотирьох союзних

Центральних держав, з представниками молоді Української Народної Республіки, щоб підписати перший мир у світовій війні. Те, що цей мир підписано з молодію і перспективною державою, котра вийшла із штормів цієї великої війни, сприймається представниками союзних делегацій з особливим задоволенням» [13, с. 110].

За уряд Української Народної Республіки договір підписали члени Української Центральної Ради О. Севрюк, М. Любинський та М. Левитський. За німецький уряд – державний секретар міністерства закордонних справ, імператорський дійсний таємний радник Р. фон Кюльман, генерал-майор, начальник штабу головнокомандування «Схід» М. Гофман.

В урочистому виступі голови української делегації О. Севрюка всебічно узагальнено результати конференції: «Ми щасливі, що можемо сьогодні виїхати звідси з досягнутим миром між Почвірним Союзом і Україною. Ми прибули сюди з наміром сприяти цілям загального миру та покласти кінець цій вбивчій війні. Але, на жаль, політичне положення, яке тут склалося, не доводить до загального миру, бо не всі воюючі держави стрінулися тут, щоби підписати загальний мировий договір. Діючи з великої любови до нашого народу, та ствердивши, що ця довга війна вичерпала з нашого народу всі господарські ресурси та національні сили, ми мусимо всі наші старання спрямувати на нове відродження нашої країни. Ми глибоко переконані, що мир цей ми заключили в інтересі народніх мас, що договір цей спричиниться до закінчення цієї велетенської війни. Ми радіємо, що ми розв'язали в Бересті питання, на розв'язку якого ми довго й з терпеливістю очіждали; і в кінці стверджуємо, що ми добились для обидвох сторін чесного демократичного договору. Сьогодні народилась до нового життя Республіка українського народу. Вона стає незалежною в колі вільних народів. Вона на своєму фронті закінчує війну і тепер всі свої сили спрямує на благо українського народу» [15, с. 72–73].

Договором, що складався з преамбули та десяти статей, встановлювалося, що воєнний стан між країнами учасниками угоди закінчився і вони вирішили жити надалі в мирі та дружбі. Четверний союз визнавав Українську Народну Республіку як суверенну державу, визначив західний кордон України по довоєнних російських кордонах, а в межах передбачуваної Польщі їх повинна була остаточно визнати спільна комісія на підставі «етнографічних відносин і з узгодженням бажань населення».

Основні статті Брестської угоди, підписаної українською делегацією визначали: що УНР визнається де-юре і де-факто незалежною державою, стан війни між УНР і Німеччиною та її союзниками закінчений; між країнами встановлюються дипломатичні та консульські відносини; сторони зрікаються анексії і контрибуцій; передбачається обмін військовополоненими, приєднання Холмщини до УНР і створення з Галичини й Буковини окремого коронного краю – автономії. Окрема стаття VIII визначала економічні взаємини, що охоплювали основні напрямки і створювали правову базу для їх розвитку.

Зауважимо, що у цій статті було багато пунктів, що визначали і деталізували різні аспекти, зокрема, розміри і порядок товарообміну, фінансових розрахунків та інше [17, с. 25].

Там же, у Брест-Литовську, було підписано додатковий українсько-німецький договір, котрий містив 28 статей. Ним регулювався порядок встановлення консульських відносин, заснування поштово-телеграфних зв'язків, відновлення порушених війною прав тих приватних або юридичних осіб і товариств України та Німеччини, які перебували на території іншої сторони, відшкодування конфіскованого майна, обмін військовополоненими та інтернованими тощо [18, арк. 51–53]. Відтак Брестський договір став на шляху припинення світової війни.

Підписання договору свідчило про визначний успіх української делегації, яка гідно презентувала новостворену державу, здійснила перший впевнений крок до її міжнародного визнання завдяки патріотизму, заповзятливості і фаховості всього складу української дипломатичної місії у Бресті, надто, її молодих представників. «І Кюльман, і Гофман широ захоплювалися молодими представниками Ради у Бресті, – свідчить О. Федюшин за матеріалами тогочасних німецьких архівів. – За словами Р. Кюльмана, «вони трималися сміливо і завдяки своєму завзяттю примусили Оттокара Черніна прийняти все те, що було важливим з їх національної точки зору». Навіть Л. Троцький при усій неприязні до делегатів Ради, вів з ними неофіційні переговори і визнавав, що їх слід сприймати всерйоз» [19, с. 76].

Укладення мирного договору з УНР схвально сприйнято і в Німеччині. Вже 11 лютого Р. фон Кюльман у рейхстазі оголосив підсумки мирних переговорів: «Якщо йдеться про Україну, то наша готовість на мир принесла мир з Україною. В Україні національна ідея стала вже твердою ногою і українська свідомість національної єдності виявилась у піднесеному і гарному образі державотворчої дії. Українська державницька ідея залишиться сталим і діючим фактором в Росії. На майбутнє, ця обставина, що Центральні Держави першими поставились прихильно до українського питання і заключили з Україною мир, матиме тривалу вартість. Бо хто вважає доцільним плекати зі Сходом приязні стосунки, мусить з радістю повітати порозуміння з Україною, як перший в тому напрямі крок» [15, с. 128–130].

Таким чином, перші заяви урядів Центральних держав засвідчили, що укладення Брестського мирного договору уможливило Україні, перш за все, зміцнення й легалізацію її державності на міжнародному рівні, оскільки Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія визнали Україну де-факто і де-юре [20, с. 294].

Підсумовуючи викладене, доречно констатувати, що включення УНР до Брестського переговорного процесу сприяло подоланню федералістських ілюзій її лідерами та прискоренню виходу з загальноросійського «дому». Брест-Литовський мирний договір між Українською Народною Республікою та

Четверним союзом, підписаний 9 лютого 1918 р., був першим значним зовнішньополітичним актом України та першим мирним договором у світовій війні 1914–1918 рр. Він закріпив підвалини міждержавних українсько-німецьких відносин і визначив їх зміст на роки вперед. З боку України це був вимушений крок. Укладення більшовиками перемир'я з німцями та початок переговорів із державами Четверного блоку змусили уряд УНР приєднатися до Брест-Литовського мирного процесу, щоб не залишитися за бортом переговорів, на яких могла вирішитися доля України без її участі. Перебіг і результати перемовин української частини Брестської мирної конференції свідчать, що Центральні держави розглядали Україну як рівноправного партнера і, враховуючи в першу чергу власні інтереси, загалом намагались досягти порозуміння з делегацією УНР. Підписаний договір складався з політичної та економічної частин і не викликав заперечень із боку української сторони, а військова конвенція дала змогу молодій Українській державі врятувати тоді від загибелі. В сучасній українській історіографії найбільша увага приділяється політичному та дипломатичному аспектам, меншою мірою – економічному. Оцінюючи умови економічних угод Української Центральної Ради з Німеччиною, треба враховувати тодішнє зовнішнє і внутрішнє становище України, яке спонукало уряди на непопулярні кроки, частково були й економічні договори. Найважливішим досягненням України, здобутим завдяки економічним угодам, було збереження державної незалежності та вихід на міжнародну арену і на цій основі можливість продовжувати національно-визвольні змагання у майбутньому.

Список використаних джерел та літератури

1. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. [Репринтне видання]. К., 1996. 696 с.
2. Грушевський М.С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. / Упорядн. А.Ф. Трубайчук. К.: Либідь, 1992. 46 с.
3. Дацків І.Б. Брест 1918: європейський прорив України: Монографія. Тернопіль: Астон, 2008. 254 с.
4. Кривець Н.В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. 322 с.
5. Веденєєва Д. Брестська угода як «точка біфуркації» дипломатичної діяльності України у 1917–1920 рр. *Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць*. Чернівці: Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. С. 27–40.
6. Губський С. Значення Брестського мирного договору (1918 р.) для УНР в сучасній українській історіографії. *Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць*. Чернівці: Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. С. 40–51.
7. Kudriachenko A. Der Separatfrieden mit der Ukraine vom 9. Februar 1918 / Der Friede von Brest-Litowsk vom 3. Maerz 1918 mit Russland und der sog. Brotfrieden vom 19. Februar 1918 mit der Ukraine. *Die vergessenen Frieden: 100 Jahre spaeter in den Blickpunkt gerueckt*. Herausgegeben von Cilbert H. Gornig, Alfred Eisfeld. Berlin: Duncker & Humblot, 2020. S. 175–192.

8. Пиріг Р. Українська Народна Республіка і Німеччина: прелюдія міждержавних відносин (грудень 1917 – квітень 1918 рр.). *Україна та Німеччина: міждержавні відносини: збірник наукових праць*. Чернівці: Сіверський центр післядипломної освіти, 2018. С. 11–17.
9. Каменецький І. Німецька політика супроти України в 1918 р. та її історична генерація. *Український історик*. Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1968. Ч. I. С. 5–19.
10. Hausmann G., Kappeler A. Hg.: *Ukraine. Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates*. Baden-Baden, 1993. 307 s.
11. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. К., 1997. 206 с.
12. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Монографія. Тернопіль: Астон, 2009. 520 с.
13. Кедрин І. Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин 9.II.1918 – 9.II.1928 рр. Спомини та матеріали. Львів–Київ, 1928. 319 с.
14. Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами. 1917–1918 рр. К.: Політична думка, 1999. 274 с.
15. Перепедя В.В. Українсько-німецькі відносини в 1914–1920 рр.: соціоісторичний аналіз. Запоріжжя, 1999. 144 с.
16. Воляник С. Берестейський договір, 9.II.1918. Клівленд, 1989. 208 с.
17. Дацків І.Б. Німецький чинник у зовнішньоекономічній політиці УНР 1918 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С. 20–29.
18. ЦДАВО України. Ф. 2592. Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки. Відділ дипломатичний. Оп. 1. Спр. 88. Українсько-Німецький додатковий договір до мирного договору між Українською Народною Республікою з одного боку та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з іншого. 9 лютого 1918 р. Арк. 51–53.
19. Федюшин О. Украинская революция, 1917–1918. М.: Центрполиграф, 2007. 332 с.
20. Дацків І. Брестський мир в історії української дипломатії. *Велика війна 1914–1918: витоки, характер, наслідки*. / Наук. ред. д.і.н. проф. С.С. Трояна. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 536 с.

References

1. Hrushevskiy, M.S. (1996). *Illustrovana istoriia Ukrainy*. Kyiv. [In Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M.S. (1992). *Novyi period istorii Ukrainy za roky vid 1914 do 1919*. / Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
3. Datskiv, I.B. (2008). *Brest 1918: evropeyskiy proryv Ukrainy: Monohrafiia*. Ternopil: Aston. [In Ukrainian].
4. Kryvets, N.V. (2008). *Ukrainsko-nimetski vidnosyny: polityka, dyplomatiia, ekonomika. 1918–1933 rr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
5. Viedenieieva, D. (2018). Brestska uhoda yak “tochka bifurkatsii” dyplomatychnoi diialnosti Ukrainy u 1917–1920 rr. *Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny: zbirnyk naukovykh prats*. Chernihiv: Siverskyi tsentr pisladyplomnoi osvity, pp 27–40. [In Ukrainian].
6. Hubskey, S. (2018). Znachennia Brestskoho myrnoho dohovoru (1918 r.) dlia UNR v suchasni ukrainskii istoriohrafii. *Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny: zbirnyk naukovykh prats*. Chernihiv: Siverskyi tsentr pisladyplomnoi osvity, pp. 40–51. [In Ukrainian].
7. Kudriachenko, A. (2020). Der Separatfrieden mit der Ukraine vom 9. Februar 1918 /Der Friede von Brest-Litowsk vom 3. Maerz 1918 mit Russland und der sog. Brotfrieden vom 19. Februar 1918 mit der Ukraine. *Die vergessenen Frieden: 100 Jahre spaeter in den Blickpunkt gerueckt*. Herausgegeben von Cilbert H. Gornig, Alfred Eisfeld. Berlin: Duncker & Humblot, ss. 175–192. [In German]

8. Pyrih, R. (2018). *Ukrainska Narodna Respublika i Nimechchyna: preliudiia mizhderzhavnykh vidnosyn (hruden 1917 – kviten 1918 rr.). Ukraina ta Nimechchyna: mizhderzhavni vidnosyny: zbirnyk naukovykh prats.* Chernihiv: Siverskyi tsentr pisliadyplomnoi osvity, pp. 11–17. [In Ukrainian].
9. Kamenetskyi, I. (1968). *Nimetska polityka suproty Ukrainy v 1918 r. ta yii istorychna heneratsiia. Ukrainskyi istoryk.* Niu-York-Toronto-Miunkhen, Vol. I, pp. 5–19. [In Ukrainian].
10. Hausmann, G., Kappeler, A. (1993). *Hg.: Ukraine. Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates.* Baden-Baden. [In German].
11. Kopylenko, O.L., Kopylenko, M.L. (1997). *Derzhava i pravo Ukrainy.* Kyiv. [In Ukrainian].
12. Datskiv, I.B. (2009). *Dyplomatiia ukrainskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv 1917–1923 rr. Monohrafiia.* Ternopil: Aston. [In Ukrainian].
13. Kedryn, I. (1928). *Beresteiskyi myr. Z nahody 10-kh rokovyn 9.II.1918 – 9.II.1928 rr. Spomyny ta materialy.* Lviv-Kyiv. [In Ukrainian].
14. Nesuk, M. (1999). *Drama vyboru. Vidnosyny Ukrainy z Tsentralnymy derzhavamy. 1917–1918 rr.* Kyiv: Politychna dumka. [In Ukrainian].
15. Perepedia, V.V. (1999). *Ukrainsko-nimetski vidnosyny v 1914–1920 rr.: sotsioistorychnyi analiz.* Zaporizhzhia. [In Ukrainian].
16. Volianyk, S. (1989). *Beresteiskyi dohovir, 9.II.1918.* Klivlend. [In Ukrainian].
17. Datskiv, I.B. (2017). *Nimetskyi chynnyk u zovnishnoekonomichnii politytsi UNR 1918 r. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia: Istoriia.* Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, Vyp. 1, Ch. 2. pp. 20–29. [In Ukrainian].
18. TsDAVO Ukrainy. F. 2592. *Narodne ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. Viddil dyplomatychnyi. Op. 1. Spr. 88. Ukrainsko-Nimetskyi dodatkovyi dohovir do myrnoho dohovoru mizh Ukrainskoiu Narodnoiu Respublikoiu z odnogo boku ta Nimechchynoiu, Avstro-Uhorshchynoiu, Bolhariieiu i Turechchynoiu z inshoho. 9 liutoho 1918 r.* Ark. 51–53. [In Ukrainian].
19. Fediushyn, O. (2007). *Ukraynskaia revoliutsiia, 1917–1918.* Moskva: Tsentrpoligraf. [In Russian].
20. Datskiv, I. (2018). *Brestskyi myr v istorii ukrainskoi dyplomatii. Velyka viina 1914–1918: vytoky, kharakter, naslidky / Ed. by S.S. Troian.* Kyiv: Vydavnychiy dim “Kondor”. [In Ukrainian].

Datskiv I. Ukrainian-German relations in context of the Brest-Litovsk Conference of 1918.

This article deals with the international relations of Ukraine during the national liberation struggle of 1917–1918. The prerequisites for the Ukrainian-German rapprochement at the end of the First World War are clarified. The work analyzes the peculiarities of relations between Germany and the government of the Ukrainian Central Rada, reveals the influence of German policy on the formation and development of Ukrainian statehood. The participation of the Ukrainian delegation at the Brest-Litovsk negotiations and the conclusion of a peace treaty with the Central Powers are characterized. The scientific study examines economic aspects, in particular in the system of Ukrainian-German relations, which significantly influenced the foreign policy orientation of Kyiv and Berlin, were an important factor during negotiations and the conclusion of international agreements. The activity of Ukrainian diplomatic missions and economic and trade missions abroad aimed at ensuring the development of the Ukrainian economy and the needs of the war for independence is highlighted. The dependence of relations between Germany and Ukraine on the balance of power in the international arena is shown. It is shown that the most important achievement of Ukraine, obtained thanks to economic agreements, was the preservation of state independence and entry into the international arena and, on this basis, the opportunity to continue national liberation competitions in the future. In general, conducting such a study is appropriate not only in the context of the history of Germany and

Ukraine, but also in the context of world history, since the evolution of Ukrainian-German relations during this period largely depended on the development of events in the international arena.

Keywords: *Ukrainian-German relations, international influence, government, delegation, treaty, Brest-Litovsk peace.*

УДК 94(477)(930)«1919»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-4>

Солдатенко В. Ф.

<https://orcid.org/0000-0003-2435-1123>

СТОРІНКА ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ МИРНИХ ПЕРЕГОВОРІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ УНР ДО МОСКВИ НА ПОЧАТКУ 1919 Р.

У статті ставиться завдання привернути увагу до однієї з мало досліджуваних сторінок вітчизняного дипломатичного досвіду – спроб Української Народної Республіки досягти миру у відносинах з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, загасити полум'я Громадянської війни на початку 1919 р. Доводиться констатувати, що в наявній історіографії з різних причин історія здійснення спеціальної дипломатичної місії УНР до Москви у січні – лютому 1919 р. не аналізувалася достатньо предметно і всебічно, хоча фактичний матеріал дає доволі значні можливості для конкретних висновків щодо можливостей використання уроків минулої практики для успішного здійснення завдань нинішнього надзвичайно відповідального етапу історичного поступу. Проблема видається тим значущою, що з неминучістю породжує уможядні паралелі між нинішнім днем і подіями більш як сторічної давнини.

Ключові слова: Дипломатична місія, переговори, суверенітет, нейтралітет, Громадянська війна, повстанство, інтервенція, наступальний і оборонний союз.

Постановка проблеми. Прагнучи припинити криваве безумство, жахливі жертви, спустошливі руйнування, Україна нині пропонує програму (формулу) миру, реалізація якої покликана покласти край війні, розпочатої Росією проти нашої країни в лютому 2022 р. В пошуках перспективних варіантів досягнення мети доцільно пам'ятати і про повчальний досвід минулого, враховувати його уроки, орієнтуватися на кращі зразки дипломатичної майстерності, бути готовими до використання контрагентами звичних для них стереотипів поведінки, намагатися не повторити допущених свого часу прорахунків, упущень, помилок. В згаданому сенсі видається небезкорисним звернутися до одного з важливих епізодів Громадянської війни, який спонукає до вельми важливих спостережень і міркувань, однак на сьогодні не відноситься до пріоритетних об'єктів наукового аналізу – московських переговорів початку 1919 р. між Українською Народною Республікою і Російською Федеративною Радянською Республікою

Виклад основного матеріалу. Численні війни, якими переповнена світова історія, породили мудру сентенцію: будь-яка війна рано чи пізно все-одно закінчується миром. Однак, настільки ж правомірним, істинним може бути й твердження, що далеко не всі щирі прагнення миру, спроби його досягнення вінчали завершення війни.

Прикладів тому чимало і в історії українсько-російських протистоянь, антагоністичних збройних зіткнень. Кілька прикметних прецедентів сталося, зокрема, в революційну добу 1917–1920 рр.

Так, у листопаді 1917 р. – січні 1918 р. намагання залагодити миром конфлікт, що виник у відносинах між Радою народних комісарів РСФРР і Центральною Радою УНР, не мали успіху, переросли у військову фазу. Не змогли привести до позитивного результату й мирні переговори між Українською Державою і Російською Федерацією влітку – восени 1918 р. в Києві. Бажання зняти напругу й досягти мирного компромісу виникло і на початку 1919 р., коли в результаті переможного антигетьманського повстання було відроджено Українську Народну Республіку.

Ініціатором пошуку шляхів встановлення належних, справедливих сусідських відносин виявився, передусім, колишній перший очільник національного уряду України, тоді голова Директорії, видатний письменник В. Винниченко. Болісно переживши поразку першого етапу Української революції, ретельно аналізуючи вектори революційних тенденцій і процесів, вловлюючи коливання суспільних настроїв, одним зі своїх найважливіших завдань він вважав відвернення війни між росіянами і українцями. За великим рахунком, він узагалі дотримувався пацифістських поглядів, засуджував насильство як спосіб розв'язання політичних проблем, щиро жалкував з приводу людських жертв. Прем'єр-міністром уряду і міністром закордонних справ відновленої УНР став близький за світоглядними орієнтаціями та ще й ревний прихильник християнської моралі В. Чеховський. Це не могло не позначитися на поведінці українського проводу на одному з поворотних етапів національно-демократичної революції.

Предметному, сутнісному відтворенню непростой сторінки історії сприяє те, що збереглися й опубліковані практично всі найважливіші документи, в яких зафіксовано процес підготовки і здійснення акції [1]. Щоправда, вочевидь, через недогляд, у виданні лише позначені примітки до об'єктивно потрібних роз'яснень і зауважень, а сам зміст необхідного наукового супроводу виявився відсутнім. Зустрічається й певний обсяг важливої інформації на мемуарному рівні, зокрема, в працях В. Винниченка, який неможливо підтвердити, хоча без останнього не все видається абсолютно достовірним, безсумнівно доведеним.

Природно, важлива подія з латентними потенційними можливостями доленосного значення привертала увагу не лише особистостей, безпосередньо до неї причетних – В. Винниченка, М. Шаповала, І. Мазепи, П. Христюка, М. Рафеса, Ю. Мазуренка (вони ж – перші історики Української революції), а й пізніших дослідників [2, с. 39-52; 3, с. 3-28; 4; 5, с. 330-357]. Спроби вивчення, відтворення непересічного політико-дипломатичного сюжету здійснював і автор пропонованої студії [6; 7; 8; 9; 10].

Однак, у світлі сучасних трагічних військових перепитів деякі моменти досвіду більш як 100-річної давнини сприймаються дещо інакше. В цьому сенсі

виникає науково-практична потреба звернутися до нового прочитання документів того часу, а також спадку причетних до перемовин особистостей, звернувши, зокрема, увагу на ті моменти, які раніше, з різних причин, залишались поза аналізом, а також у необхідних випадках здійснити переакцентування щодо деяких оцінок, висновків, узагальнень.

Турботу про майбутній мир лідер Української революції, голова Директорії почав виявляти ще під час антигетьманського повстання, в дні, коли П. Скоропадський ще не зрікся влади. Будучи переконаний у перемозі, натхненно займаючись теоретико-політичним обґрунтуванням стратегії відновлюваної УНР, В. Винниченко не обмежувався окресленням заходів лише внутрішньодержавного спрямування. Маючи на увазі й не менш важливий зовнішній чинник, він запропонував запровадження в Україні системи радянської влади. Логіка розрахунків була якщо і небездоганною, то, принаймні, прозорою, прагматичною. Якщо українські маси в своєму переважаючому відношенні ще на початку 1918 р. не палали бажанням прийти на допомогу національній владі, виявили більшу схильність допомагати радянській владі, як і в Росії, значить з такими їхніми позиціями, якщо вони і помилкові, оманливі, слід миритися. Тим більше, що в соціальних прагненнях більшості народу нічого не змінилося. Навпаки, вони стали ще більш наполегливими. Без сумніву, їх мала підтримати більшовицька Росія зі своїм немалим потенціалом. Тому, щоб задовольнити народ, заради якого і було організовано повстання, і не штурхати його у нові військові випробування із загальним прогнозованим негативним фіналом, краще було піти назустріч масовим прагненням й ініціювати владу Рад.

«Підготовляючи повстання, – пригадував В. Винниченко, – ініціатори й організатори його старались передбачити можливий хід і розвиток його не тільки з чисто мілітарного погляду, але й з громадсько-соціального. І не трудно було вгадати, що з успіхом мілітарним буде розгортатися й поширяться рух соціальний і національний. Не важко було тим, хто пережив усі етапи попередньої революції на Вкраїні, передчувати, що широкі народні маси, ввійшовши в рух, ставши його основною силою, будуть знову прагнути як найбільшого й найповнішого свого політичного, національного, а головне, соціального визволення.

Особливо ж, коли взяти на увагу те люте фізичне й соціальне катування, яке вони зазнали від гетьманщини й усіх її паразитарних кляс»[11, с. 443-444].

Ретельно обмірковуючи ситуацію, чутливо реагуючи на масові поривання, прогножуючи напрямки й динаміку їхнього пульсування, голова Директорії зазначає: «Маючи це на увазі, передбачаючи, що цього руху спинити неможливо (та й не маючи до того ніякого бажання), знаючи, що він неминуче захопить наші маси, що він нас зітре, коли ми будемо ставити йому опір; а з другого боку бажаючи не випустити ініціативи й керівництва з національно-

українських рук, щоб тим зберегти національні й державні наші завоювання в цій революції, я ще в Фастові (кінець листопада– початок грудня 1918 р. – В.С.) поставив перед директорією питання про прийняття системи радянської влади на Україні. Цим, розуміється, ми стали би на ґрунт чисто соціалістичної революції. Цим, розуміється, ми одштовхнули б од себе наші помірковані, дрібнобуржуазні національні елементи.

Але за цю соціальну одважність ми придбали б для українського національного відродження таких активних і сильних прихильників, як пролетаріат села й міста. Стаючи на радянську систему влади, ми тим самим позбавляли б руських большевиків виступити проти нас і прагнути до захоплення влади» [11, с. 445].

Однак, цей план був рішуче відхилений чотирма іншими членами Директорії, представниками політичних кіл, що оточували керівництво повстання [11, с. 449]. Тоді В. Винниченко, не відмовляючись від попередніх миролюбних намірів і розрахунків, вдався до «вдосконалення» елементів платформи, що розроблялася. Він запропонував замість Рад робітничих, селянських, солдатських (червоноармійських) депутатів створити в Україні трудові Ради, у виборах, формуванні яких брали б участь всі трудові елементи суспільства, тобто ті, які не вдавалися до експлуатації чужої праці. На основі таких Рад передбачалося вибудувати Республіку Трудового Народу, вінчати владу якої мав би Трудовий Конгресс України. Реалізація такого задуму, крім конструктивного врахування особливостей соціального складу українства, також могла прокладати шлях (поки що, звісно, удаваний, «пунктирний») до замирення з РСФРР. І одні, й інші Ради за своєю природою були не лише не ворожими, а могли стати непоганою основою для зближення моделей державного будівництва і сподівання на заключення союзу проти спільних противників [11, с. 449-450].

Проте, певний час було витрачено на радіотелеграфічну полеміку з наркомом закордонних справ РСФРР Г. Чичеріним, котрий, як тільки міг, відмовлявся визнати, що російські війська знаходяться і ведуть військові дії в межах України. Він намагався довести, що то були винятково українські повстанські сили й невеликі за значенням і чисельністю загони, підпорядковані Тимчасовому робітничо-селянському уряду України, Реввійськраді військ Українського фронту [2, с. 39-49; 12, с. 78-83]. Хоч і не абсолютно, проте – переважно, це тоді усе ж відповідало дійсності. Втім, керівник російського дипломатичного відомства двічі пропонував розпочати мирні переговори з представниками політичного керівництва УСРР і запрошував посланців до Москви [12, с. 79, 81].

4 січня 1919 р Рада народних міністрів УНР санкціонувала вислати до Радянської Росії спеціальну дипломатичну місію, на утримання якої було виділено 120 тис. крб. [13, с. 10]. Однак, консультації з керівництвом провідних українських партій виявилися непростими. Частина функціонерів чи то

сумнівалася у доцільності подібної акції, чи взагалі відмовлялася взяти в ній участь – направити до складу Надзвичайного посольства своїх представників [12, с. 84-87]. О. Реснт і Р. Симоненко знайшли за доцільне пояснити розходження в проводі УНР у фактичному поділі українських політиків на два табори – лівих, які гуртувалися навколо В. Винниченка, і правих, які підтримували С. Петлюру [3, с. 10, 15-16]. Подібне спостереження-висновок, гадається, має сенс і повинно уважно враховуватися у дальшому перебігу непростих подій.

7 січня, після складних персональних перепитів, було призначено керівником надзвичайної дипломатичної місії до Москви С. Мазуренка – одного з активних діячів УСДРП, що належав до лівої фракції партії – «незалежних». Ще 1 січня на спільному засіданні повного складу Директорії і членів уряду голова Ради народних міністрів вніс прийняту до відома пропозицію про призначення С. Мазуренка товаришем (заступником) міністра закордонних справ УНР [13, с. 33]. Враховувалося, зокрема, і те, що С. Мазуренко в листопаді-грудні 1918 р. вів у Гомелі й Мінську переговори з Д. Мануїльським і Х Раковським щодо налагодження відносин з Радянською Росією. Результати були офіційно схвалені Директорією і було вирішено покласти досягнуті домовленості (з незначними корективами) в основу українських пропозицій щодо дальших дій на даному напрямку. Уже під час перемовин в Москві відповідний акт, підписаний в Мінську, було оголошено на одному з перших засідань [1, с. 33].

С. Мазуренку було виготовлено доволі вагомий документ – «Уповноваження». Урядовий мандат засвідчував: «Правительство Української Народньої Республіки сім уповноважує пана МАЗУРЕНКА Семена Петровича увійти в переговори з Уповноваженими Представниками Правительства Російської Совітської Федеративної Соціалістичної Республіки по всім справам, що торкаються постійних мирних добросусідських зносин між Українською Народньою Республікою та Російською Совітською Федеративною Соціалістичною Республікою, для чого надається пану Мазуренкові право скрізь, де треба буде, виступати від імені правительства Української Народньої Республіки, яко повноправному цього правительства представнику, складати і підписувати прелімінарні умови, які передавати на затвердження свого правительства, робити на словах і на письмі ріжного змісту заяви, пропозиції, приймати участь в різних засіданнях і нарадах.

Всьому, що С. Мазуренком зроблено буде в межах цього уповноваження, Правительство Української Народньої Республіки повірить і перечити не буде» [1, с. 28].

11 січня цей документ було офіційно затверджено Директорією і підписано В. Винниченком, С. Петлюрою та П. Чикаленком («за секретаря») [1, с. 28-29].

До складу місії ввійшли також два активних діячі УПСР М. Полоз (Полозов) і Ю. Ярослав.

Однак, до виконання визначених функцій дійшло не відразу. З самого початку намірам В. Винниченка і В. Чеховського намагався перешкодити член Директорії, Головний отаман військ УНР С. Петлюра, уся «воєнна партія»: і отаманів, і цивільних – П. Балбоchan, С. Тимошенко, О. Греків, В. Сальський, О. Шаповал, С. Остапенко, Г. Сидоренко, І. Мазепа, О. Назарук та ін. Ведучи боротьбу за владу з прибічниками соціалістичної революції (це дійсно були переважно загони українських повстанців – противників і гетьманату, і Директорії), вони вчинили безпрецедентний тиск на голову Держави, переконуючи його, що шириться нова війна з Москвою. Зазнавши брутального політико-військового шантажу, прагнучи запобігти ймовірному розколу українського проводу, В. Винниченко, всупереч власній волі і переконанням, змушений був 16 січня 1919 р. офіційно оголосити війну РСФРР. Лише наступного дня до Москви дісталася Надзвичайна дипломатична місія – С. Мазуренко (керівник), М. Полоз, Ю. Ярослав.

Хоча після оголошення війни з українського боку момент було важко оцінити як сприятливий, російська сторона з увагою поставилася до факту прибуття офіційної делегації України, виділила для ведення переговорів доволі серйозну групу політиків – Г. Чичерін (керівник). Л. Карахан (його заступник), Д. Мануїльський. Постійними учасниками засідань були Л. Красін, А. Каменський, В. Менжинський (усі займали високі урядові посади). На засіданнях головували по черзі С. Мазуренко і Д. Мануїльський.

Російський нарком закордонних справ Г. Чичерін видав С. Мазуренкові, як «голови Надзвичайної Дипломатичної місії Української Директорії» посвідчення, якими українським посланцям гарантувався повний дипломатичний імунітет і пільги, передбачені до осіб відповідного рангу [1, с. 29-30].

Щоправда, первісну пропозицію радянської сторони розглядати зустріч як нараду представників керівних політичних партій в урядах двох республік (РКП(б) та УСДРП) було відхилено С. Мазуренком. Він домігся, щоб симетричними повноваженнями, як і з українського боку, був наділений представник комісаріату іноземних справ А. Каменський. Отже, було досягнуто згоди про те, що переговори матимуть урядовий, державний статус [1, с. 31-32].

В основу переговорів місія УНР висунула положення:

- 1) визнання повного нейтралітету суверенної УНР;
- 2) повне невтручання уряду РСФРР у внутрішні справи України;
- 3) точне визначення ставлення Радянської Росії до повстанських військ, які оперують в Україні;
- 4) УНР зобов'язується, що не допустить на своїй території військових частин та перекидання військ, ворожих Радянській Росії, по територіях України [1, с. 33-34].

В оголошених М. Полозом побажаннях на засіданні 19 січня зазначені пункти були дещо конкретизовані та доповнені вимогами:

- уряд РСФРР зобов'язується негайно відкликати з України всі свої війська;
- РНК РСФРР бере на себе роль мирного посередника між урядом УНР та Тимчасовим робітничо-селянським урядом України;
- уряд УНР вживе найрішучіших військових заходів щодо очищення території України від банд Краснова та донських козаків;
- уряд УНР заявляє про намір відразу після припинення Громадянської війни нарівні з іншими соціалістичними партіями легалізувати КП(б)У (згідно умов Брестського миру між РСФРР і Центральними державами, діяльність місцевих більшовиків припинялася. – В.С.), надати їй свободу пропаганди своєї ідеології в рамках парламентської боротьби;
- уряд УНР пропонує уряду РСФРР негайно відновити консульські установи та налагодити товарообмін на умовах, «вироблених мирною конференцією Шелухіна-Раковського» [1, с. 39-40]. Очевидно, під останнім мався на увазі «Договір між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою» від 12 червня 1918 р. (прелімінарний договір. – В.С.) [14, с. 299-301].

Кваліфіковано побудувавши тактику поведінки на переговорах, Д. Мануїльський та його колеги змогли спочатку вивідати всі можливі компроміси, на які здатна була піти українська сторона. Рішуче, в один голос відхиляючи претензії останньої, зокрема про втручання у внутрішні справи УНР за допомогою червоних військ тощо, вони почали методично, часом гнучко, часом твердо добиватися прийняття своєї платформи.

Можна заключити, що українська місія виявилася недостатньо готовою вести жорстку, предметну полеміку щодо військового втручання у розвиток подій в Україні. Інформуючи членів конференції про становище в УНР, С. Мазуренко спробував привернути увагу до участі «в повстанському русі на Україні регулярних Російських Радянських військ, до складу яких входять винятково майже іноземці – (китайці, мадяри і латиші), що повели наступ на Україну з Курська, з боку Російської Республіки. В числі керівників цими військами перебувають видні працівники Російської Радянської республіки. Це все дало Директорії підстави передбачати, що повстанський рух на Україні ведеться за безпосередньої участі уряду Російської Радянської республіки» [1, с. 33].

У виступі не було названо жодної конкретної російської частини, факту участі котроїсь із них у реальних операціях, не згадувалося жодного прізвища російських військових. А згадка про те, що російські формації – це «винятково майже іноземці» породжувало лише питання, хто насправді веде боротьбу проти влади Директорії. Тут російським дипломатам було дещо легше «вийти сухими з води».

Червоне командування Російської Федерації, маючи обмаль сил, побоюючись міжнародних ускладнень, справді не поспішало допомагати наростаючому повстанському руху за відновлення влади Рад в Україні. Тому недалекою від істини був Д. Мануїльський, стверджуючи, що «уряд Радянської Росії реально

не підтримує повстанського руху, тим не менше він не скриває своїх симпатій до ідеї цього руху» [1, с. 34]. І справді, симпатії переростуть не лише в допомогу, а й у спільні дії в рамках Воєнно-політичного союзу радянських республік уже на початок літа 1919 р. І жодних сумнівів ні в кого не виникатиме щодо реальної питомої ваги і ролі російського збройного чинника в подальших подіях. Однак, це буде пізніше.

Мав певні підстави й А. Каменський наполягати на тому, що збройні частини з іноземців в Україні не належать до військ Росії, а їхні дії здійснюються не за «розпорядженнями Російського уряду» [1, с. 34]. При цьому він дипломатично промовчав про те, що в Москві вже практично приступили до реалізації плану передислокації в Україну Федерації іноземних комуністичних груп, яка грала ключову роль в озброєнні й боротьбі восьми таких груп. Загальне ж керівництво до створення Комінтерну «за інерцією» продовжував здійснювати Всеросійський ЦВК [15, с. 25-39].

Не менш впевнено і настирно А. Каменський переконував членів дипломатичної місії в тому, що радянські працівники, причетні до боротьби проти Директорії, насправді є українцями. Просто їм свого часу Радянська Росія дала притулок від переслідувань гетьманською владою. Мова, зокрема, про склад командування створеного 4 січня 1919 р. Українського фронту. Командувачем був призначений В. Антонов-Овсієнко, а членами РВР стали Н. Вишневецький, Ю. Коцюбинський, Ю. Щаденко, С. Савицький, А. Бубнов [16]. Прізвища майже всі українські.

Так підводилася аргументація під загальний висновок: Радянська Росія непричетна до подій в Україні й її уряд «не має ні найменшого бажання втручатись у внутрішні справи Української Народної Республіки» [1, с. 34].

Важко сказати, чому українська сторона не стала доводити неабезперечність тверджень російських дипломатів і хоч якоюсь мірою виправдати висунуті перед цим звинувачення. Можливо дався взнаки брак досвіду, можливо не знайшлося обґрунтованих даних, можливо суперечки з якихось причин видавалися безперспективними, можливо верх брало небажання посилювати напругу в стосунках, а, можливо, вважалося за важливіше перевести на рівень документальних домовленостей зобов'язання представників урядових інстанцій Російської Федерації визнати суверенітет УНР і не втручатися в її внутрішні справи. Та, як би там не було, українці швидко відступили, не поверталися більше до порушених питань. Хіба що С. Мазуренко знайшов за потрібне наполягти на потребі «морального впливу з боку уряду Р.Р. на керівників повстанського руху, як членів Російської комуністичної партії, що належать до числа видних працівників Радянської Росії» [1, с. 34].

Так, власне, боротьба за владу в Україні між збройними силами Директорії і прибічниками відновлення влади Рад була витлумачена як внутрішній конфлікт, Громадянська війна в Україні. Про оголошення УНР війни Радянській Росії

навіть не згадувалося. Дипломати РФ пропонували взяти на себе посередницьку місію у стосунках між українськими сторонами, що воювали.

Досягнувши певної ситуативної переваги, перемовники з російського боку зайняли ще твердішу позицію непідтримки курсу УНР на повний нейтралітет, почали здійснювати на українських представників тиск, доводячи, що потрібна не оборонна стратегія проти контрреволюції (П. Краснов, А. Денікін, Антанта), а войовничо-наступальна. 23 січня Д. Мануїльський виклав вимогу негайного створення наступального союзу між УНР та РСФРР «на Краснова, Антанту і Кримську реакцію. Щодо внутрішньої політики, то товариш Мануїльський наполягає, щоб питання про владу в Україні було вирішено Всеукраїнським з'їздом Рад на тих самих виборчих підставах, як і в Радянській Російській республіці. Тільки на цих основах уряд Радянської Росії готовий приступити як посередник у справі примирення сторін, які борються в Україні» [1, с. 42].

Звісно, така лінія викликала опір із боку дипломатів УНР. Заперечуючи під час затяжних дебатів аргументацію російської сторони, С. Мазуренко рішуче вказав представникам РСФРР, «що вони, вимагаючи від уряду УНР оголошення війни Україною Антанті, Дону та Криму, встановлення диктатури пролетаріату, водночас позитивно нічого не пропонують. і не дають УНР, за винятком порад, для отримання яких зовсім не було потреби приїжджати до Москви Дипломатичній Місії» [1, с. 43].

Хоча наведені слова не належать до шедеврів дипломатичного красномовства, українську позицію тут заявлено гранично чітко та безкомпромісно. Просто терміном «поради» було «дипломатично» підмінено уже вжите слово «вимоги». С. Мазуренко заявив про неможливість негайного оголошення війни Дону, Криму й Антанті, вказавши на ті обставини, що УНР фактично перебуває у стані війни з Доном, веде рішучу боротьбу «з контрреволюційними бандами, які просунулись в межі УНР». Що ж до «Красновських та ін. контрреволюційних банд», то український представник вважав потрібним заключення особливого таємного договору між УНР і РСФРР[1, с. 42].

Повернувшись до гострих питань на засіданні 27 січня 1919 р., С. Мазуренко додав до попередньої аргументації наступні міркування: «...Говорити про угоду між нами у питанні про військові дії проти Антанти ще передчасно, тому що вони тепер нам зовсім не загрожують. Ними зайнята лише частина Одеси, і поки що вони сидять спокійно. Звісно, коли ж буде спроба висадити десант, в новому місці, ми оголосимо їй війну. Крім того, нинішня політика Англії повного невтручання в наші справи поставить нас в надзвичайно утруднене становище перед обличчям усього світу, якщо ми оголосимо їй війну. Адже дивним буде виглядати коли Антанта заявляє, що вона не має наміру втручатися в які б то не було наші внутрішні справи, раптом ми оголошуємо їй війну. Звичайно, ця угода має бути таємною, але загалом говорячи, це не таке вже невідкладне

питання. Інша справа Денікін чи Краснов. Це більш близькі вороги, які найближчим часом почнуть діяти. Ось про них нам треба подумати» [1, с. 48].

Російські представники на переговорах не відступали, спільно доводили що десант в Одесі – то загроза і УНР і РСФРР, що Антанта, безсумнівно, на боці Денікіна і Краснова. Робилися посилення й на вороже ставлення уряду Криму до Директорії, Україні. Хоча С. Мазуренко зауважував, що Крим «не входить до складу УНР», московські політики наполягали, що на півострові збирається все «чорне вороння» і він став місцем концентрації усіх контрреволюційних сил [1, с. 37-51]. Тому репрезентанти РСФРР категорично наполягали на «негайному наступальному союзі на Краснова, Антанту й Кримську реакцію»: «ми маємо об'єднатися без будь-яких обмовок», «спільно відбити напад» [1, с. 42, 47, 49].

Не погоджуючись з російськими пропозиціями і їхньою аргументацією, представники України особливо бурхливо відреагували на висловлені положення щодо організації влади в УНР за зразком РСФРР. В протоколі засідання від 23 січня значиться: «У питанні утворення влади на Україні т. Мазуренко заявляє, що спосіб, пропонований т. Мануїльським, він вважає абсолютно неприйнятним через незначну частку класу робітничого пролетаріату на Україні й величезної переваги селянського населення. Він вважає, що форма влади на Україні повинна бути вироблена Трудовим конгресом. Тов. Мазуренко звертає увагу Народи на ту обставину, що на Україні мислима лише диктатура пролетаріату селянського (вочевидь, мова про бідніше селянство. – В.С.), а не пролетаріату робітничого, оскільки Україна є країною переважно сільськогосподарською. Невеликий відсоток робітничого пролетаріату на Україні складається головним чином з елементів прийшлих, а не корінного населення України, через що встановлення диктатури робітничого пролетаріату загрожувало б самогубством незалежній Україні» [1, с. 43]. Незважаючи на певну специфіку використаної термінології, думка українського дипломата була сприйнята партнерами по переговорам і надалі вони не наполягали на попередніх пропозиціях, а примирливо вели мову про те, що «між Радянською республікою і Українською Директорією, як між двома демократичними державами повинен бути тісний братерський союз двох демократій» (тут також не варто загострювати увагу на недосконалої оперування теоретико-політичною термінологією. – В.С.) [1, с. 54]

Причин до занепокоєння додавало й те, що російські представники з кожною новою зустріччю множили інформацію про поразки Директорії та успіхи в Україні радянської влади. Не маючи достовірних відомостей щодо дійсного стану справ, українські представники почали підозрювати, що офіційна Москва свідомо затягує переговори. «Ми сидимо тут уже два тижні і до жодних певних висновків до цього часу не дійшли, – заявив С. Мазуренко на нараді 27 січня. – Нам необхідно встановити контакт взаємної довіри та негайно вирішити найважливіші питання, які не терплять відстрочки. Без цього ми не можемо

продовжити спільної роботи і нашим зволіканням лише посилюємо анархію в Україні» [1, с. 46].

І зовсім уже відкидаючи будь-які дипломатичні канони та умовності, голова Надзвичайної місії УНР висловив упевненість, що продовження переговорів у попередньому руслі безперспективне через очевидну їхню марність. «Ми зі свого боку вносили весь час цілком певні пропозиції, а від Вас я ще жодних пропозицій не чув, – роздратовано говорив він. – Ті самі розмови, які ми вели на попередніх засіданнях, це лише вимагало від нас капітуляції. Давайте раз і назавжди відкинемо дипломатію убік (також не найкраще висловлювання для моменту, місця, змісту події. – *В.С.*), і скажемо один-одному: Чого Ви хочете від нас і на що ми можемо розраховувати від Вас. Адже для того, щоб говорити про ті предмети, про які ми говорили на попередніх засіданнях, нам зовсім не потрібно було їхати сюди. Ми могли всі ці питання вирішити там, на місці з Пятаковим (голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. – *В.С.*) та його друзями» [1, с. 46].

Українці висловили побажання перенести місце переговорів ближче до міждержавного кордону, зокрема до Харкова чи Гомеля [1, с. 46, 48.], щоб полегшити отримання інформації від державних центрів УНР.

Тут, мабуть, доречно висловити міркування щодо причин виникнення дисгармонійної ситуації на переговорах, хоча обидві сторони, здається, прагнули згоди. Принаймні, представники російського уряду Д. Мануїльський, А. Каменський, В. Менжинський, Л. Красін намагалися переконати своїх візаві у тому, що вони не мають причин штучно затягувати процес домовленостей. І їм можна в цьому випадку якщо не значною, то хоча б певною мірою довіряти. Не розкриваючи причин прагнення до порозуміння, вони насправді виходили з того, що, не маючи належних збройних сил, Радянська Росія стояла перед перспективою величезних надскладних випробувань – на допомогу її ворогам приходила наймогутніша на той час мілітарна сила у світі – Антанта. Тому виключити з кільця фронтів, яке все більше стискалося, хоча б одну ланку (Україна потенційно могла нею бути, та й, власне, вже була після 16 січня 1919 р.), а ще більше – схилити до активного нейтралітету, а то й краще – до сприяння – означало отримати чималу і до того ж безкровну, маловитратну перемогу.

На що могли посперечатися в публічних переговорах постійно російські дипломати – це на зміну ситуації в Україні. Об'єктивне неухильне падіння авторитету, впливу влади Директорії викликало природне питання – наскільки реальною є ця сила та як далеко слід заходити у розрахунках на взаємодію з нею? Звісно, у створенні протиантантської та протидобровольчої коаліції бачилася геополітична перспектива. Проте свої переваги могла мати і ставка на радянські, більшовицькі сили в Україні, які все більше зміцнювалися, завойовували дедалі сильніші позиції, брали під контроль нові та нові території.

Схоже, що московський центр усе ж дещо вагався, чи ще тільки визначався в тому, який із двох варіантів більш прийнятний, «виграшний». А керівництво КП(б)У, Ради народних комісарів України (так було перейменовано 29 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. – В.С.), усвідомлюючи, що контакти з посланцями Директорії для В. Леніна, його однодумців – це не гра, не імітація ділових відносин, з підозрою та ревністю ставилися до самої ідеї, тим більше – факту переговорів. Вони розуміли, що ЦК РКП(б), РНК РСФРР мали свою стратегію, метою та стрижнем якої було збереження, передусім, на власній території влади Рад. І що з цього погляду поведінка лідерів КП(б)У, для яких інтереси українських трудящих були головними, не в усьому співпадала із загальнопартійним, загальнорадянським курсом, «органічно вписувалася в нього», маючи цілком природні регіональні та національні відмінності. Як і в момент створення КП(б)У, організації антигетьманських повстань, створення Тимчасового робітничо-селянського уряду, знову далися взнаки розбіжності між «центром» і «місцями». Більшовицький центр бажав, з одного боку, найбільш рішучої перемоги місцевих комуністичних сил в Україні, а з іншого – остерігався, що їхня боротьба може прискорити конфлікт, відкрите зіткнення зі світовими імперіалістичними силами, передбачити результат якого було дуже непросто. Принаймні – переконливих аргументів на користь досягнення переможного варіанта було небагато [17, с. 212-224].

Можливо тому, не маючи впевненості в будь-якій з альтернатив, російська сторона здійснила спробу залучити до переговорного процесу представників радянського уряду України, зокрема – Г. Пятакова [1, с. 47, 57]. Останній разом із Я. Дробнісом справді прибув наприкінці січня 1919 р. до Москви, проте обидва проігнорували запрошення на нараду, оскільки, за словами Д. Мануїльського, стояли на «непримиренній позиції» [1, с. 58]. Представник уряду РСФРР говорив, що сподівався ще переконати їх змінити думку. «Але якщо вони рішуче відмовляться взяти участь у нашій роботі, – зауважив Д. Мануїльський, – то наша партія наполягатиме на їх відкликанні. Тоді, – продовжив він, – ми викличемо з Харкова Х.Г. Раковського, якого туди послали для посилення прихильників угоди з Директорією» [1, с. 59].

Останнє твердження було найімовірніше «дипломатичним перебільшенням», або «грою». Обставини заміни Г. Пятакова на Х. Раковського на посаді голови радянського уряду України полягали в інших, на момент здійснення згаданої трансформації далеких за сутністю та характером процесів, передусім – небажання правих у КП(б)У на чолі з Ф. Сергєєвим (Артемом) коритися «лівим», ніж ті, на які посилався спритний дипломат [17, с. 224-231]. Вочевидь, Д. Мануїльський звів до купи і вдало прикрасив добре відому йому інформацію.

Ще в момент підготовки антигетьманського повстання Х. Раковський і Д. Мануїльський мали зустрічі з В. Винниченком, обіцяли допомогу у виступі проти П. Скоропадського. Можливо уже тоді зародилися певні симпатії між політиками різних таборів. Мабуть, не випадково лідер Української революції

описує відповідний епізод в сюжеті, хронологічно пов'язаному з більш пізніми подіями, наближеними до московських переговорів [11, с. 459-460]. Не зайвим буде згадати, що під час візиту в Радянську Україну влітку-восени 1920 р. саме Х. Раковський і Д. Мануїльський, навряд чи випадково, виявляться головними прихильниками порозуміння з тоді уже політиком-емігрантом, і наполегливіше за інших шукатимуть шляхи його повернення на Батьківщину, залучення до будівництва соціалістичної республіки [18, с. 189-196].

Безперечно, володів Д. Мануїльський і достовірними даними про завершення кризи керівництва радянського уряду в Харкові, про делегування до Москви Г. Пятакова, якому не надавала доброго настрою відставка, що накладалася на категоричну непримиренність з Директорією, проти влади якої він якнайактивніше виступав і вже стільки зробив. Можна припустити, що відрядження до Москви теж було добре продумане Х. Раковським. Він не погодився на прохання одного з ключових лідерів КП(б)У направитись на Катеринославщину, де вирувала боротьба за владу Рад (а Г. Пятаков, як завжди, рвався туди, де відбувалися найголовніші події), підписавши розпорядження про візит до Москви. Не без підстав можна гадати й про те, що поведінка Г. Пятакова в Москві була не лише виявом суб'єктивізму «лівого комуніста», а й по суті, якщо не узгодженою в деталях, однак добре передбачуваною ще в Харкові [17, с. 230-231]. Хіба що можна висловити застереження щодо реального впливу Г. Пятакова на переговорний процес у Москві, його результати. Адже він позбувся посади голови Тимчасового робітничо-селянського уряду ще 16 січня 1919 р., за день до початку здійснення дипломатичної місії.

Не можна знайти в працях, присвячених Х. Раковському, і тих відмінностей у ставленні до Директорії, які приписав йому Д. Мануїльський. Просто Х. Раковський дисципліновано дотримувався обережної лінії «пасивного очікування» ЦК РКП(б) щодо України, солідаризувався з виголошеною на другому з'їзді КП(б)У тезою, згідно з якою шлях до відновлення влади Рад в Україні лежить через Ростов, і саме туди слід направити навіть нечисельні повстанські загони українців, що сформувалися у «нейтральній зоні» [19, с. 43, 117-118, 121, 125-126].

Важливо усвідомлювати, що радянська сторона мала можливості для маневру. Варіюючи пропозиції (непорушними залишалися вимоги запровадження в Україні радянської влади та створення єдиного командування для радянських та уенерівських збройних сил), Д. Мануїльський, В. Менжинський, Л. Красін враховували швидкоплинну кон'юнктуру.

Посланці ж України все більше страждали від практичної ізоляції, в яку потрапили з приїздом до Москви. Їм не вдавалося знестися з Директорією по прямому дроту або радіотелеграфом. Вони не могли повідомити про досягнуті домовленості, отримати інструкції щодо подальших кроків, допустимих компромісів тощо. Не допомогло навіть втручання на високому, наркомівському

рівні. Київ протягом тижнів абсолютно не реагував на жодні звернення [1, с. 51, 52, 56, 59, 66].

В. Винниченко наступним чином передає сутність непередбачуваної колізії: «Але тут дивним способом одразу заглохли, зникли всякі чутки про місію С. Мазуренка, Минає тиждень, два, – ні слова від неї.

Арештували? Розстріляли?

Виявляється (це стало відомо тільки через 6–7 місяців), що й С. Мазуренко, й Н. Комісар Чічерін весь час пробували говорити з Києвом по радіо й через щось Київ не хотів приймати від Москви телеграм. (Радіотелеграф був під військовою владою).

Тоді с. Мазуренко за особливою допомогою російського Уряду посилає в Київ свого кур'єра (його ім'я невідоме. – *В.С.*) з докладом про успішність переговорів. (Такого ж змісту й радіотелеграми передавались.) Російський уряд дає кур'єрові екстрені потяги, щоб швидше доставити його до України» [11, с. 500]. Він виїхав із Гомеля і досяг Дарниці (лівий берег Дніпра, нині район Києва. – *В.С.*), зайнятої на той час радянськими військами. Однак переїхати на правий берег Дніпра йому не судилося. Паровоз, у якому посланець намагався дістатися Києва, незважаючи на великий білий прапор парламентаря, посилено – «ураганно» обстрілювався артилерійським вогнем [1, с. 59; 11, с. 500, 694]. Звичайно, і засоби зв'язку і зброя перебували під контролем військових, якими керував С. Петлюра. «Не будучи навіть отаманом, – наголошує голова Директорії, – можна зрозуміти, що окремих паровоз та ще під білим прапором не може загрожувати фронтові й його можна підпустити до себе без усякого ризику й страху за військову справу, – пояснював ситуацію В. Винниченко. – Отже значить, що його не підпускали не через це? А через що?

Це знала тільки отаманська влада» [11, с. 500-501].

Тут В. Винниченко має на увазі режим отаманщини, що практично запанував в УНР з ініціативи й зусиллями С. Петлюри. Він означав підпорядкування військовій владі всіх інших інститутів і функцій держави [20].

Порівнюючи всю історію з домаганнями С. Петлюри про оголошення війни РСФРР, з отаманськими перешкодами у здійсненні дипломатичної місії до Москви, глава Директорії дійшов важливих, проте дуже невтішних висновків. Пригадавши, що офіційне оголошення війни північному сусідові було зроблено 16 січня 1919 р., В. Винниченко продовжує: «А 1 лютого, се-б-то як раз через обіцяних отаманами два тижні, повстанські українські війська, підпоможені регулярними російськими військами, були вже під Києвом. Оголошення війни не підняло духу. Отаманам важно було вибити те оповіщення війни не з військових мотивів, а з політичних. Оповіщаючи війну, вони були більш певні, що до миру не прийде, а, значить, не буде радянської, справді народньої влади, яка не потерпить сваволі й усіх гидот отаманів.

Таким чином ці дві сили, – пятаковщина й отаманщина, – досягли свого: одна потягла Раду Народних Комісарів у руський націоналізм та імперіалізм, а друга

потягла Директорію в контрреволюцію й у жорстокі лапи антантського імперіалізму» [11, с. 501].

Висновок багатоаспектний, досить категоричний, очевидно, не у всіх складових безперечний. Однак у сенсі розуміння сюжету, що розглядається, важко не погодитися з тим, що за відтворених обставин досягти загального оптимального результату в Москві було навряд чи можливо.

Вочевидь, зовсім не зайве взяти до особливої уваги немаловажної обставини, на якій наполягає лідер УНР. Паралельно з переговорами в Москві йшли спорадичні контакти українських посланців – голови Ради міністрів С. Остапенка, міністрів О. Грекова й О. Назарука, лідера УСДРП І. Мазепа, а також високих урядовців і політиків А. Галіпа, С. Бачинського – з представниками військового командування Антанти (Ф. Бертело, д'Ансельм, А. Фрайденберг, Ланжерон) в Одесі й Бірзулі, а також листування між ними. Статус зустрічей, їхній процедурний рівень не піддається строгій дипломатичній кваліфікації, хоча в одному з документів (протокол засідання Директорії під головуванням С. Петлюри, вже при відсутності В. Винниченка, від 11 лютого 1919 р.) мова йде про участь згаданих осіб в «нарадах місій Директорії Української Народної Республіки і командування союзних військ в Одесі і Бірзулі» [13, с. 46]. Втім, деякі історики схильні вважати їх повноцінними переговорами [21, с. 86-97], що насправді не так просто і ясно.

Якщо рівень і повноваження вищих офіцерів інтервентів загалом зрозумілі, то впадає у вічі асиметричність повноважень представників української сторони. З одного боку, вони, начебто, уособлювали державний, урядовий рівень влади. З іншого боку, у розпорядженні дослідників, наявних публікаціях поки що немає матеріалів, які б засвідчували їхні повноваження – скажімо, наявність таких мандатів, як у місії С. Мазуренка. Схоже, що вперше на офіційному рівні питання про направлення (належне документальне оформлення) повноважної дипломатичної місії було поставлено лише на згаданому засіданні Директорії 11 лютого 1919 р. У прийнятій тоді постанові зазначалося: «Для вручення командуванню союзних військ відповідної декларації, а також для детального і остаточного складання, написання і підпису умов взаємної згоди, вирядити в Одесу від[по]ручників Директорії Української Народної Республіки за належними уповноваженнями» [13, с. 46-47]. Зі значною долею вірогідності можна думати, що на подібний крок В. Винниченко згоди б не дав. Більше того, самі учасники зустрічей «заднім числом» натякають, що вони представляли ту частину Директорії, українського проводу, яка йшла за С. Петлюрою. Невідомі й будь які факти про доручення й настанови, які мали б, за логікою, давати в подібних ситуаціях посланцям голова Директорії і прем'єр-міністр УНР. Не знайшов потрібним ретроспективно звернути на цей бік справи і В. Винниченко, хоча доволі значні за обсягом сюжету він присвячує московським переговорам у «Відродженні нації» і «Заповіті борцям за визволення». Можна гадати, що першій за тогочасним статусом особі в державі було просто неприємно

згадувати, як певні надважливі процеси «виривалися» з-під його контролю, і що цинічно, грубо нехтували ним самим, його позицією. Звісно, такі моменти не могли додавати настрою й бажання продовжувати відстоювати свою лінію.

Не менш логічними можуть бути й питання щодо непростого поведінки С. Петлюри. Поставивши підпис під документом, який узаконював уповноваження місії С. Мазуренка до Москви він водночас робив кроки не лише до зриву реалізації її завдань, але й стояв за здійсненням несанкціонованих спроб (за історіографічними свідченнями – був їхнім ініціатором) знайти порозуміння з полярно протилежним, непримиренно ворожим відносно Радянської Росії військовим табором.

Тим часом, виходячи з об'єктивного стану справ, насамперед усвідомлення того, що оволодіння червоними Києвом було справою найближчих днів, С. Мазуренко та М. Полоз 1 лютого 1919 р. запропонували оголосити перемир'я на фронті як передумову продовження переговорів про мир [1, с. 59]. Робота ж над досягненням угоди не припинялася.

На наступному засіданні, 4 лютого, було погоджено текст документа, який телеграмою вирішили відправити в Україну – урядам УНР та Радянської України. Його зміст, очевидно, розроблявся і узгоджувався в робочому порядку (в усякому разі протоколу про засідання 2-3 лютого 1919 р не виявлено) і зводився до такого:

Уряд РСФРР погоджується виступити у ролі посередника між двома урядами, які ведуть боротьбу в Україні, за таких умов:

- Визнання Директорією принципу влади Рад України;
- Визнання нейтралітету України з активним його захистом проти будь-якого іноземного втручання, яке порушує цей нейтралітет;
- Спільна боротьба проти контрреволюції;
- Перемир'я на час мирних переговорів [1, с. 60-61].

Навколо цього документа в історіографії «ламалося немало списів». І мова не лише про оцінку його змісту, доцільність, виправданість, конструктивність положень, на які пристали українські учасники переговорів. Те, що умови були безперечно вигідні російській стороні, сумнівів не викликає. А чи дозволяло б це рухатися до стабілізації ситуації в Україні, забезпечувало збереження УНР? Впевненості в перспективі не було.

Немаловажною причиною сумнівів послужили також сюжети, що відносяться до проблеми, в їх відтворенні через чотири десятиліття В. Винниченком. Колишній голова Директорії у «Заповіті борцям за визволення» стверджував, що «після довгих і гарячих дебатів у Центральному Комітеті й Політбюро РКП Ленінові вдалося перемогти противників миру з Україною і схилити більшість керівних органів компартії прийняти наші умови. Самостійність і незалежність України була офіційно визнана в відповідній резолюції й мирний договір підписано з боку Росії головою советського уряду В. Леніним та Наркомом

закордонних справ Чичерінім, а з боку Української Держави – головою української делегації – Семеном Мазуренком» [11, с. 693-694].

Можливо, з роками В. Винниченко просто призабув деталі та прифантазував деякі моменти, які видаються неправдоподібними. Наведену вище прелімінарну домовленість, яку телеграфно було відправлено в Україну, він видає за підписаний договір. І хоча В. Винниченко переконує, що у 1920 р. під час звіту йому в Москві С. Мазуренко доповідав «про підписаний договір» [11, с. 694-695], що цей факт офіційно підтверджували і Г. Чичерін та члени Політбюро [11, с. 694-695], тексту договору (будь-якого його варіанту, крім вищенаведеного тексту телеграми), дотепер ніхто не бачив. Це тим більше дивно, що В. Винниченко стверджує, нібито документ підписали В. Ленін, Г. Чичерін і С. Мазуренко.

Цілеспрямовані зусилля автора даного матеріалу свого часу (кінець 80-х – початок 90-х рр.) знайти сліди названого договору у московських архівах успіху не принесли. Не виявлено його і в українських документальних сховищах. Не наводять бодай якихось даних про нього й інші учасники тогочасних подій, пізніші історики.

У біохроніці В. Леніна відповідного факту також не зафіксовано. Та й навряд чи він взагалі міг мати місце. Хоча в революційний час не завжди і не цілком дотримувалися правових, дипломатичних канонів, видається дуже мало ймовірним, щоб радянська сторона пішла на таку вражаючу «протокольну» асиметрію: погодитись поставити під надважливим державним документом підписи глави уряду держави та глави надзвичайної (тимчасової) місії, просто не наділеного відповідними повноваженнями. Останнє підтверджується як документом, виданим С. Мазуренкові, так і його неодноразовими посиланнями на те, що він не має можливості продовжувати переговори, не знаючи, що йому за конкретних обставин може дозволити офіційний Київ. Зокрема, погоджуючись на відправку в Україну телеграми з досягнутими умовами, С. Мазуренко попросив В. Менжинського «передати офіційну заяву Російському Радянському Уряду про те, що він, Мазуренко, не має повноважень Директорії вести переговори з урядом Раковського-Пятакова і що після падіння Києва він, Мазуренко, складає з себе відповідальність за можливість виконання вищевказаного повноваження. Т. Мазуренко заявляє, що Місія УНР просить призупинити подальші переговори аж до отримання директив від свого Уряду» [1, с. 61].

Що ж до В. Леніна, то не лише невідомо про його пряму причетність до переговорів, підготовку підсумкового документа, а й до боротьби, яка начебто мала місце в Політбюро ЦК РКП(б) щодо українських проблем. Знов-таки відомо лише про те, що лідери КП(б)У та радянського уряду України виявляли певну незгоду з лінією поведінки офіційної Москви, допускали навіть часом непослух, який детермінувався логікою розвитку подій в Україні. Тож і тут В. Винниченко, очевидно, дещо зміщував акценти.

Не все точно і з передачею того, як і чому договір не потрапив до Директорії. За версією В. Винниченка, С. Мазуренко передав текст документа телеграфом до Києва і «попрохав ратифікації Директорією цього великого акту. Його повідомлення прийняв С. Петлюра, який завідував військовим телеграфом, але Директорії про це не повідомив і ратифікації договору, розуміється, не сталося. С. Мазуренко кілька разів домагався відповіді, але не міг дістати її Він хотів вернутись на Україну, щоб особисто привести укладений договір, але з наказу Головного Отамана С. Петлюри його на кордоні не було пущено в Україну. І, таким чином, цей величезної ваги акт для нашої державності було сховано від українства і вся дальша боротьба за неї пішла таким нещасливим для нас напрямом. Москва, не діждавшись ратифікації мирного пакту, зважаючи мовчання Директорії за небажання миру, відновила воєнні дії, зайняла Київ, натиснула на розбиту українську армію і витіснила її за межі України до Польщі» [11, с. 694].

До того ж колишній глава Директорії додає, що він дізнався пізніше, чому залишений петлюрівськими військами Київ «понад тиждень» не займався червоними, що це було зроблено за наказом Москви «не порушувати перемир'я, ждати кінця мирних переговорів» [11, с. 694-695].

Знову багато моментів не відповідають дійсності (особиста подорож С. Мазуренка до Києва, хоча він не відлучався з Москви), або не можуть бути підтверджені (вчинки С. Петлюри, накази Москви). Є й хронологічні розбіжності: готова угода не могла ні передаватися телеграмою для ратифікації до Києва, ні бути відправленою з посланцем, оскільки її фізично просто не існувало до 4 лютого 1919 р.

Немає жодних прямих відомостей про дотичність до згаданих деталей розвитку тогочасних подій С. Петлюри, хоча на основі доволі поширених тоді усних інформацій його, вочевидь, не зовсім безпідставно, підозрюють в протидії мирним зусиллям на радянській (московській) траєкторії й інші історики. Дозволяє подібним чином думати і комплекс аргументів, заснованих на конкретних і загальних діях політичного і державного діяча. Сам Головний отаман жодного разу щодо цього не обмовився. Втім, це стосується і добре всім відомих «альтернативних» переговорів з командуванням антантського експедиційного корпусу, які таємно, «за спиною» В. Винниченка паралельно велись за ініціативою С. Петлюри в Одесі і Бірзулі [12, с. 103-112; 22, с. 252-253, 281-291].

Не хочеться вважати В. Винниченка політично наївною особистістю, або ж висувати обвинувачення у свідомій, прагматичній фальсифікації подій, проте деякі його твердження зрозуміти, пояснити непросто. Так, скажімо, він продовжував рішуче наполягати на тому, що підписаний між посланцем УНР та керівництвом РСФРР у лютому 1919 р. договір, стрижнем якого було визнання незалежності України, не просто існував, а й оцінювався В. Леніним його прихильниками влітку 1920 р., як реально чинний документ. А потім і його,

В. Винниченка, візит, переговори з партійно-радянським керівництвом Росії у 1920 р. нібито були прямим результатом визнання ЦК РКП(б), РНК РСФРР договору з Директорією (це тоді, коли практично на всій території України була Радянська влада).

Власну ж незговірливість, або принциповість, прагнення отримати реальні важелі для українізації республіки В. Винниченка розцінював як привід, яким скористалися Л. Троцький, його прихильники, здобувши перемогу над поміркованою щодо України позицією В. Леніна, дезавуювавши досягнуті в лютому 1919 р. українсько-російські домовленості [11, с. 695-696, 707-709]. Залишається сподіватися, що невідкриті поки що документи (можливо, вони існують) дозволять з більшою впевненістю судити про важливі сюжети з праць В. Винниченка.

Проте варто повернутися до подій, пов'язаних із діяльністю місії С. Мазуренка, та звернути увагу на такі моменти.

На згаданому засіданні перемовників 4 лютого 1919 р. В. Менжинський від імені російської делегації заявив про згоду перенести подальшу роботу до Харкова та пообіцяв негайно довести зміст домовленостей «до відома Директорії та уряду Раковського-Пятакова» [1, с. 61].

Невідомо, чи дійшов документ у московському варіанті до Вінниці, а якщо й дійшов, то чи потрапив до рук голови Директорії. Достеменно відомо, що із змістом угоди, доповненої харківським РНК та підписаною Х. Раковським, зміг першим ознайомитися член Директорії Ф. Швець 10 лютого 1919 р. [12, с. 99]

У переданому з Харкова документі відразу повідомлялося про домовленість з Директорією на посередництво РНК РСФРР на досягнутих у Москві підставах: «Українське Робітниче-Селянське Правительство прийняло братське посередництво Російського Советського Правительства щодо порозуміння з Директорією (про це офіційно було повідомлено наркомат закордонних справ РСФРР [1, с. 67]) при умові признання таких принципів:

- 1) Директорія визнає советську владу в Україні;
- 2) суворя неутральність України з активною обороною проти військ Антанти, Денікіна, Краснова і Поляків;
- 3) спільна боротьба проти контрреволюції.

Ця підстава була прийнята Вашою надзвичайною місією під проводом т. Мазуренка і її Російське Советське Правительство передало шляхом радіо, як нам, так і Директорії. Ми вже заявили згоду на прийняття цієї платформи, а також на перенесення переговорів до Харкова з проханням передати Вашій надзвичайній місії в Москві, що вона на території Української Советської Республіки користуватиметься всіма гарантіями дипломатичної незайманості та можливістю підтримувати зв'язок із Директорією» [2, с. 51].

Далі в документі містилася оцінка тих процесів, останніх подій, які, з погляду радянського уряду України, мали бути враховані при підході до надісланої угоди: «Здобуття Києва українськими регулярними советськими військами,

перехід на бік советської влади відділів (отамана) Григорієва і інших військових республіканських сил, загальне повстання по всій ще не визволеній Україні під гаслом советської влади, очевидно, доводять, що робітники і селяни України рішуче стоять на боці советської влади. Ми переконані, що перед цим переконливим фактом Ви будете уважати дальший пролив крові безцільним і безкорисним. Подальший спротив наших [має бути: Ваших. – В.С.] військ тільки затягає громадянську війну та улегшує завдання імперіалістів, які захопили частину української території не тільки на побережжі Чорного моря, але і в Бесарабії та на Буковині, збільшуючи економічну руїну, розвалюючи транспорт і затримуючи справу відновлення економічних сил соціалістичного будівництва в Україні» [2, с. 51-52].

Закінчувалась телеграма пропозиціями-запевненнями, які виходили безпосередньо від РНК України: «Тому ми пропонуємо з нашого боку продовжувати переговори, розпочаті в Москві, тепер у Харкові на підставі визнання советської влади, конкретна організація якої має бути завданням Третього Українського З'їзду Советів. З нашого боку потверджуємо гарантію повної незайманості Вашої делегації, якщо Директорія признає Тимчасове Робітниче-Селянське Правительство в Україні; одночасно зобов'язуємося забезпечити повну особисту безпеку членів Уряду Директорії, а також вільну діяльність партій, що входять до нього. Предсідник Тимчасового Робітниче-Селянського Правительства України, комісар для зовнішніх справ Раковський» [2, с. 52].

Ознайомлений із посланням Х. Раковського В. Винниченко, який уже залишав на вимогу представників Антанти свою посаду в Директорії (щоправда, офіційно – тимчасово, до наступної сесії Трудового конгресу України [11, с. 700]), відреагував дуже бурхливо. Особливо його обурили слова голови РНК про гарантії, які будуть надані членам уряду УНР на власній, українській землі. Можливо, через емоції, котрі переповнювали В. Винниченка, який насправді потрапив у відчайдушну ситуацію, він і не помітив, що, крім положень, які приписали в Харкові, в основі все ж таки був той документ, на який місія С. Мазуренка погодилася в Москві [18, с. 120-125].

Якщо телеграму Х. Раковського з гнівом відкинув В. Винниченко, то, звичайно, ще більш неприйнятною вона виявилася для С. Петлюри, його прихильників-отаманів, які від самого початку були проти будь-яких контактів та домовленостей із Москвою [22, с. 277-281].

Посольство С. Мазуренка залишалося ще деякий час у столиці РРФСР (телеграма про його відкликання 5 лютого 1919 р. була одразу дезавуєвана [1, с. 62-63]). Керівник надзвичайного посольства, можливо, не знаючи про реакцію з Вінниці, 19 лютого 1919 р. повідомляв Директорії про від'їзд в Україну посланців РНК РСФРР В. Менжинського та Бельгова, а також секретаря місії Ю. Ярослава для звіту про перебіг переговорів [1, с. 64-65]. При цьому С. Мазуренко знайшов потрібним наголосити: «Місія, підтверджуючи

надзвичайно сприятливу ситуацію для здійснення влади Українських робітничо-селянських рад, настійно радить прийняти посередництво Ради Народних Комісарів» [1, с. 65].

23 лютого голова Надзвичайної місії до РСФРР направив міністру закордонних справ УНР звіт про свою роботу, лейтмотив якого полягав у необхідності продовження мирних зусиль: «Українська Дипломатична Місія в Москві має честь повідомити Вам, що сучасний мент Місія признає найкращим для переговорів з Російсько-Харківським урядом про ліквідацію громадянської боротьби в Україні.

За останні часи Російський Совнарком приймає всі заходи, щоб установити мир со всіма Державами, включно із Україною. Небезпека внутрішніх справ: голод, хворості, безнадійне становище торгу і промисловості, а також і транспорту примушує Совнарком ітти на всілякі заходи з Державами, Щоб тільки захистити завоювання революції від реакції правих сил. Цей погляд суспільної боротьби проти правих сил реакції тепер об'єднує тут всі соціалістичні партії, котрі закликають до згоди і Директорію, як владу на Україні дійсно соціалістичну і демократичну. Всі щиро бажають, щоб наш уряд знов не припустився помилок і не накликав на себе, а також і на всю останню Росію великого лиха закликом чужоземних сил на Україну» [1, с. 68].

Серед інших аргументів С.Мазуренко виділив прибуття до Москви представників II Інтернаціоналу («бернської соціалістичної конференції») та заплановану на Принцевих островах міжнародну конференцію за участю всіх сил, що воювали на теренах колишньої Російської імперії. Раднарком РСФРР був дуже зацікавлений у тому, щоб не лише демонструвати свою миролюбність, а й доводити її світовому загалу реальними справами. Тому, на думку С.Мазуренка, – «за нашу Місію від незалежної України вони зараз ухватились обома руками, щоби показати Європі, що більшовики не вороги дійсної демократії і не насилують самовизначення націй.

Народний Комісар Чичерін дуже захвилювався, як почув, що Місія хоче од'їздити до Гомеля, щоб там чекать директив від свого уряду. Він упросив Місію не покидать Москви, а навпаки: знову прохати Директорію почати мирові переговори, щоб найскоріше ліквідувать війну на Україні. За згодою з Наркомом Чичеріним Місія і послала Вам свої послідні радіо від 19 та 20 лютого.

З свого боку зараз Місія одноголосно признала, що престиж незалежної Української Народної Республіки власне диктує, щоб ні в якому разі зв'язки з Совітською Росією не поривать. Місія своїм перебуванням тут скаже делегатам Європи, що Україна є дійсно суверенна демократична і соціалістична республіка. Місія прохає уряд і Директорію вірити, що вона приложить всі свої сили, щоб найліпше користувати міжнародну ситуацію і захистити права вільної незалежної України» [1, с. 69].

Відповіді на свої послання С.Мазуренко не отримав. Водночас надійшли розпорядження Директорії про призначення С.Мазуренка керівником

дипломатичної місії у Скандинавії. У місію було включено і Ю. Ярослава [1, с. 69-70]. Всім її учасникам російська сторона забезпечила повне сприяння виконанню доручення уряду УНР [1, с. 71-78].

Так, доклавши чимало зусиль для вирішення надскладної проблеми, посланці України змушені були примиритися з тим, що це, зрештою, виявилось нікому не потрібним. Вже за кілька місяців С. Мазуренко у листі до міністра закордонних справ УНР лапідарно передав усю історію здійснення місії до Москви. Через дипломатично-стриманий, по суті, бюрократично-чиновницький тон проглядається почуття жалю за втрачені можливості, нереалізовану альтернативу, які могли б серйозно вплинути на долю України, надати її народу зовсім іншого вектору розвитку. С. Мазуренко констатував: «Російська Східна влада, як відомо, є влада партії комуністів, котра цілком провадить диктатуру пролетаріату. Лідер партії і Голова східного Уряду – Володимир Ульянов-Ленін добре розуміє, що диктатурою одного лише Російського пролетаріату не збудуєш комуністичну Державу. Він шукає союзників як у себе, наприклад серед селянства, так і за кордоном. Але до цієї «соглашательської» політики Леніна вороже відносяться інші конкуренти за лідерство в партії. Троцький і Сталін в Росії. Пятаков і Бубнов в Україні не раз провалювали на колегіальних зборах комуністів всі більш-менш помірковані пропозиції головного лідера. Що торкається до відносин інших комуністичних лідерів до України і до Директорії, то «соглашательська» політика Леніна знайти порозуміння і згоду з Директорією, спочатку мала між ними успіх. В січні цього року для переговорів з Надзвичайною Місією від Директорії Леніним і Чичеріним була призначена Комісія із комуністів, виключно прихильних до згоди з Директорією: Менжинський, Каменський, Карахан, Бельгов і найбільш прихильний до нас і впливовий комуніст Красін на чолі з головою Комісії Д.З. Мануїльським. Праця нашої Місії з цією колегією уже через півтора тижня дала головні порозуміння в загальних рисах згоди, але на жаль всі заходи Місії повідомити по радіо Директорію про нашу угоду не мали успіху. Ні радіо Місії наприкінці січня Директорією в Києві не приймалися, ні потяг з дипломатичним кур'єром Місії не був пропущений нашим військом біля Дарниці. Тільки радіо Чичеріна уже в початку лютого дійшло до Директорії в Вінницю і я одержав наказ зоставатися при Східному Уряді. Через місяць новим радіо Директорія дала мені наказ покинути Росію та переїхати до складу нашої Місії у Скандинавії» [1, с. 79].

У наведеному уривку з листа привертає увагу характеристика особистісних позицій керівництва Радянської Росії. Здається, С. Мазуренко зробив це не випадково. Він «підказував»: за бажання можна було скористатися індивідуальними орієнтаціями, поглядами провідних політиків і дипломатів РСФРР на благо України...

Висновки й прикінцеві міркування. На основі вищевикладеного, враховуючи, звісно й негативний фінал відтвореного досвіду досягнення бажаного результату, як видається, можна дійти деяких важливих, певною мірою і актуальних для сьогодення висновків (звісно, уникаючи суб'єктивних, ангажованих підходів, мова усе ж може йти про оцінки, узагальнення, міркування, так би мовити, з українського боку).

На початок 1919 р. ситуація у відносинах між Українською Народною Республікою і Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою під тиском переважно несприятливих зовнішніх чинників склалася таким чином, що об'єктивно обидві сторони були зацікавлені в пошуку встановлення мирних варіантів співіснування.

У відповідь на запрошення дипломатичних служб РСФРР провід УНР знайшов за доцільне направити до Москви Надзвичайне посольство на чолі з авторитетним громадським діячем, одним із лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії С. Мазуренком. Головна мета – налагодити мирні стосунки.

Поставившись до справи з усією серйозністю, дипломати, інші високі функціонери Радянської Росії прагнули якомога більшого ефекту, постарались повною мірою скористатись зі скрутного становища Директорії, з очевидної тенденції неухильного послаблення її влади, стрімкої втрати контролю над українськими територіями, де відновлювалися радянські порядки.

Незважаючи на несприятливі обставини, посланці УНР твердо стояли на своєму, не відступили від визначених у Києві висхідних позицій, в порівняно нетривалий строк усе ж спромоглися досягти певного прогресу у відстоюванні національно-державних інтересів, виробленні взаємоприйнятної платформи.

Переведення в суспільну практику досягнутих домовленостей серед іншого було зірвано відсутністю єдності в політичному проводі УНР, акціями прихильників табору, який володів реальною військовою силою і спрямував її на зрив мирної угоди з РСФРР.

Вважаючи, що все залежить від офіційної Москви, керівництво Директорії дистанціювалося від можливостей пошуку компромісів з Комуністичною партією (більшовиків) України, іншими внутрішніми «лівими» силами, які скеровували процес відновлення в регіоні влади Рад.

У підсумку загалом можливий шанс для взаєморозуміння було безповоротно втрачено.

Проводячи історичні паралелі й віднаходячи в дипломатичних подіях 1919 р. і 2022-23 рр. як ознаки подібності, так і відмінності, серед повчальних уроків більш як 100-річної давнини можна звернути увагу хоча б на такі моменти:

- Для досягнення мети слід чітко уявляти наявні й перспективні (з тенденціями можливих динамічних змін) потенції державних суб'єктів –

перемовників, реалістично прораховувати можливі метаморфози міжнародного життя.

- Принципово важливо мати жорстко узгоджену, єдину й непохитну позицію, науково-теоретичні орієнтації всього національного політикуму щодо цілеспрямованої діяльності на «міжнародному фронті», в дипломатичній діяльності.

- Необхідною умовою вибору вектору поведінки в міждержавних відносинах має бути практично абсолютна впевненість політичного керівництва в підтримці суспільством, його більшістю обраного і здійснюваного курсу.

- Враховуючи наявність множинності альтернатив, важливо дуже уважно, прискіпливо прораховувати всі можливі наслідки вибору перспективних варіантів домовленостей, за будь-яких обставин прагнути максимальних гарантій забезпечення національно-державного інтересу.

- Під час переговорів, допускаючи певний ступінь творчого, імпровізаційного чинника, необхідно твердо, послідовно дотримуватися виробленої на найвищому державному рівні висхідної платформи, головних принципів, детермінованих досягненням мети. Водночас, особливо в умовах воєнних дій, що продовжуються, слід максимально оперативно використовувати на власну користь всі зміни на фронті.

- Пам'ятаючи, що не кожне прагнення досягнення миру, не кожні ініціатива, акція, місія обов'язково може закінчитися результативно (багато що залежить від обох сторін), не слід відмовлятися від будь-яких більш-менш реальних переговорних перспектив. Адже домовленості, які досягаються на мирному шляху, можуть принести збереження безцінних життів громадян, забезпечити прогресивний поступ суспільства. Дипломатичні здобутки також будуть істотними кроками до перемоги.

Список використаних джерел та літератури

1. Симоненко Р.Г., Реєнт О.П. Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.). Документи. К.: Інститут історії України НАН України, 1996. 85 с.
2. Стахів М. Україна проти большевиків. Нариси з історії агресії СРСР. Кн 2. Тернопіль: Ред.-вид. від. Упр. по пресі, 1993. 248 с.
3. Симоненко Р.Г., Реєнт О.П. Вступ. *Українсько-російські переговори в Москві (січень-лютий 1919 р.). Документи*. К.: Інститут історії України НАН України, 1996. С. 3-28.
4. Матвієнко В.М. Зовнішня політика Директорії у боротьбі за незалежність УНР. *Україна в Європі: контекст міжнародних відносин*. К.: Фенікс, 2011. С. 266-279.
5. Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Відновлення УНР і РСФРР: крах ілюзій. *Дипломатична історія України (XIX – перша чверть XX століття)*. К.: ВПЦ Київський університет. 2011. С. 330-357.
6. Солдатенко В.Ф. Надзвичайна дипломатична місія до Москви 1919 р. *Збірник наукових праць Науково-дослідного Інституту українознавства МОН України*. Т. XVI. К.: 2007. С. 450-472.
7. Солдатенко В.Ф. Спроба досягнення порозуміння між УНР і РСФРР (кінець 1918 – початок 1919 р.). *Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 23. С. 14-35.

8. Солдатенко В.Ф. Надзвичайна дипломатична місія до Москви 1919 р. (українською і англійською мовами). *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. К.: «Планета», 2009. Вип. 10. С. 275-305.
9. Солдатенко В.Ф. Упущенный шанс достижения мирного соглашения между УНР и РСФРР в начале 1919 г. *Российская история*. 2010. № 6. С. 137-155.
10. Солдатенко В.Ф. Антагонізм орієнтацій. *Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки*. В 4-х т. Т. III. Рік 1919. К.: Світогляд. 2010. С. 72-125.
11. Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. К.:КНИГА РОДУ. 2008. 800 с.
12. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Т. III. Рік 1919. К.: Світогляд, 2010. 453 с.
13. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Док. і матеріали . У двох томах, 3-х частинах. Т. 1. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 688 с.
14. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. Київ – Нью-Йорк – Філадельфія. Видавництво М.П. Коць, 1999. 370 с.
15. Мельниченко В.Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні. 1918-1920. К.: Політвидав України, 1977. 239 с.
16. Український фронт. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. Головна редакція УРЕ. 1987. С. 566.
17. Солдатенко В.Ф. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. К.: Світогляд, 2004. 331 с.
18. Солдатенко В.Ф. Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка. К.: Світогляд, 2005. 350 с.
19. Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17-22 октября 1918 г.: Протоколы. К.: Издательство «Украина», 1991. 241 с.
20. Солдатенко В.Ф. Режим отаманщини в УНР 1919 р.: витоки, сутність, наслідки. *Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 113 (10). С. 46-60.
21. Попенко Я. Переговори між УНР та французьким військовим командуванням в Одесі у листопаді 1918-березні 1919 р. *Історичний журнал*. 2008. № 3. С. 86-97.
22. Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. К.: Світогляд, 2007. 621 с.

References

1. Symonenko, R.H., Reyent, O.P. (1996). *Ukrayins'ko-rosiys'ki perehovory v Moskvi (sichen'-lyuty 1919 r.). Dokumenty*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [In Ukrainian].
2. Stakhiv, M. (1993). *Ukrayina proty bol'shevykiv. Narysy z istoriyi ahresiyi Sovyet-s'koyi Rosiyi*. Kn 2. Ternopil': Red.-vyd. vid. Upr. po presi. [In Ukrainian].
3. Symonenko, R.H., Reyent, O.P. (1996). Vstup. *Ukrayins'ko-rosiys'ki perehovory v Moskvi (sichen'-lyuty 1919 r.). Dokumenty*. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, pp. 3-28. [In Ukrainian].
4. Matviyenko, V.M. (2011). Zovnishnya polityka Dyrektoriyi u borot'bi za nezalezhnist' UNR. *Ukrayina v Yevropi: kontekst mizhnarodnykh vidnosyn*. Kyiv: Feniks, pp. 266-279. [In Ukrainian].
5. Holovchenko, V., Matviyenko, V., Soldatenko, V. (2011). Vidnovlennya UNR i RSFR: krakh ilyuziy. *Dyplomatychna istoriya Ukrayiny (XIX – persha chvert' XX stolittya)*. Kyiv: VPTS Kyiv's'kyi universytet, pp. 330-357. [In Ukrainian].
6. Soldatenko, V.F. (2007). Nadzvychna dyplomatychna misiya do Moskvy 1919 r. *Zbirnyk naukovykh prats' Naukovo-doslidnoho Instytutu ukrayinoznavstva MON Ukrayiny*. T. XVI. Kyiv, pp. 450-472. [In Ukrainian].

7. Soldatenko, V.F. (2009). Sproba dosyahnennya porozuminnya mizh UNR i RSFRR (kinets' 1918 – pochatok 1919 r.). *Hileya. Naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats'*, 23, pp. 14-35. [In Ukrainian].
8. Soldatenko, V.F. (2009). Nadzvychayna dyplomatychna misiia do Moskvy 1919 r. (ukrayins'koyu i anhliys'koyu movamy). *Ukrayina dyplomatychna. Naukovyy shchorichnyk*. Kyiv: "Planeta", Vyp. 10, pp. 275-305. [In Ukrainian].
9. Soldatenko, V.F. (2010). Upushchennyi shans dostizheniya mirnogo soglasheniya mezhdu UNR i RSFRR v nachale 1919 g. *Rossiyskaya istoriya*, 6, pp. 137-155. [In Russian].
10. Soldatenko, V.F. (2010). Antahonizm oriyentatsiy. *Ukrayina v revoliutsiynu dobu: Istorychni ese-khroniky*. V 4-kh t. T. III. Rik 1919. Kyiv: Svitohlyad, pp. 72-125. [In Ukrainian].
11. Vynnychenko, V. (2008). *Vidrodzhennya natsiyi. Zapovit bortsyam za vyzvolennya*. Kyiv: KNYHA RODU. [In Ukrainian].
12. Soldatenko, V.F. (2010). *Ukrayina v revoliutsiynu dobu: Istorychni ese-khroniky*. T. III. Rik 1919. Kyiv: Svitohlyad. [In Ukrainian].
13. (2006). *Dyrektoriya, Rada Narodnykh Ministriv Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki. Lystopad 1918 – lystopad 1920 rr. Dok. i materialy*. U dvokh tomakh, 3-kh chastynakh. T. 1. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [In Ukrainian].
14. (1999). *Myrni perehovory mizh Ukrayins'koyu Derzhavoyu ta RSFRR 1918 r. Protokoly i stenohramy plenarnykh zasidan'*. Zbirnyk dokumentiv i materialiv. Kyiv – N'yu-York – Filadel'fiya. Vydavnytstvo M.P. Kots'. [In Ukrainian].
15. Mel'nychenko, V.YU. (1977). Diyal'nist' inozemnykh komunistychnykh hrup na Ukrayini. 1918-1920. Kyiv: Polityvdav Ukrayiny. [In Ukrainian].
16. (1987). *Ukrayins'kyy front. Velykyy Zhovten' i hromadyans'ka viyna na Ukrayini*. Entsyklopedychnyy dovidnyk. Holovna redaktsiya URE, pp. 566. [In Ukrainian].
17. Soldatenko, V.F. (2004). *Heorhiy Pyatakov: myttyevosti nespokiyanoi doli*. Kyiv: Svitohlyad. [In Ukrainian].
18. Soldatenko, V.F. (2005). *Try Holhofy: politychna dolya Volodymyra Vynnychenka*. Kyiv: Svitohlyad. [In Ukrainian].
19. (1991). *Vtoroy s"yezd Kommunisticheskoy partii (bol'shevikov) Ukrainy, 17-22 oktyabrya 1918 g.: Protokoly*. Kiev: Izdatel'stvo "Ukraina". [In Russian].
20. Soldatenko, V.F. (2016). Rezhym otamanshchyny v UNR 1919 r.: vytoky, sutnist', naslidky. *Hileya. Naukovyy visnyk. Zbirnyk naukovykh prats'*, 113 (10), pp. 46-60. [In Ukrainian].
21. Popenko, YA. (2008). Perehovory mizh UNR ta frantsuz'kym viys'kovym komanduvannym v Odesi u lystopadi 1918 berezni 1919 r. *Istorychnyy zhurnal*, 3, pp. 86-97. [In Ukrainian].
22. Soldatenko, V.F. (2007). *Vynnychenko i Petyura: politychni portrety revoliutsiynoyi doby*. Kyiv: Svitohlyad. [In Ukrainian].

Soldatenko V. Page of the Historical Experience of Peace Negotiations during the War: the Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic to Moscow in early 1919.

The article aims to draw attention to one of the little-researched pages of the domestic diplomatic experience – the attempts of the Ukrainian People's Republic to achieve peace in relations with the Russian Socialist Federal Soviet Republic, to extinguish the flames of the Civil War at the beginning of 1919. It must be stated that in the existing historiography, for various reasons, the history of the special diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic to Moscow in January-February 1919 was not analyzed sufficiently objectively and comprehensively, although the actual material provides quite significant opportunities for concrete conclusions regarding the possibilities of using the lessons of past practice for successful implementation of the tasks of the current extremely responsible stage of historical progress. The problem seems significant because it inevitably gives rise to hypothetical parallels between today and the events of more than a century ago.

Keywords: *Diplomatic mission, negotiations, sovereignty, neutrality, Civil war, rebellion, intervention, offensive and defensive alliance.*

УДК 94 (100)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-5>

Пількевич В.О.

<https://orcid.org/0000-0001-8304-4567>

ДІЯЛЬНІСТЬ ЮНЕСКО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-х – 1950-х РР. ХХ СТ.

У статті досліджено діяльність Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) у період другої половини 1940-х–1950-х років ХХ ст. Це початковий період роботи міжнародної організації, коли потрібно було врахувати досвід попередніх часів, визначити плани на майбутнє, знайти своє місце в системі міжнародних відносин. Відзначено, що відправною точкою діяльності ЮНЕСКО стала ратифікація Статуту, як основного документу будь-якої організації. Велика увага присвячена розгляду структурних елементів ЮНЕСКО, зокрема, Генеральній асамблеї, Виконавчій раді, Секретаріату, а також посаді генерального директора, яку займали в даний період часу представники з різних країн (Велика Британія, Мексика, Сполучені Штати Америки, Італія) і навіть континентів, підкреслюючи важливий акцент роботи Організації – рівність усіх, незалежно від мови, раси, релігії тощо. Тому доцільно було проаналізувати роль даних генеральних директорів у цей період часу. Після Другої світової війни починає виходити головне видання Організації «Кур'єр ЮНЕСКО», яке на своїх сторінках розкриває важливі питання, знайомить світове співтовариство з тими проблемами, які потребували найшвидшого вирішення. Особливий акцент у статті зроблено на питанні боротьби з расовою дискримінацією, яке було актуальним у політиці ЮНЕСКО з початку її створення. Галузь освіти завжди була у пріоритеті Організації, що підтверджує політика ЮНЕСКО: заохочення до безкоштовної початкової освіти, поширення грамотності, допомога країнам, рівний доступ до освіти тощо. А створення у 1953 р. мережі асоційованих шкіл ЮНЕСКО підкреслює спрямованість Організації на максимальне залучення освітніх закладів до поширення головних цінностей ЮНЕСКО.

Протягом даного періоду діяльності ЮНЕСКО з'явилися перші важливі документи, зокрема, варто згадати Конвенцію про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.), що є однією з ключових у культурній сфері роботи Організації, ратифікація якої країнами доводить її необхідність у світі постійних конфліктів, війн, терористичних актів. УРСР стала членом ЮНЕСКО саме у 1954 р., долучившись до роботи міжнародної спільноти, пропонуючи різні проекти, приймаючи конвенції Організації.

Автор звернула увагу на важливу подію у роботі будь-якої міжнародної організації – відкриття штаб-квартири. Адже основне місцез перебування співробітників ЮНЕСКО з'явилося лише у 1958 р., чому передувала серйозна робота, підготовка, спільні зусилля архітекторів з різних країн, що призвело до появи цікавої будівлі Організації, яка була доповнена іншими спорудами в наступні роки.

Досліджено результати роботи ЮНЕСКО з часу створення і до кінця 50-х рр. ХХ ст., відзначено наявність планів на подальшу активну політику Організації для досягнення головних цілей.

Ключові слова: ЮНЕСКО, конвенція, освіта, культурна спадщина, штаб-квартира.

Розвиток освіти, збереження світової спадщини людства, заохочення до наукових досліджень, використання інформаційно-комунікативних технологій, захист навколишнього середовища є актуальним питанням нині для всього

людства. Тому поява нової міжнародної організації у другій половині 40-х рр. XX ст. дала значних поштовх для реалізації спільної політики країн для вирішення вищезазначених проблем. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) виникла після Другої світової війни у руслі загального напрямку створення нової архітектури світу, як одна з спеціалізованих установ «системи ООН» [1]. Організація ставить за мету сприяти мирному співіснуванню людства шляхом поширення освітніх, культурних та наукових зв'язків між країнами. Ще під час війни держави ставили на порядок денний питання відродження освіти та відшкодування збитків, завданих бойовими діями освітній та культурній сферам. Культура – це відбиття всього того, що відбувається у політичному, економічному та соціальному житті, це важливий фактор донесення до суспільства актуальних питань. Освіта – це фундамент культурного сприйняття, наукового розвитку, толерантності, «екологічного сприйняття» світу. Ці галузі є надзвичайно важливими у побудові здорового та розвинутого суспільства, яке у змозі творити мирне майбутнє.

На наш погляд, дослідження саме початкового періоду діяльності Організації є необхідним у розумінні формування принципів її роботи у наступні роки, ставши трампліном після Другої світової війни у розвитку освітньої галузі, збереження культурної спадщини, заохочення до наукової співпраці тощо. Перші десятиліття у діяльності будь-якої організації – це час великих планів, часто різких зрушень, але і помилок, які є теж важливими уроками для майбутніх змін, реформування, еволюції. Цим і обумовлено доцільність аналізу даного питання.

Для нашого дослідження цінною є книга «Історія ЮНЕСКО: глобальні дії та наслідки», видана у 2016 р., за редакцією відомого професора історії Пола Дуеталя [2]. У даній роботі історики досліджують розвиток деяких ініціатив Організації від центру до країн-учасниць, щоб показати вплив ЮНЕСКО з часу створення і до сьогодення. Це важливо, оскільки великий акцент зроблено саме на 40–50-х рр. XX ст. діяльності ЮНЕСКО. Актуальні питання освітньої сфери у діяльності Організації з початку створення описує датський історик, який працював архівістом ЮНЕСКО, Єнс Боель [3], а ініціативи ЮНЕСКО протягом 1945–1950 рр. щодо вирішення проблем бібліотечного сектору, спричинених Другою світовою війною, розглядає М. Інтратор [4]. Для розуміння відносин ЮНЕСКО з окремими країнами у зазначений період заслуговує на увагу стаття Такаші Саїкава щодо комунікації Організації з Японією, яка починає повертатися до міжнародного співтовариства [5]. Дані дослідження є відповідями на певні питання, роздумами авторів на актуальні теми початкового етапу діяльності ЮНЕСКО, але не є узагальнюючим нарисом роботи Організації у вищезазначені роки. Тому у пропонованій статті зроблений акцент саме на комплексному аналізі діяльності ЮНЕСКО від часу створення до кінця 50-х рр. XX ст.

16 листопада 1945 р. був підписаний Статут ЮНЕСКО. Ратифікація документу відбулася 4 листопада 1946 р. Таким чином, з другої половини 40-х рр. XX ст. ЮНЕСКО бере початок своєї діяльності на міжнародній арені. Організація вступила у свій перший період роботи, коли необхідно було врахувати недоліки попередніх періодів, виробити стратегію та налагодити комунікацію з світом.

Деякі країни стояли біля витоків створення ЮНЕСКО, інші – доєдналися пізніше, у зв'язку з різними обставинами внутрішніх питань своєї країни та зовнішньої політики. На офіційному сайті Організації можна побачити рік вступу кожної держави [6].

Структурним елементами ЮНЕСКО є Генеральна асамблея, Виконавча Рада та Секретаріат, які забезпечують функціонування Організації. Генеральна конференція складається з представників держав-членів ЮНЕСКО. Вона збирається кожні два роки, у її роботі беруть участь держави-члени та асоційовані члени, а також спостерігачі від держав, що не є членами, міжурядових та неурядових організацій. Кожна країна має один голос. Генеральна конференція визначає політику та основні напрямки роботи Організації. Її обов'язком є затвердження програм і бюджету ЮНЕСКО. Вона також обирає членів Виконавчої ради та кожні чотири роки призначає Генерального директора.

Виконавча рада складається з 58 держав-членів, які обираються Генеральною конференцією. При обранні членів у Виконавчу раду Генеральна конференція враховує різноманітність культур та справедливий географічний розподіл. Виконавча рада готує порядок денний Генеральної конференції, розглядає програму роботи Організації та бюджетні кошториси Виконавча рада, діючи відповідно до повноважень Генеральної конференції, несе перед нею відповідальність за виконання прийнятою нею програми. Виконавча рада подає Генеральній конференції рекомендації щодо прийому до Організації нових членів. Кожен член Виконавчої ради має один голос.

Секретаріат складається з Генерального директора та необхідного персоналу. Генеральний директор призначається Генеральною конференцією за поданням Виконавчою радою кандидата на чотирирічний термін на умовах, ухвалених Конференцією. Може бути призначений на другий чотирирічний термін. Він є головною посадовою особою Організації. Генеральний директор або призначена ним особа, що його заміщає, бере без права голосу участь у всіх засіданнях Генеральної конференції, Виконавчої ради та комісій Організації. Генеральний директор готує та розсилає державам-членам та Виконавчій раді періодичні доповіді про діяльність Організації. Генеральна конференція визначає, які саме періоди діяльності повинні охоплювати ці доповіді [7, р. 11–22].

На наш погляд, варто проаналізувати діяльність генеральних директорів від початку створення ЮНЕСКО до кінця 50-х рр. XX ст. Адже це був початковий

період діяльності Організації, коли враховувалися наслідки Другої світової війни для культурної, освітньої, наукової галузях, коли потрібно було напрацьовувати досвід міжнародної роботи в даних сферах, виробляти політику для вирішення головної цілі ЮНЕСКО, врешті, побудувати штаб-квартиру Організації. Отже, в наступні роки посаду обіймали:

- 1946–1948 рр. – Джуліан Гакслі (Велика Британія);
- 1948–1952 рр. – Хайме Торрес Бодет (Мексика);
- 1952–1953 рр. – Джон В. Тейлор (Сполучені Штати Америки) (виконуючий обов'язки генерального директора);
- 1953–1958 рр. – Лютер Х. Еванс (Сполучені Штати Америки);
- 1958–1961 рр. – Вітторіно Веронезе (Італія) [8].

Першим генеральним директором протягом 1946–1948 рр. був Джуліан Гакслі (Велика Британія), відомий зоолог, філософ, педагог, письменник [9]. Знаходячись на світанку діяльності ЮНЕСКО, він написав брошуру «ЮНЕСКО: її ціль і філософія», де виклав свої думки щодо мети, принципів, створення та політики Організації у світі, основних напрямків її діяльності, висловив надію, що ЮНЕСКО виконає свої завдання [10]. Його обрали на Генеральній конференції, що проходила в атмосфері великих планів на майбутню роботу Організації. Він був призначений тільки на два роки на його прохання замість шести, які передбачав Статут. Було враховано його авторитет, енергійність і відданість справі, це повинно було дати гарний поштовх діяльності Організації [11, р. 19]. Зазначимо, що термін перебування на посаді генерального директора визначався у шість років, нині – це чотири роки.

З 1948 до 1952 р. посаду генерального директора обіймав Хайме Торрес Бодет, представник Мексики, поет, дипломат, очолював мексиканську делегацію на Лондонській конференції, на якій обговорювалося питання створення ЮНЕСКО. Він боровся за міжнародну соціальну справедливість і ліквідацію неграмотності, особливу увагу приділяв перебудові системи освіти, підвищенню ролі ЮНЕСКО у світі, забезпеченню доступу жінок до освіти, підтримці культурного розвитку тощо. Хайме Торрес Бодет пішов з посади генерального директора після чотирьох років виконання обов'язків. На честь нього була названа премія в галузі соціальних і гуманітарних наук і мистецтва. Заснована 27 жовтня 2014 р. Виконавчою радою ЮНЕСКО на її 195-й сесії. Премія присуджується раз на два роки для визнання зусиль людини, групи осіб або міжнародних установ, що зробили внесок у розвиток знань і суспільства за допомогою мистецтва, навчання та наукових досліджень в галузі соціальних і гуманітарних наук. Премія підтримує тісний зв'язок між ЮНЕСКО та Національним автономним університетом Мексики [12].

Джон В. Тейлор, викладач провідних університетів Європи та США, який допоміг покласти край расовій сегрегації та започаткував освітні програми, став заступником Генерального директора ЮНЕСКО в 1950 р., а у 1952 р. був призначений виконуючим обов'язки генерального директора.

Лютер Еванс, спеціаліст з політології та міжнародних відносин, який ще з 1949 р. працював у Виконавчій раді, займав посаду генерального директора ЮНЕСКО у період 1953–1958 рр. За цей час у діяльності Організації сталося багато важливих подій, зокрема, у 1954 р. був прийнятий один з найважливіших документів – Конвенція з захисту культурних цінностей у випадку військового конфлікту, йшла робота щодо створення штаб-квартири ЮНЕСКО, урочисте відкриття якої відбулося у 1958 р. тощо.

Наприкінці 1950-х рр. генеральним директором стає представник Італії Вітторіно Веронезе. Шлях до цієї посади йшов через різні сходинки у його кар'єрі: з 1952 по 1956 рік він був членом Виконавчої ради ЮНЕСКО, з 1956 по 1958 рік – головою. А у 1958 р. його призначили Генеральним директором, але він завершив свою роботу раніше зазначеного терміну – пішов у відставку за станом здоров'я у 1961 р. Виступав за необхідність боротьби з дискримінацією у сфері освіти.

Вже перші 15 років діяльності Організації при обранні генерального директора чітко прослідковується думка, що дану посаду може обіймати людина, незалежно від географічної, релігійної, расової, мовної належності. Більш того, ми можемо побачити, за початковий період роботи ЮНЕСКО у ролі генерального директора представників трьох континентів, адже універсальність, неупередженість, рівність – це важливі складові міжнародних відносин та побудови мирного життя.

Перша сесія Генеральної конференції відбулася у 1946 р. у Парижі під керівництвом Леона Блюма. Результатом стає заснування центру збору інформації з метою виявлення необхідності допомоги в країнах, які постраждали від війни, і розробляється освітня програма, направлена на розвиток міжнародного взаєморозуміння.

Через декілька років після закінчення Другої світової війни і початку діяльності ЮНЕСКО починає виходити головне видання Організації – «Кур'єр ЮНЕСКО» [13], на сторінках якого експерти, журналісти, митці та інші автори висвітлюють актуальні питання освіти, науки, інформаційно-комунікативних засобів, міжкультурного діалогу, захисту природного середовища, вирішення екологічних проблем тощо. Вперше «Кур'єр ЮНЕСКО» було видано у 1948 р., з часом зміст статей змінювався з врахуванням нагальних питань, але головне завдання – поширювати ідеали ЮНЕСКО, підтримувати платформу для діалогу між культурами та створювати форум для міжнародних дебатів. На початку була тільки друкована версія, з 2006 р. є видання в онлайн доступі. Потягом 1950-х рр. в архівах «Кур'єра ЮНЕСКО» можна прочитати багато статей на важливі теми, які цікавили міжнародне суспільство в той час, зокрема, питання расової дискримінації, розвитку освіти тощо.

Дійсно, розвиток освітньої сфери був на порядку денному у роботі ЮНЕСКО у післявоєнний час. У 1948 р. Організація рекомендує державам-членам зробити безкоштовну початкову освіту обов'язковою та загальною. У 1950-х рр.

ЮНЕСКО розпочинає кампанію за загальну обов'язкову шкільну освіту, підтримуючи зусилля країн, заохочуючи включення їхньої освітньої діяльності до цілей Організації: рівний доступ до освіти та розвиток міжнародного взаєморозуміння. Робота ЮНЕСКО направлена на поширення грамотності, сприяння країнам у складний післявоєнний час у подоланні кризи сфери освіти, встановлення зв'язків між людьми. Це була боротьба за ліквідацію неграмотності. Особливо допомогу Організації відчули на собі діти Італії, а у Кореї у 50-х рр. ЮНЕСКО очолила велику програму з підготовки навчальних посібників. При підтримці міжнародного співтовариства Республіка Корея дійсно перетворилася в одну з розвинутих країн і важливих донорів і вкладників ЮНЕСКО. Таким чином, діяльність Організації щодо поширення грамотності покращила життя мільйонам людей з 1950 р. У 1955 р. у Кореї в період післявоєнної розрухи ЮНЕСКО забезпечує шкільними підручниками корейських школярів. Цікаво, що через рік одна з книг опинилася в руках хлопця на ім'я Пан Гі Мун, який в майбутньому стане Генеральним секретарем ООН.

Кінець 40-х – початок 50-х рр. XX ст. ознаменувався тим, що ЮНЕСКО починає боротися з однією з найважливіших проблем – расизмом, вказує на те, що немає ніякого виправдання расовим упередженням. Як і війна, расова проблема, яка безпосередньо впливає на мільйони людських життів і спричиняє незліченну кількість конфліктів, має своє коріння «у свідомості людей» [14, р. 1]. У цей час ЮНЕСКО публікує Декларацію про расу, статті на тему расизму, організовує виставки, лекції та інші заходи. Південно-Африканська Республіка навіть вийшла з складу Організації у 1956 р. після засудження ЮНЕСКО режиму апартеїду. Зазначимо, що повернення країни до організації відбулося у 1994 р., коли президентом країни став Нельсон Мандела. Таким чином, питання боротьби з расовою дискримінацією було актуальним у політиці Організації з початку її створення. ЮНЕСКО організувала масштабну кампанію, яка знайшла широкий відгос у пресі, Декларація про расу була відтворена в 133 статтях новин, 62 наукових статтях і у восьми головних заголовках новин з усього світу. Крім того, був певний розгос на радіо та розповсюдження тисяч примірників самої Заяви. «Кур'єр ЮНЕСКО» відіграв важливу роль у справі морального засудження расизму. У листопаді 1949 р. вказане видання Організації опублікувало детальну статтю «Расове питання та демократичний світ», анонсує випуск серії брошур з даної проблеми. Щоб охопити більшу аудиторію, ЮНЕСКО залучила низку професійних дослідників для написання матеріалів на теми, пов'язані з расовим питанням, і опублікувала брошури, згруповані в три серії: «Расове питання і сучасна наука», «Расове питання і сучасна думка», «Раса і суспільство». Але невдовзі виявилось, що людям в більшості країн було складно сприйняти дані брошури частково через те, що їх публікували лише англійською та французькою мовами, а також тому, що вони були занадто складними для розуміння. Тим не менш, на початку

1950-х рр. брошури були одними з видань ЮНЕСКО, які найбільше продавалися і становили значну частку всіх нових видань, опублікованих у Сполучених Штатах у галузі антропології. Наприкінці 1950-х рр. брошури були перекладені на 13 мов і надруковані тиражем понад 300 000 примірників. Разом з брошурами ЮНЕСКО видала чотири заяви про расу з 1950 по 1967 рік [15].

Протягом 50-х рр. ЮНЕСКО прийняла низку важливих документів, що стали першими ластівками у формуванні нормативно-правової бази Організації. 1952 рік – прийняття Всесвітньої конвенції про авторське право [16]. Документ розроблявся за активної участі ЮНЕСКО не один рік. А відомий символ © у книзі означає, що вона захищена Всесвітньою конвенцією про авторське право, яка була ухвалена при підтримці ЮНЕСКО.

Друга світова війна принесла країнам багато руйнувань, показала всю небезпеку для матеріальної культурної спадщини, яка дуже легко може бути знищена під час бойових дій, як сила зброї вщент ліквідовує те, що будувалося в попередні століття, надбання країн, що уособлює їхню історію та національну особливість. Тому не дивно, що одним з ключових документів у діяльності ЮНЕСКО стала Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р., де зазначалося, що Договірні сторони зобов'язуються забезпечити охорону культурних цінностей, розташованих на їх власній території, від можливих наслідків збройного конфлікту, вживаючи заходи, які вважають необхідними [17, с. 270]. Це був перший міжнародний договір універсального характеру, який направлений виключно на захист культурної спадщини у випадку збройного конфлікту.

Продовжуючи розглядати внесок Організації у розвиток освітньої сфери на початковому етапі своєї діяльності, варто зазначити створення у 1953 р. мережі асоційованих шкіл ЮНЕСКО. Ця мережа постійно збільшувалася, включаючи дошкільні, початкові, середні, професійні, педагогічні заклади, робота яких направлена на підтримку міжнародного взаєморозуміння, миру, міжкультурного діалогу, сталого розвитку та якісну освіту.

У 50-х рр. з'являються нові учасники у складі Організації. Важливо згадати 1954 рік, коли УРСР стає членом ЮНЕСКО. З того часу Україна бере активну участь у діяльності Організації, виступаючи ініціатором різних міжнародних програм, проектів, ратифікуючи конвенції, представляючи свої культурні і природні пам'ятки у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО тощо [18]. Також Японія входить до складу Організації саме на початку 50-х рр.

У 50-х рр. відкривається CERN (Європейська організація ядерних досліджень), найбільша лабораторія фізики елементарних частинок у світі, яка відповідає за численні досягнення у фізичних дослідженнях. ЮНЕСКО приймає активну участь у цій події. Ідея створення була схвалена на п'ятій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО у Флоренції. Європейські інтелектуали, культурні діячі та науковці зрозуміли, що співпраця є ключовим інструментом

для відновлення миру. Необхідно було об'єднати європейських дослідників з країн, які боролися між собою лише кілька років тому, навколо одного проекту.

Генеральна конференція ЮНЕСКО в Нью-Делі у 1956 р. прийняла три великих проекти: перший щодо розширення початкової освіти у країнах Латинської Америки, інший – про наукові дослідження посушливих земель і ще один – про взаємне визнання східних і західних культурних цінностей.

З 1956 р. ЮНЕСКО бере участь у відзначенні, святкуванні історичних подій, ювілеїв видатних особистостей, які відмічають держави-учасниці для того, щоб надати їм світового значення, оскільки привернення уваги до видатних діячів, творів мистецтва, подій, які зробили значний внесок до збагачення культур, сприяє розвитку міжнародного взаєморозуміння народів і культур. В подальшому, держави працюють над внесенням ювілеїв видатних діячів та історичних подій своєї країни до Календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО.

Значним кроком у діяльності ЮНЕСКО стало відкриття штаб-квартири у Парижі, що по суті стало оформленням повноцінного функціонування Організації. На початку співробітники працювали у будівлі готелю «Мажестик», використовуючи його кімнати для офісів, що було достатньо незручно і потребувало вирішення даного питання. 1950-і рр. відзначилися активною роботою у напрямку створення штаб-квартири ЮНЕСКО. Три відомі архітектори, які представляли різні країни, П'єр Нерві (Італія), Марсель Брейєр (США) і Бернар Зерфюс (Франція) підготували проекти будівель майбутньої штаб-квартири. Цікаве архітектурне бачення митців було оформлене у відомий комплекс. Будівництво відбувалося під керівництвом міжнародного комітету, до якого входили видатні архітектори. Художнє оформлення штаб-квартири теж несе головний меседж діяльності Організації – збереження миру у світі, тому при замовленні картин для будівлі враховувався цей аспект. ЮНЕСКО в наступні роки постійно поповнювала зібрання творів мистецтва. Урочисте відкриття штаб-квартири ЮНЕСКО відбулося 3 листопада 1958 р. Цікаво відмітити, що цей місяць взагалі був рушійним для роботи Організації, адже після Другої світової війни саме у листопаді було підписаний Статут ЮНЕСКО, а через рік ратифіковано.

Завершуючи розгляд даного проміжку часу роботи ЮНЕСКО, вважаємо за необхідне наголосити на Нубійській кампанії ЮНЕСКО. І хоча вона розпочалася у 1960 р., все ж наприкінці 50-х рр. уряди Єгипту та Судану звернулися у квітні та жовтні 1959 р. до ЮНЕСКО з проханням допомогти їхнім країнам у захисті та порятунку пам'яток, що перебувають під загрозою зникнення, у врятуванні 3000-річних пам'яток і храмів стародавньої Нубії із району, якому загрожувало затоплення Асуанською греблею. У 1960 р. Генеральний директор ЮНЕСКО звернувся до держав-членів із закликом розпочати міжнародну кампанію, результатом якої стали розкопки та реєстрація сотень пам'яток, а також порятунок і переміщення храмів, зокрема, комплексу Абу-Сімбел.

У перші роки свого існування ЮНЕСКО допомагала відновлювати школи, бібліотеки та музеї, зруйновані під час Другої світової війни, та виступала у ролі своєрідного інтелектуального майданчика для обміну ідеями та науковими знаннями. З початку створення Організація почала приділяти увагу освітній сфері – питанням ліквідації неписьменності та розширення доступу до освіти для дітей, незалежно від їхньої статі, створила мережу асоційованих шкіл ЮНЕСКО. Організація актуалізувала питання боротьби з расовою дискримінацією, акцентуючи увагу на необхідності існування в нашому суспільстві толерантності, поваги, рівності. Прийняття перших конвенцій, початок видання «Кур'єра ЮНЕСКО», залучення нових країн, відкриття штаб-квартири, перші успіхи та проблеми у формуванні своєї політики на міжнародній арені – це те, з чим зустрілася ЮНЕСКО у початковий період своєї діяльності. Закладені основи її роботи, ціль і завдання, зафіксовані у Статуті, стали поштовхом для подальшої активності, врахування досвіду перших десятиліть та вивчення міжнародних відносин, розуміння специфіки окремих країн створили платформу для майбутньої діяльності Організації для досягнення головної мети – збереження миру у світі.

Список використаних джерел та літератури

1. UN System. *United Nations*. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-system>
2. A History of UNESCO: Global Actions and Impacts / Ed. P. Duebahl. London: Palgrave Macmillan. 339 p.
3. Boel J. UNESCO's Fundamental Education Program, 1946–1958: Vision, Actions and Impact. *A History of UNESCO: Global Actions and Impacts*. London: Palgrave Macmillan, 2016. P. 153–167.
4. Intrator M. UNESCO, Reconstruction, and Pursuing Peace through a “Library-Minded” World, 1945–1950. *A History of UNESCO: Global Actions and Impacts*. London: Palgrave Macmillan, 2016. P. 131–150.
5. Saikawa T. Returning to the International Community: UNESCO and Post-war Japan, 1945–1951. *A History of UNESCO: Global Actions and Impacts*. London: Palgrave Macmillan, 2016. P. 116–130.
6. Member States List. *UNESCO*. URL: <https://en.unesco.org/countries>
7. Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. 2022 Edition. 29 p. *UNESCO Digital Library*. URL: https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p::usmarcdef_0000382500&file=/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_bc9e7a8c-3b3c-4d4e-aae4-3506dd7dfb09%3F_%3D382500eng.pdf&locale=ru&multi=true&ark=/ark:/48223/pf0000382500/PDF/382500eng.pdf#Constitution%202022_E.indd%3A.12578%3A10888.
8. UNESCO's former Directors-General. *UNESCO*. URL: <https://en.unesco.org/director-general/former-dgs>
9. Sir Julian Huxley. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/biography/Julian-Huxley>
10. Huxley J. UNESCO: its purpose and its philosophy. 1946. 62 p. *UNESCO Digital Library*. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000068197>

11. In the minds of men: UNESCO, 1946 to 1971. Paris. 1972. 319 p. *UNESCO Digital Library*. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000002246?posInSet=10&queryId=b2a653d3-3644-4cf7-9aaf-577ba326de42>
12. UNESCO-UNAM / Jaime Torres Bodet Prize in social sciences, humanities and arts. *UNESCO*. URL: https://en.unesco.org/prizes/jaime_torres_bodet
13. The UNESCO Courier. *UNESCO*. URL: <https://courier.unesco.org/en>
14. The Race question. 1950. 11 p. *UNESCO Digital Library*. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000128291>
15. Is UNESCO Changing the World? Poul Duedahl's Response on the Issue of Racism. *UNESCO*. URL: <https://en.unesco.org/news/unesco-changing-world-poul-duedahl-s-response-issue-racism>
16. Конвенція про авторське право 1952 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_052#Text
17. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. *Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: 36. офіц. док. К., 2002. С. 269–285.*
18. Участь України у діяльності ЮНЕСКО. *Міністерствозакордонних справ України*. URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/yunesko/uchast-ukrayini-u-diyalnosti-yunesko>

References

1. UN System. *United Nations*. [Online]. Available from: <https://www.un.org/en/about-us/un-system> [In English].
2. Duedahl, P. (ed.) (2016) *A History of UNESCO: Global Actions and Impacts*. London: Palgrave Macmillan. [In English].
3. Boel, J. (2016). UNESCO's Fundamental Education Program, 1946–1958: Vision, Actions and Impact. In Duedahl, P. (ed.). *A History of UNESCO: Global Actions and Impacts*. London: Palgrave Macmillan. [In English].
4. Intrator, M. (2016). UNESCO, Reconstruction, and Pursuing Peace through a “Library-Minded” World, 1945–1950. In Duedahl, P. (ed.). *A History of UNESCO: Global Actions and Impacts*. London: Palgrave Macmillan. [In English].
5. Saikawa, T. (2016). Returning to the International Community: UNESCO and Post-war Japan, 1945–1951. In Duedahl, P. (ed.). *A History of UNESCO: Global Actions and Impacts*. London: Palgrave Macmillan. [In English].
6. Member States List. *UNESCO*. [Online]. Available from: <https://en.unesco.org/countries> [In English].
7. Constitution of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. 2022 Edition. 29 p. *UNESCO Digital Library*. [Online]. Available from: https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p::usmarcdef_0000382500&file=/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_bc9e7a8c-3b3c-4d4e-aae4-3506dd7dfb09%3F_%3D382500eng.pdf&locale=ru&multi=true&ark=/ark:/48223/pf0000382500/PDF/382500eng.pdf#Constitution%202022_E.indd%3A.12578%3A10888 [In English].
8. UNESCO's former Directors-General. *UNESCO*. [Online]. Available from: <https://en.unesco.org/director-general/former-dgs> [In English].
9. Sir Julian Huxley. *Encyclopedia Britannica*. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/biography/Julian-Huxley> [In English].
10. Huxley, J. (1946). UNESCO: its purpose and its philosophy. *UNESCO Digital Library*. [Online]. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000068197> [In English].
11. In the minds of men: UNESCO, 1946 to 1971 (1972). Paris. *UNESCO Digital Library*. [Online]. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000002246?posInSet=10&queryId=b2a653d3-3644-4cf7-9aaf-577ba326de42> [In English].

12. UNESCO-UNAM / Jaime Torres Bodet Prize in social sciences, humanities and arts. *UNESCO*. [Online]. Available from: https://en.unesco.org/prizes/jaime_torres_bodet [In English].
13. The UNESCO Courier. *UNESCO*. [Online]. Available from: <https://courier.unesco.org/en> [In English].
14. The Race question (1950). *UNESCO Digital Library*. [Online]. Available from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000128291> [In English].
15. Is UNESCO Changing the World? PoulDuedahl's Response on the Issue of Racism. *UNESCO*. [Online]. Available from: <https://en.unesco.org/news/unesco-changing-world-poul-duedahl-s-response-issue-racism> [In English].
16. Konvenciya pro avtors"kepravo 1952 roku. *Verkhvona Rada Ukrainy*. [Online]. Available from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_052#Text [In Ukrainian].
17. Konvenciya pro zakhyst kul"turnykh cinnostej u vypadku zbrojnoho konfliktu. Kul"turna spadshhyna Ukrainy (2002). *Pravovi zasady zberezheniya, vidtvorenniya ta okhorony kul"turno-istorychnoho seredovyshha: Zb. ofic. dok.*, pp. 269–285. [In Ukrainian].
18. Uchast" Ukrainy u diyal"nosti YuNESKO. *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy*. [Online]. Available from: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/yunesko/uchast-ukrayini-u-diyalnosti-yunesko> [In Ukrainian].

Pilkevych V. UNESCO's Activity in the Second Half of the 1940s – 1950s of the XX Century.

UNESCO's activity (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) in the second half of the 1940s - 1950s of the XX century are researched. It was the first period of the activities of the international organization, when UNESCO had to take into account the mistakes of previous times, to determine plans for the future, to find its place in the system of international relations. UNESCO's Constitution was adopted in London in 1945, it entered into force in 1946. Special attention was given to Governance: The General Conference, The Executive Board, The Secretariat, which consists of the Director-General and the Staff appointed by him or her.

The author analyses the UNESCO's policy in educational sphere: free primary education, campaign for universal compulsory schooling, supporting Member States in their efforts, encouraging their educational activities to incorporate the Organization's own objectives, equal access to education. Special attention was given to one of the world's first international journals "UNESCO Courier". The first issue of rolled off the presses in Paris in 1948. Also United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization undertakes a major program designed to combat racism.

During this period of UNESCO's activity The Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict is adopted. It is the first international treaty with a world, wide vocation focusing exclusively on the protection of cultural heritage in the event of armed conflict.

This article focuses on the inauguration of UNESCO Headquarters in Paris in 1958. It was designed by three architects from different countries.

Author outlines the results of UNESCO's activity from the time of its creation to the end of the 50s of the XX century and plans for future active policy of the Organization.

Keywords: UNESCO, Convention, education, cultural heritage, headquarters.

УДК 314.151.3 – 054.72(=161.2)(73):327.54

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-6>

Сухобокова О.О.

<https://orcid.org/0000-0002-4140-3231>

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОНГРЕСОВОГО КОМІТЕТУ АМЕРИКИ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ У ПЕРІОД «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

У статті розглянуто створення та діяльність у другій половині 1940-х – 1991 рр. Українського конгресового комітету Америки – центральної «парасолькової» організації української діаспори у США, що об'єднує понад 30 провідних українських громадських, культурних, релігійних організацій, представляє інтереси української діаспори Сполучених Штатів та лобіює інтереси України перед владою США і світовою спільнотою.

Простеживши історичні передумови та обставини створення Українського конгресового комітету Америки, автор доходить висновку, що його заснування ознаменувало якісно новий етап у становленні української діаспори США: завершення її інституалізації та початок системної інтеграції в суспільно-політичний простір США, зокрема взаємодії з вищою державною владою.

Увага акцентується на визначенні головних напрямків діяльності Українського конгресового комітету Америки та їх реалізації в роки «холодної війни». Так одним з основних завдань Комітету було визначено захист прав українського народу на самовизначення і демократичні свободи, серед яких національне самовиявлення, релігійну і політичну свободу, культурний розвиток в Україні та поза нею, зокрема у США. Саме ця місія, яку більшість української діаспори вважала головною справою свого життя, й стала найважливішим об'єднуючим чинником різних українських організацій та сил США навколо Українського конгресового комітету Америки.

Протягом другої половини 1940-х – 1991 рр. діяльність Українського конгресового комітету Америки спрямовувалася на популяризацію суті та завдань українського національно-визвольного руху, викриття політики СРСР щодо українського народу, захист прав людини та української нації в СРСР, здобуття підтримки ідеї незалежності України, а також формування її позитивного іміджу у США та на міжнародній арені, збереження національної ідентичності й культури українського народу, об'єднання української діаспори в Америці та всьому світі. Фактично, УККА постає як перше українське лобі у політикумі США, що ефективно відстоювало інтереси України та українського народу, і зробило значний внесок у проголошення та визнання світом незалежності України.

Ключові слова: Український конгресовий комітет Америки, українська діаспора, США, Україна, «холодна війна», незалежність України.

Український конгресовий комітет Америки (УККА) – центральна організація української діаспори в США, яка представляє українську діаспору та етнічних українців перед американською владою та суспільством. Ставши на чолі української діаспори Сполучених Штатів у роки Другої світової війни, УККА як «парасолькова» організація спрямовував і координував боротьбу української діаспори за визволення України в період «холодної війни», сприяв налагодженню українсько-американських відносин та наданню Україні допомоги США від 1991 р. Відтоді і дотепер УККА є основним та

консолідованим голосом української діаспори, який чують у Вашингтоні, і який впливає на вирішення питань, пов'язаних із політикою США щодо України.

Попри впливовість УККА та актуальність теми, дотепер його створення і діяльність не знайшли повноцінного викладу у працях українських дослідників. Так, досі немає жодного окремого ґрунтовного наукового дослідження понад 80-річної історії УККА, а його діяльність згадується і частково розглядається суто в контексті більш широкої проблематики, пов'язаної з історією інтеграції української діаспори в суспільно-політичний простір США [1], її боротьби за відновлення незалежності України в період «холодної війни» [2; 3] та підтримки історичної батьківщини у 1990–2010-х рр. [4]. Авторкою даної статті було опубліковано стислу розвідку та енциклопедичну статтю, безпосередньо присвячені УККА [5; 6]. Однак тема є доволі широкою і потребує цілої низки спеціальних досліджень. Сподіваємося, певним поштовхом до цього стане дана стаття, метою якої є простежити основні віхи історії та напрями діяльності УККА від заснування впродовж «холодної війни» до 1991 р., коли Україна здобула незалежність.

Передумови створення Українського конгресового комітету Америки були закладені особливостями історії громадської діяльності української громади в США та її попереднім досвідом об'єднання для консолідованої боротьби за інтереси українського народу. Так від початку масової імміграції до США (у 1870-х рр.) українці в цій країні швидко адаптувалися та інтегрувалися в американське суспільство на побутовому рівні, і водночас почали гуртуватися як окрема етнічна група, що засвідчила велика кількість створених ними від кінця XIX ст. громадських, культурницьких, релігійних організацій. Важливим фактором стало те, що у США вже були сформовані традиції громадської активності, й українці перейняли їх. З кінця XIX ст. до Першої світової війни вони створили свої перші впливові і розгалужені громадські організації, що діють досі, приміром, 1894 р. заснували Український народний союз (УНС) – найстарішу з нині діючих українських громадських організацій у США, яка, в свою чергу, стала співзасновницею низки інших об'єднань, зокрема і УККА.

Перша світова війна, фронт якої проліг через українську землю, слугувала потужним чинником формування в українців у США національної самосвідомості та специфічного сильного ментального зв'язку з батьківщиною. Вони почали координувати свої дії та об'єднуватися навколо спільного прагнення допомогти своїм співвітчизникам на Великій Україні. Так 10 вересня 1914 р. постала Українська народна рада, що збирала кошти на підтримку українців-військовиків і полонених, проводила публічні акції тощо. Вже за рік, 30–31 жовтня 1915 р. у Нью-Йорку відбувся Перший український сейм у Америці, в результаті якого було створено єдиний орган для координації діяльності української громади в США – Федерацію українців у Злучених Державах (тобто, США), та розпочато налагодження діалогу з вищою владою США в інтересах українського народу. Особливо важливо це було за

Української національної революції 1917–1921 рр., хоча й не увінчалася успіхом для України. Втім консолідація для підтримки України в ці роки започаткувала низку аналогічних кампаній української громади США, спрямованих на допомогу українському народу у найкритичніші моменти його історії у XX – XXI ст. [7, с. 52].

Поряд з тим, підйом громадського активізму й безпрецедентний рівень єднання української громади США у цю добу в силу низки причин змінився спадом та роз'єднанням у міжвоєнний час. Створене у 1922 р. Об'єднання українських організацій в Америці, яке мало виконувати роль центральної консолідуючої і координуючої організації, виявилось малоефективним й припинило діяльність у 1940 р. через внутрішні чвари. Однак варто віддати належне інформаційним кампаніям та акціям протесту (демонстрації та мітинги) українців у США у відповідь на трагічні події в Україні у 1930-х рр. – пацифікація на українських землях в складі Польщі та Голодомор в УСРР. Зрештою, внаслідок активних дій української громади 28 травня 1934 р. Палата представників США прийняла резолюцію, що засудила дії Москви [8, с. 46-47].

Водночас, попри те, що українські іммігранти в США продемонстрували високий рівень соціальної активності і спорадично прагнули до координації своїх дій та взаємодії з американським політикумом (зокрема у справі визнання незалежності Української Народної Республіки та Голодомору в Україні 1932–1933 рр.), цілеспрямованої систематичної роботи в цьому напрямку не велося. Порівняно із сусідньою Канадою, де прагнення до створення ефективного політичного представництва української етнічної групи простежуються вже на етапі першої хвилі імміграції (1890-ті – 1914 рр.), українська громада США доволі довго не намагалася увійти до американського політичного простору. Попри поодинокі випадки входження етнічних українців у владні структури США на рівні штатів у 1930-х рр. (етнічні українці були обрані до Палати представників у Пенсільванії та Нью-Йорку і Сенату Індіани), загалом провід української громади відмежовувався від загальнополітичного американського контексту, «замикаючись» в сучасній українській проблематиці.

Така самоізоляція, з одного боку, гальмувала інтеграцію в американське політичне життя на персональному та інституційному рівні (через організації), а, з другого, – позбавляла можливості ефективно боротися за інтереси своєї історичної батьківщини та всього українського народу. Адже проводячи свою діяльність в, по суті, закритій, зосередженій на самій собі, спільноті (недарма дослідники політичної історії української діаспори у США характеризують її в 1930-х рр. як «етнічне гетто» [1, с. 81]), об'єктивно не мали можливості використати інструменти публічної політики, які пропонувало американське демократичне суспільство, а отже – залучити на свій бік американську владу та суспільство, а через них – отримати розголос і підтримку у світі. Останнє слугувало потужним аргументом молодого покоління українців, народжених вже в США, за зміну парадигми діяльності української діаспори з позицій

«етнічного гетто» на активну співпрацю з американськими політичними силами, владою та суспільством задля відстоювання національних інтересів.

Саме це спричинилося до нової спроби української громади США консолідуватися і координувати свою діяльність з допомоги українському народу в роки Другої світової війни. Поряд з тим, усвідомлюючи рівень впливу США у світі та те, що війна і глобальні геополітичні зміни після неї можуть дати шанс українському народу відновити незалежність, діаспора приходить до розуміння, що центральна координаційна діаспорна організація має також репрезентувати її перед громадськістю й урядом США і добиватися підтримки ідеї незалежності України. Значну роль на користь цього відіграло й переважання подвійної національної ідентичності в самоусвідомленні американських українців, що знайшло вияв у концепті «дві батьківщини» [1, с. 82], а отже – неминучому прагненні поєднати обидві ідентичності та національні інтереси як українців (за походженням) та американців (за громадянством) на інституційному рівні. З огляду на це, створення УККА можна вважати наслідком інтегрованості українців в американське суспільство та їх прагнення пристосувати свої національні організації до політичної системи США. Фактично, УККА постає як американська громадська (а не суто діаспорна, українська) організація, що представляє інтереси своїх членів, громадян США українського походження, перед владою цієї держави.

Оформлення нової організації пройшло два етапи. Так УККА було офіційно засновано під час Першого Конгресу американських українців 24 травня 1940 р. у м. Вашингтон, який об'єднав понад 800 делегатів з 168 міст США, що представляли дві тисячі українських організацій [9, с. 1]. Проте на початку новостворена організація не здобула належної підтримки, тим більше в роки війни відбулося перегрупування українських організацій, частина зазнала значних репутаційних втрат і переслідувань. Так, «праві» українські сили на кшталт Української гетьманської організації та Організації державного відродження України, а також головний ініціатор створення УККА – Український народний союз, через скарги і наклепи лівих сил та московських агентів потрапили в поле зору ФБР як «націоналісти» і «прихильники нацизму». І хоча після розслідування у 1944 р. звинувачення були зняті, однак за цей час організації втратили до 80% членів (ОДВУ), а УНС тимчасово припинив діяльність [8, с. 47]. Цим пояснюється те, що 22–23 січня 1944 р. у Філадельфії відбулося повторне формування УККА. Втім, офіційно організація веде відлік своєї діяльності саме з 1940 р. [10].

Засновниками Комітету виступили найвпливовіші і найчисельніші українські громадські організації демократичного спрямування того часу: Український народний союз, Український робітничий союз, Українська народна поміч, Союз українців католиків «Провидіння». Також членами УККА стали більшість політичних, громадських, професійних, наукових, культурних, релігійних,

молодіжних та жіночих організацій українців США. Нині він об'єднує 30 організацій та має понад 75 відділів по США [6; 11].

Керівними органами УККА є конгреси українців Америки, які відбуваються раз на чотири роки і визначають провідні напрями його діяльності, обирають його президента та колективні представницькі виконавчі органи: крайову екзекутиву і крайову раду. Поточну роботу виконують бюро УККА на чолі з президентом, крайова канцелярія (Нью-Йорк), яка скеровує роботу місцевих відділів на чолі з управами, створена згодом Українська національна інформаційна служба (Вашингтон), що комунікує з громадою та владою США, різні комісії, відділи та автономні установи при УККА. Фінансування роботи організації здійснюється за рахунок членських внесків та пожертв. Президентами УККА традиційно ставали помітні авторитетні громадські діячі: Микола Мурашко (1940–1944), Степан Шумейко (1944–1949), Лев Добрянський (1949–1954; 1962–1983), Дмитро Галичин (1955–1961), Ігнатій Білінський (1983–1990), Аскольд Лозинський (1990–2000), Михайло Савків (2000–2008), Тамара Галло-Олексій (2008–2016), Андрій Футей (з 2016 р.) [6].

УККА постала як надпартійна організація, що мала об'єднати всі українські осередки та установи США для скоординованої роботи і представництва етнічних українців в США та на міжнародній арені. Найважливішими стратегічними завданнями УККА було визначено захист права українського народу на державність і демократичні свободи, в тому числі національне самовиявлення, релігійну свободу, культурний розвиток тощо в Україні та поза нею, зокрема в США [12, с. 365-366].

Важливо, що після Другої світової війни склалася сприятлива ситуація для реалізації цих завдань – як в загальнополітичному американському контексті, так і з огляду на внутрішні процеси в українській діаспорі США. В українській громаді в цей період провідною силою стали представники нової, третьої, хвилі еміграції (ДіПі, тобто «переміщені особи») – найосвіченіші та найактивніші з-поміж всіх українських емігрантів, громадські та політичні, релігійні діячі, лідери українського національно-визвольного руху, військова та наукова еліта України, митці. Зважаючи на їхній досвід боротьби за незалежність України в 1917–1921 рр. та на еміграції в Європі у міжвоєнний період, вони одразу увійшли до проводу існуючих українських організацій, а також створили нові, розширивши політичну палітру української діаспори в США. Власне, під впливом третьої хвилі еміграції українська громада там постала саме як діаспора: завершилося її інституційне оформлення і було визначено головну ідею її політичної діяльності – боротьба за незалежну і демократичну Україну. В одній з перших резолюцій УУКА проголошувалося: «Ми знову заявляємо Америці та цілому світові, що Україна хоче бути, може бути й повинна бути незалежною державою, та що признання її права на самовизначення та до незалежності на рівні з іншими народами є в інтересі її населення та в інтересі миру в Європі» [9, с. 1].

Політична кон'юнктура в США та на міжнародній арені з початком «холодної війни» створила сприятливі перспективи для досягнення цієї мети: завдання української діаспори з викриття злочинної політики московського комуністичного режиму цілком збігалися з метою США максимально ослабити свого ідеологічного супротивника. Таким чином на початку «холодної війни» українська діаспора США на чолі з УККА сформулювала свої основні завдання: 1) консолідація українських національних демократичних організацій навколо УККА для ефективної скоординованої діяльності, спрямованої «назовні», тобто за межі української діаспори США; 2) налагодження взаємодії з американськими політичними і громадськими організаціями, насамперед з Республіканською та Демократичною партіями і владними структурами у Вашингтоні; 3) викриття суті комуністичної влади СРСР та її дискредитація перед американською і світовою громадськістю; 4) протидія пропаганді та діяльності агентів СРСР у США, зокрема в середовищі лояльного до комунізму крила української діаспори; 5) лобювання національних, політичних, культурних інтересів українського народу (і громадян УРСР, і української діаспори), насамперед незалежності України [13, с. 48-49].

Одним з перших викликів для УККА та його спроможності ефективно взаємодіяти з американською владою в інтересах українців стала допомога українським біженцям та ДіПі (переміщеним особам) на території Західної Європи, доля яких вирішувалася після Другої світової війни. УККА та Український народний союз разом із іншими українськими організаціями в США створили Злучений українсько-американський допомоговий комітет, який, власне, і скеровував та координував цю діяльність, починаючи із першої акції – кампанії проти насильницької репатріації українців з таборів ДіПі до СРСР, яка вплинула на прийняттям Конгресом США у 1948 р. закону, що дозволив цій категорії осіб іммігрувати до США.

Від початку УККА позиціонував себе як виразник волі не лише української діаспори, а й інтересів української нації в цілому. Об'єднавши в своїй структурі і навколо спільних завдань практично усі українські демократичні, праві, центристські та лівоцентристські сили в США, він налагодив тісну взаємодію з Комітетом (з 1989 р. – Конгрес) українців Канади – подібною до УККА центральною «парасольковою» організацією української діаспори в Канаді, створеною у листопаді 1940 р. для її ефективної взаємодії з урядом. Обидві організації виступали єдиним фронтом у боротьбі за незалежність України та об'єднання українців всього світу. Також УККА сприяв на початку 1950-х рр. набуттю представництвом Державного центру УНР (уряду України в екзилі) офіційного статусу в США та реєстрації його у багатьох міжнародних організаціях як «зародку національного уряду». Позиції ДЦ УНР та УККА і КУК щодо діяльності української діаспори в «холодній війні» збігалися, тому більшість масштабних акцій вони та організації, що гуртувалися навколо них, проводили спільно [14].

Одразу по завершенню Другої світової війни УККА був активним у презентації національних інтересів українців як представник українського народу на міжнародній арені, зокрема, у міжнародних організаціях та на міжнародних конференціях. Першими такими кроками стало відрядження делегації УККА на чолі з С. Шумейком на установчу конференцію ООН 1945 р. та Паризьку мирну конференцію 1946 р. [9, с. 1-2].

УККА намагався консолідувати українську діаспору й на ширшому регіональному та світовому рівні, ініціювавши створення координаційних надбудов української діаспори різних країн. Так, у 1947 р. він разом з Комітетом українців Канади став співорганізатором Панамериканської української конференції (1947–1967), що об'єднала українські громади в країнах Північної та Південної Америки. Вже на її першій нараді було вирішено консолідувати всю українську діаспору в світі. Так у 1967 р. було утворено Світовий конгрес вільних українців, одним з співзасновників якого виступив УККА. УККА дотепер відіграє у ньому вагомий роль як «голос українського народу в Америці і на світовому рівні» [11].

При цьому потрібно усвідомлювати, що УККА постав як американська, а не суто діаспорна організація, для того щоб представляти перед органами влади США інтереси не скільки української етнічної спільноти, стільки американських громадян українського походження. Це важливо в контексті реалізації другого завдання УККА – налагодження взаємодії з американськими політичними і громадськими організаціями, насамперед двома провідними партіями – Республіканською та Демократичною, окремими політиками та вищими органами влади США.

Саме це могло відкрити шлях та полегшити реалізацію решти завдань, що стояли перед УККА, насамперед у просуванні ідеї необхідності підтримки незалежності України Сполученими Штатами і всім демократичним співтовариством. Адже вимоги окремої «групи інтересу» мають найбільше шансів на реалізацію, якщо вони включені у передвиборчу програму кандидатів до Конгресу США [1, с. 84]. А оскільки своїх кандидатів УККА висунути не міг в силу низки причин (насамперед, недостатньої «територіальної концентрації» українців), найоптимальнішим виглядала співпраця та інтеграція його представників в структуру Республіканської та Демократичної партій. Так УККА і діяв.

Найрезультативнішою стала співпраця з республіканцями, які традиційно мали найбільше симпатій українців у період «холодної війни» через більш жорстку позицію щодо СРСР, порівняно із Демократичною партією. Варто віддати належне і персональному чиннику – найактивнішу діяльність розгорнув президент УККА у 1949–1954, 1962–1983 рр. Лев Добрянський (1918–2008), який наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. очолював національний підрозділ Республіканської партії. Як очільник УККА та науковець – доктор з економіки і фахівець з міжнародних відносин, професор Джорджтаунського

університету, – він ще з початку 1950-х рр. боровся за включення у програму Республіканської партії тези про сприяння визволенню України. Більше можливостей для цього у нього з'явилося у 1959 р., коли він став віце-президентом програмного комітету Республіканської партії з питань національної безпеки і миру. На цій посаді він доклав багато зусиль для включення до програми партії пункту про підтримку національного самовизначення народів Східної Європи і СРСР.

У 1959 р. Конгрес США ухвалив історичну резолюцію № 86-90 про «Тиждень поневолених націй» та його щорічне відзначення, яка була підготовлена з ініціативи Л. Добрянського ще в 1957 р. Резолюція давала оцінку російському домінуванню над неросійськими народами СРСР (він був названий «тюрмою народів») та закликала до його розпаду. Відтоді до завершення «холодної війни» президенти США від Д. Ейзенхауера, який завізував цю резолюцію як закон, до Дж. Буша – старшого щороку виступали з заявами про поневолені нації СРСР, а американська громадськість підтримувала акції української діаспори, приурочені до відзначення «Тижня поневолених націй» [15, с. 58]. Ініціатором його проведення у Конгресі США також був Л. Добрянський, так само він ініціював створення Меморіального фонду жертвам комунізму і низки подібних фондів. Згодом УККА домігся щорічного відзначення Конгресом США та конгресами штатів Дня української державності у день проголошення Акту злуки 22 січня [14, р. 63].

У 1964 р., коли Лев Добрянський став віце-президентом етнічного дивізіону Республіканської партії, у її передвиборчій платформі з'явилася теза про Україну як «поневолену націю». Згодом, у 1969 р. представники УККА та УНС на чолі з Мироном Куропасем і Тарасом Шмагалою створили при Республіканській партії США Українську національну республіканську федерацію – один з найкращих етнічних структурних підрозділів партії [1, с.84].

Водночас частина діячів УККА активно співпрацювала із Демократичною партією, також домагаючись включення у її програму тези про поневолене становище України. Зокрема Йосип Лисогір, який був заступником президента УККА і водночас очолював Український народний союз, брав участь у кампанії Дж.Ф. Кеннеді 1960 р., а інший представник УККА і голова Злученого українсько-американського комітету Іван Панчук був обраний від штату Мічиган до національного конвенту партії. Загалом від 1964 р. теза про Україну як поневолену країну входила до передвиборчих програм і Республіканської, і Демократичної партій фактично на кожних виборах, зокрема й президентських [1, с. 85-86].

Загалом УККА в перші п'ять років стає помітною силою як виразник інтересів української громади США, що засвідчило вітання делегатам його Четвертого конгресу в листопаді 1949 р. від Президента США Г. Трумена (у ньому серед іншого відзначався внесок американців українського походження в

розвиток Сполучених Штатів та зусилля з допомоги рідним в Україні, які позбавлені благ демократії) [9, с. 2]. А від початку 1960-х рр. УККА виходить на пік своєї активності та впливовості, чому неабияк сприяла політична кон'юнктура та суспільні запити в контексті «холодної війни». Розвиваючи тему України у фарватері ідеологічної боротьби США з СРСР УККА вдалося здобути підтримку від політикуму США у проведенні інформаційних та культурно-просвітницьких кампаній, що згуртовували українців Америки і всього світу та заявляли про прагнення українського народу до незалежності. Так, з ініціативи УККА і зокрема Л. Добрянського у 1964 р. у середмісті Вашингтона було урочисто відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку. Ця вікопомна подія, що зібрала кілька тисяч українців з різних країн та їхніх лідерів і представників найвищої влади США, досі вважається найбільш знаковою в історії української діаспори США ХХ ст. [16].

Важливим у поглибленні співпраці УККА з обома партіями, Конгресом та Білим домом стало створення в 1972 р. Комітету зовнішніх справ УККА задля сприяння поширенню на українців дії урядових програм та кореляції американської зовнішньополітичної стратегії із прагненням українців до створення власної незалежної держави, а також залучення фінансування для вивчення української етнічної спадщини. Фактично, від цього моменту можна говорити про формування українського лобі у Вашингтоні або так званого вашингтонського представництва української діаспори. Допомагав у налагодженні контактів і Вашингтонський офіс УНС, який тісно співпрацював з УККА, допоки діяв (до 1995 р.) [17]. В 1977 р. у Вашингтоні було створено Українську національну інформаційну службу для тіснішої взаємодії УККА з Конгресом, урядом, Держдепартаментом, Радою національної безпеки США. Саме Українська національна інформаційна служба в 1997 р. ініціювала створення Конгресового українського кокусу, що до сьогодні активно діє в інтересах України.

Взаємодія з вищою владою США відкривала широкі перспективи перед УККА та всією українською діаспорою в США у реалізації головної мети, яка об'єднувала українців в Америці кілька поколінь поспіль – незалежність України. А «холодна війна» та внутрішньоамериканські політичні процеси, пов'язані з нею, створювали сприятливий ґрунт для успішної інформаційної діяльності української діаспори на чолі із УККА, спрямованої на викриття московсько-комуністичного режиму, його кривавої політики щодо українського народу. Використовуючи інструменти американської демократії, УККА ініціював та спільно з іншими організаціями провів наприкінці 1940-х – у 1980-х рр. низку потужних інформаційно-політичних акцій з викриття «совєтського окупаційного режиму», популяризації українського національного руху, формування позитивного іміджу української нації в США та на міжнародній арені, а також визнання її права на самовизначення.

Так, однією з перших міжнародних акцій проти СРСР стало поширення під час роботи Генеральної Асамблеї ООН у 1960 р. серед її учасників та Секретаріату ООН меморандуму УККА та Державного центру УНР про «радянсько-російський колоніалізм» [15, с. 59]. З-поміж найбільш значущих інформаційних кампаній, спрямованих на дискредитацію СРСР і привернення уваги американської та світової спільноти до ситуації в Україні, варто згадати ініційовані УККА в рамках всеамериканської акції проти офіційного візиту М. Хрущова до США слухання у Комітеті Конгресу США з антиамериканської діяльності про «злочинну політику М. Хрущова проти українського народу» за участі представників української діаспори 9–11 вересня 1959 р. [15, с. 58]. В контексті інформаційної та психологічної боротьби з СРСР потрібно розглядати появу й створених за підтримки УККА українські служби радіостанцій «Голос Америки» та «Радіо Свобода».

Із введенням Москвою військ до Афганістану у 1979 р. почався новий етап «холодної війни» і нова потужна хвиля боротьби української діаспори за незалежність України. УККА та інші діаспорні організації розгорнули ще масштабніші інформаційно-політичні акції проти СРСР, діючи в руслі непримиренної політики щодо нього вищого керівництва США на чолі з Президентом Р. Рейганом. У 1984 р. УККА надіслав програмну заяву на національні конвенції Республіканської та Демократичної партій з вимогами офіційно підтримати поневолені нації СРСР, реформувати систему радіомовлення на країни СРСР та соцтабору, сприяти звільненню українських правозахисників тощо. По суті, це окреслювало головні завдання діяльності української діаспори із відстоювання інтересів своєї Батьківщини [5, с. 203].

Найпотужнішою стала кампанія з вивчення, оцінки та вшанування жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр., організована на початку 1980-х рр. до 50-х роковин трагедії. У ній взяли участь понад 120 об'єднань української діаспори у всьому світі. Було видано чимало спеціальних наукових праць та свідчень очевидців, проведено низку багатотисячних демонстрацій і мітингів в американських містах, поширено інформацію про події в Україні 1930-х рр. у медіа провідних країн Заходу, і зрештою створено Комісію Конгресу США з вивчення Голодомору в Україні та Міжнародну комісію з вивчення Голоду в Україні в 1932–1933 рр., які підтвердили факт штучно організованого голоду. Визначення комісіями такого високого рівня кількості жертв Голодомору 1932–1933 рр., а головне – оцінка його як геноциду українського народу та покладення вини за це на московсько-комуністичну владу мало низку важливих наслідків. Крім підняття цієї проблеми на «поверхню», зокрема і в УРСР, надання їй широкого міжнародного резонансу дискредитувало владу СРСР та в історичній перспективі давало підстави вимагати надання українському народу права на незалежність [18, с. 102-151].

Принагідно зауважимо, що активне поширення інформації про історію України, українська діаспора в США почала ще за Першої світової війни та

Української національної революції 1917–1921 рр. У міжвоєнний період, а особливо у 1930-х рр., з'явилося близько десяти періодичних видань, орієнтованих на американську аудиторію, найбільш відомий серед яких англомовний «Український тижневик» («Ukrainian Weekly»), що виходить у Джерсі-Сіті з 1932 р. дотепер. Український народний союз, засновник тижневика, ще в міжвоєнний період видав близько 20 книг англійською мовою, серед яких «Історія України» М. Грушевського і праці українських інтелектуалів, присвячених обґрунтуванню ідеї незалежності України та її ролі в Європі і світі. Видавництво УККА також видавало україно- та англомовні книги й інформаційні матеріали, а одним з способів привернення уваги до ситуації в Україні стало видання і поширення серед членів Конгресу та інших високопосадовців США Українською національною інформаційною службою у Вашингтоні щотижневого інформаційного листка «Ukraine in Brief» («Коротко про Україну»).

УККА брав активну участь у правозахисній діяльності, і разом з іншими організаціями української діаспори підняв проблему недотримання прав людини в УРСР і СРСР в цілому на міжнародний рівень, ініціював особисте вручення президента США Р. Рейгана у справу звільнення з ув'язнення українських політв'язнів, зокрема Левка Лук'яненка та Юрія Шухевича у 1988 р. [2, с. 102]. Так само відчутним ударом по міжнародному іміджу СРСР стала розгорнута українською діаспорою, зокрема УККА, у 1980-х рр. кампанія за легалізацію УГКЦ та УАПЦ, до якої було залучено не лише Ватикан, а й вищих посадовців США, Канади, Великої Британії [2, с. 94-98].

Водночас через орієнтацію УККА головним чином на «зовнішню» діяльність, репрезентацію української діаспори перед владою і суспільством США, боротьбу за інтереси поневоленого українського народу, його керівництво приділяло меншу увагу політичним процесам в середовищі української діаспори. На цьому тлі та через співіснування в лавах УККА різнорідних політичних сил неодноразово виникали внутрішні конфлікти і, як наслідок, вихід з Комітету та утворення нових організацій. Наприклад, у 1966 р. частина членів УККА, незгодна з лінією його провладу, створила свій орган Асоціацію українців Америки. Найбільший же розкол в історії УККА стався у 1980 р., коли перевагу у керівництві отримав Визвольний фронт (праві), внаслідок чого УНС та ще 27 організацій в 1981 р. створили Комітет правопорядку УККА [12, с. 587-589]. 1983 року він скликав конференцію, яка утворила Українсько-американську координаційну раду, досить велику і потужну організацію. У листопаді 2003 р. УНС повернувся до складу УККА, що було офіційно оформлено у вересні 2004 р. Ці процеси, звісно, не сприяли організаційному зміцненню УККА, однак, попри вихід з його структури, колишні члени продовжували працювати в тому ж напрямку і так чи так взаємодіяли з УККА в інтересах України.

Виховання нових поколінь діаспори, прищеплення їм усвідомлення цінності українського коріння та імперативу боротьби за незалежність України було найуспішнішим у діяльності УККА, орієнтованій на роботу з самою діаспорою, її згуртування та підготовку нових кадрів для громадської та політичної сфери. Саме цим опікувалася створена в 1953 р. Шкільна рада – одна з найдієвіших автономних установ УККА, яка координує діяльність українських шкіл у США, видає навчально-методичну літературу, готує вчителів. Найбільшою мережа українських шкіл у США була у 1960-х рр., коли об'єднувала 76 шкіл, в яких працювали 400 учителів (для порівняння: у 2011 р. Шкільній раді було підпорядковано 40 шкіл). Поряд з вихованням родиною та церквою, школи українознавства (7-8, 11 та 12-ти класові, а також у форматі курсів) закладали підґрунтя для продовження плідної діяльності всіх організацій української діаспори в США, у них навчалися лідери громади, зокрема керівники УККА Андрій Футей, Тамара Галло-Олексій, Михайло Савків та Аскольд Лозинський, американські державні службовці, медики, митці і т.д. українського походження, а також народжені в США українці, які згодом переїдуть до незалежної України і працюватимуть для її розвитку, як, наприклад, колишні перша леді України Катерина Ющенко і міністри Наталія Яресько та Уляна Супрун [11].

Ефективність співпраці УККА з вищою владою США була підкріплена й появою етнічних українців на доволі високих посадах у федеральних органах влади, починаючи з 1960-х рр. Так, видатний фізик і хімік, один із творців першої атомної бомби Джордж Кістяківський став спеціальним радником з питань науки і технологій Президента Д. Ейзенхауера (1959–1961), а аерофізик, розробник технологій супутникових комунікацій Джозеф Чарик – заступником міністра авіації за адміністрації Дж. Ф. Кеннеді (1960–1963), за адміністрації Дж. Форда Михайло Яримович був заступником помічника міністра з питань досліджень і розвитку (1968), а згодом – президентом Центру стратегічної оборони ВПС США та американського інституту аеронавтики й астронавтики. В наступні десятиліття кількість етнічних українців у вищих органах влади США зростає в рази. За президентства Р. Ніксона українське лобі (насамперед йдеться про УККА) вважалося другим за організованістю та впливовістю після єврейського. Ця тенденція зберігалася і надалі, в другій половині 1970-х – 1980-х рр., коли представництво української діаспори у вищій владі США розширилося, зокрема й у Білому домі [1, с. 88]. Зокрема етнічному українцю Роману Попадюку випало бути прес-секретарем та заступником помічника президентів Р. Рейгана, та Дж. Буша-старшого, заступником прес-секретаря з питань зовнішньої політики (1986–1992). А після проголошення незалежності України та встановлення США з нею дипломатичних відносин, Р. Попадюк став першим Послом США в Україні (1992–1993 рр.).

В цілому до кінця 1980-х рр. УККА досягнув значних успіхів у реалізації своїх завдань, став помітним чинником у Вашингтоні та згуртував навколо себе

українську діаспору США та симпатиків України у вищих органах влади. Це дозволило впливати на риторику та рішення Білого дому у критично важливий період влітку – восени 1991 р., коли, як відомо, попри прагнення українців до незалежності і його підтримку українською діаспорою, лояльними до неї американськими сенаторами і конгресменами, адміністрація президента не підтримувала проголошення Незалежності України. Це яскраво засвідчила сумнозвісна промова Дж. Буша-старшого у Києві 1 серпня 1991 р., відома як «котлета по-київськи».

УККА висловив незгоду з цією позицією від імені українців у США, а після проголошення Україною незалежності 24 серпня 1991 р. направив у Білий дім заяву із закликом виявити «беззастережну підтримку демократичних сил в Україні, встановленню прямих зв'язків та наданню допомоги в подоланні пережитків окупаційного режиму і зміцненні незалежності України у світовому товаристві демократичних держав». Під проводом УККА та УНС було проведено низку публічних акцій на підтримку незалежності України, зокрема одночасні багатотисячні маніфестації у Вашингтоні, Чикаго і Лос-Анджелесі 22 вересня 1991 р., які вплинули на громадську думку американців та засвідчили підтримку незалежності України [4, с. 176-177].

Зрештою за сприяння Р. Попадюка 27 листопада 1991 р. було організовано зустріч із Президентом Дж. Бушем проведу української діаспори на чолі з лідером УККА Аскольдом Лозинським і головою УНС Уляною Дячук. Поряд з поданням відповідної резолюції членів Гельсінської комісії це стало одним із важелів тиску на президентську адміністрацію і важливим кроком до визнання Сполученими Штатами незалежності України 25 грудня 1991 р. [17].

Відтак з утвердженням України як незалежної держави УККА продовжив відстоювати її інтереси у Конгресі та уряді США, сприяти формуванню демократичного суспільства з ринковою економікою на історичній батьківщині, налагодженню та розвитку офіційних міждержавних відносин США з Україною, неофіційних культурних, економічних зв'язків між Україною та українською діаспорою і американським суспільством, а також забезпечення основних потреб української діаспори в США.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що створення УККА продемонструвало вихід української діаспори на новий щабель інтеграції в американське суспільство та політикум. Завдяки наполегливій роботі проводу УККА «українське питання» було включене не лише до американського політичного дискурсу в контексті протистояння з СРСР, а й формально увійшло до програм Республіканської та Демократичної партій, фігурувало у дискусіях на Капітолійському пагорбі і в Білому домі за адміністрацій різних президентів. Враховуючи сприятливу політичну кон'юнктуру, утворену «холодною війною», та цілеспрямовані зусилля кількох поколінь української діаспори на чолі з УККА, у США в цей період сформувалося українське лобі, що працювало на реалізацію ідеї незалежності України. Поза сумнівом, УККА як «парасолькова»

організація американських українців та представник їхніх інтересів, що мав можливість комунікувати з вищою законодавчою та виконавчою владою США, використовувати інструментарій впливу демократичного суспільства, забезпечив левову частку успіху всіх акцій української діаспори та досягнення її головного завдання – підтримки незалежності України Сполученими Штатами в 1991 р. і на перспективу. Наслідки цього, підкріплені постійною роботою УККА та всієї української діаспори, ми відчуваємо нині, в умовах повномасштабної російсько-української війни, коли США постали як лідер з військової, фінансової, політичної допомоги Україні.

Список використаних джерел та літератури

1. Лендшел М.О. Участь американських українців у функціонуванні органів державної влади та політичних структур США (1945–1991 рр.). *Український історичний журнал*. 1998. №4. С. 81-90.
2. Недужко Ю. Боротьба української діаспори за демократію та державну незалежність України (кінець 70-х – початок 90-х років ХХ століття). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. 2008. № 11. С. 90-113.
3. Сухобокова О. Роль української діаспори США у здобутті та захисті незалежності України. *Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право*. Львів, 2014. С. 104-111.
4. Недошитко І.Р. Українська діаспора США у формуванні міжнародного іміджу України (1991 – 2018). *Проблеми всесвітньої історії*. 2019. № 3(9). С. 175-193.
5. Сухобокова О. Український конгресовий комітет Америки як провідна організація української діаспори США. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн» (до 105-ї річниці з дня народження д.і.н., проф. В.Я. Тарасенка та 20-річчя встановлення дипломатичних відносин між Україною та Державою Ізраїль)*. Збірник наук. статей. Київ: Логос, 2013. С. 201-205.
6. Сухобокова О. Український конгресовий комітет Америки. *Енциклопедія історії України. Том «Україна-Українці»*. К.: Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2019. С. 747-748.
7. Сухобокова О. Вплив Першої світової війни на консолідацію української діаспори США. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2014. № 4(122). С. 51-54.
8. Куропась М. Історія Української імміграції в Америці. Збереження культурної спадщини / Пер. з англ. В. Павловський. Нью-Йорк: Український Музей, 1984. 99 с.
9. Три декади УККА: 1940 – 1970. Нью-Йорк: б.в., 1970. 24 с.
10. Uniting Ukrainian Americans. UCCA. URL: <https://ucca.org/about/>
11. Український конгресовий комітет Америки відзначив 80-річчя. URL: <http://surl.li/fkozd>.
12. Куропась М. Українсько-американська твердиня: перші сто років історії Українського Народного Союзу. Острог–Чикаго: Вид-во «Острозька академія», 2004. 682 с.
13. Сухобокова О. Консолідація української діаспори США та її інтеграція у політичне життя держави. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*. 2012. № 112. С. 47-50.
14. Bazarko I., Bilinsky Ig. The Establishment and Activities of the Ukrainian Congress Committee of America: A Short Story. *The Ukrainian Heritage in America*. N-Y, 1991. P. 23-71.
15. Недужко Ю. Боротьба української діаспори США за відродження державної незалежності України (кінець 50 – початок 60-х рр. ХХ ст.). *Мандрівець*. 2006. № 4. С. 55-61.
16. Драган А. Шевченко у Вашингтоні. Джерсі сіті: Свобода, 1984. 138 с.

17. Дейчаківський О., Кузьо Т. Хто як працює в Америці на Україну. *Українська правда*. 2005, 12 серпня. URL: <http://surl.li/fkozq>.
18. Ковальчук О.О., Марусик Т.В. Голодомор 1932–1933 рр. в УРСР і українська діаспора Північної Америки. Чернівці: Наші книги, 2010. 224 с.

References

1. Lendel, M.O. (1998). Uchast amerykanskykh ukrainsiv u funktsionuvanni orhaniv derzhavnoi vldy ta politychnykh struktur SShA (1945–1991 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, s. 81–90. [In Ukrainian].
2. Neduzhko, Yu. (2008). Borotba ukrainskoi diaspori za demokratiu ta derzhavnu nezalezhnist Ukrainy (kinets 70-kh – pochatok 90-kh rokiv XX stolittia). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”: Istorychni nauky*, 11, s. 90–113. [In Ukrainian].
3. Sukhobokova, O. (2014). Rol ukrainskoi diaspori SShA u zdobutti ta zakhysti nezalezhnosti Ukrainy. *Spolucheni Shtaty Ameriky u suchasnomu sviti: polityka, ekonomika, pravo*. Lviv, s. 104–111. [In Ukrainian].
4. Nedoshytko, I.R. (2019). Ukrainska diaspora SShA u formuvanni mizhnarodnoho imidzhu Ukrainy (1991 – 2018). *Problemy vsesvitnoi istorii*, 3(9), s. 175–193. [In Ukrainian].
5. Sukhobokova, O. (2013). Ukrainskyi konhresovyi komitet Ameriky yak providna orhanizatsiia ukrainskoi diaspori SShA. *Materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Aktualni problemy novitnoi istorii zarubizhnykh krain» (do 105-yi richnytsi z dnia narodzhennia d.i.n., prof. V.Ia. Tarasenko ta 20-richchia vstanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn mizh Ukrainoiu ta Derzhavoiu Izrail)*. Zbirnyk nauk. statei. Kyiv: Lohos, s. 201–205. [In Ukrainian].
6. Sukhobokova, O. (2019). Ukrainskyi konhresovyi komitet Ameriky. *Entsyklopediia istorii Ukrainy. “Ukraina-Ukrainsi”*. Kyiv: Vydavnytstvo “Naukova dumka”, s. 747–748. [In Ukrainian].
7. Sukhobokova, O. (2014). Vplyv Pershoi svitovoi viiny na konsolidatsiiu ukrainskoi diaspori SShA. *Visnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka. Serii: Istorii*, 4, s. 51–54. [In Ukrainian].
8. Kuropas, M. (1984). *Istoriia Ukrainskoi immihratsii v Amerytsi. Zberezhennia kulturnoi spadshchyny*; per. z anhl. Pavlovskiy, V. Niu-York: Ukrainskyi Muzei. [In Ukrainian].
9. *Try dekadky UKKA: 1940 – 1970*. (1970). Niu-York: b.v. [In Ukrainian].
10. Uniting Ukrainian Americans. UCCA. [Online]. Available from: <https://ucca.org/about/> [In English].
11. Ukrainskyi kongresovyi komitet Ameriky vidznachyv 80-richchia. [Online]. Available from: <http://surl.li/fkozq> [In Ukrainian].
12. Kuropas, M. (2004). *Ukrainsko-amerykanska tverdnyia: pershi sto rokiv istorii Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu*. Ostroh–Chykhovo: Vyd-vo “Ostrozka akademiia”. [In Ukrainian].
13. Sukhobokova, O. (2012). Konsolidatsiia ukrainskoi diaspori SShA ta yii intehratsiia u politychne zhyttia derzhavy. *Visnyk KNU imeni Tarasa Shevchenka. Serii: Istorii*, 112, s. 47–50. [In Ukrainian].
14. Bazarko, I. & Bilinsky, I. (1991). The Establishment and Activities of the Ukrainian Congress Committee of America: A Short Story. *The Ukrainian Heritage in America*. N-Y, pp. 23–71. [In English].
15. Neduzhko, Yu. (2006). Borotba ukrainskoi diaspori SShA za vidrodzhennia derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (kinets 50 – pochatok 60-kh rr. XX st.). *Mandrivets*, 4, s. 55–61. [In Ukrainian].
16. Drahan, A. (1984). *Shevchenko u Vashynhtoni*. Dzherisi siti: Svoboda. [In Ukrainian].
17. Deichakivskiy, O. & Kuzo, T. (2005). Khto yak pratsiuie v Amerytsi na Ukrainu. *Ukrainska pravda*. [Online]. Available from: <http://surl.li/fkozq> [In Ukrainian].
18. Kovalchuk, O.O. & Marusyk, T.V. (2010). *Holodomor 1932–1933 pp. v UPSR i ukrainska diaspora Pivnichnoi Ameriky*. Chernivtsi: Nashi knyhy. [In Ukrainian].

Sukhobokova O. Creation of the Ukrainian Congress Committee of America and its activities during the Cold War.

The article deals with the creation and activity of the Ukrainian Congress Committee of America during the Cold War. It is the main organization of the Ukrainian diaspora in the United States, which brings together more than 30 leading public, cultural, religious organizations. It represents the interests of the Ukrainian Diaspora of the United States and lobbies the interests of Ukraine in the US authorities and the world community.

The author traced the historical preconditions and circumstances of the creation of the Ukrainian Congress Committee of America and concluded that the founding of the organization demonstrated a new qualitative stage in the development of the Ukrainian diaspora of the United States. Its institutional design was completed, and systemic integration into the social and political space of the United States was launched, including interaction with the highest state power.

Attention is focused on determining the main activities of the Ukrainian Congress Committee of America and their implementation during the Cold War. Thus, one of the main tasks of the Committee was to protect the rights of the Ukrainian people to self-determination and democratic freedoms, including national self-expression, religious and political freedom, cultural development in Ukraine and abroad, in particular in the United States. The majority in the Ukrainian diaspora considered this mission the main thing of their lives. Therefore, this has become the most important unifying factor for various Ukrainian organizations and forces in the US around the Ukrainian Congress Committee of America.

During the second half of the 1940s-1991, the activity of the Ukrainian Congress Committee of America was aimed at promoting the essence and tasks of the Ukrainian national liberation movement, exposing the USSR policy towards the Ukrainian people, protection of human rights and Ukrainian nation in the USSR, gaining support for the idea of independence of Ukraine. As well as the formation of a positive image of the Ukrainian nation in the United States and the international arena, preserving the national identity and culture of the Ukrainian people, the unification of the Ukrainian diaspora in America and the world. In fact, the UCCA appears as the first Ukrainian lobby in the US political party, which effectively defended the interests of Ukraine and the Ukrainian people, and made a significant contribution to the proclamation and recognition of Ukraine's independence.

Keywords: *Ukrainian Congress Committee of America, Ukrainian Diaspora, USA, Ukraine, Cold War, Independence of Ukraine.*

УДК 94:327(430/4(1-11))«1969-2022»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-7>

Стельмах С.П.

<https://orcid.org/0000-0002-0795-8356>

НІМЕЦЬКА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА І «ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ» (1969-2022 РР.): НЕПОРОЗУМІННЯ ІЗ СХІДНОЮ ЄВРОПОЮ

Стаття присвячена еволюції німецької « нової східної політики » (1969-2022 рр.), яка визначала її зовнішньополітичні орієнтири в останні десятиліття і вважалася одним із найуспішніших проєктів з моменту приходу до влади СДПН. Розглянуто зовнішні та внутрішні умови для її реалізації у 60-70-х рр. ХХ ст. Виявлено, що ця політика мала два етапи, які відрізнялися тим, що на першому етапі її головним пріоритетом була спроба вирішення «німецько-німецького» питання, а на другому, який почався з 80-х рр. ХХ ст. вона перетворилася на консервативну *Realpolitik*, яка зосереджувалася на вирішенні національних питань, що призводило до співпраці з комуністичними режимами в Східній Європі, нехтування демократичними та опозиційними рухами. Після об'єднання Німеччини і розпаду СРСР у 1991 р. ця політика не зазнала суттєвих змін і була автоматично перенесена на сучасну Росію. Раціоналізм, де на першому плані була вигідна торгівля, призвів до економічної залежності Німеччини від Росії. Доведено, що *Ostpolitik* була тісно пов'язана із німецькою «політикою пам'яті» в частині її відповідальності за жертви Другої світової війни. Ігнорування східноєвропейських країн у зовнішній політиці призводило до релятивізації відповідальності перед їхніми жертвами, а компенсаторні практики поширювалися на сучасну Росію, яка ототожнювалася з колишнім СРСР. Це створило «білі плями» в «політиці пам'яті» і суспільному просторі.

Ключові слова: ФРН, «нова східна політика», «політика пам'яті», Східна Європа, зовнішня політика, російсько-українська війна.

Вступ: довге «прощання з Росією»

Німецька східноєвропейська політика (*Ostpolitik*) в цілому за останній рік зазнала позитивних зрушень. І хоча «прощання з Росією», орієнтація на яку багато в чому визначало її вектор в попередні роки, відбувається не так стрімко, як би нам хотілось, але російська агресія проти України, що супроводжується відвертим тероризмом проти цивільного населення, неухильно повертає німецький барометр на позначку «менше Москви!». При цьому ми маємо чітко усвідомлювати, що східноєвропейська політика, починаючи з 70-х рр. ХХ ст. ґрунтувалася на тих засадах і практично залишалась незмінною протягом останніх 50 років, які були вироблені соціал-демократами (СДПН) і проводилась під час їхнього першого канцлера В. Брандта (1969-1974).

Ще в квітні 2022 р. впливовий німецький політик СДПН, колишній міністр зовнішніх справ і віце-канцлер З. Габріель на сторінках «*Der Spiegel*» захищав позицію ФРН під час підписання сумнозвісних Мінських домовленостей України з Росією, і, не виступаючи відкрито проти поставок важкого озброєння Україні, наполягав на мирних переговорах з агресором: «зовнішню політику та

дипломатію неможливо назавжди замінити танками та ракетами» [1]. В середині жовтня 2022 р. вже лідер СДПН Л. Клінгбайль відкрито заявив про те, що його партія останні 30 років припустилася чотирьох помилок щодо Росії та Східної Європи і повторив слова свого однопартійця канцлера О. Шольца: «Повернення до статус-кво з Росією до війни проти України не може і не буде» [2].

У «світлофорній коаліції» (СДПН, «Союз 90/Зелені» і ВДП) лише партія «зелених» з самого початку російської агресії зайняла позицію максимальної військової підтримки України, оскільки вони почали з «чистого аркушу» і ніколи до цього не мали зв'язків із російським урядом, на відміну від соціал-демократів, вільних лібералів (ВДП) і опозиційного нині Союзу (ХДС/ХСС) [3; 4]. «Союз 90/Зелені» ще з 2017 р. чітко визначив свої позиції щодо агресії Росії проти України, вказавши, що «великодержавницька політика президента Путіна перетворила Росію на загрозу європейському мирному порядку». Поїздка у 2021 р. одного із тодішніх лідерів партії Р. Габека, а нині віце-канцлера, в зону бойового зіткнення на Донбасі і його заява про необхідність поставок Україні німецької зброї викликала маленький скандал всередині партії і її друга співголова А. Бербок, нинішній міністр закордонних справ, навіть змушена була спростовувати слова свого колеги [5].

Найслабшою ланкою у цьому партійному спектрі є саме СДПН, чиї зв'язки з путінським режимом давно вже стали предметом критики як всередині Німеччини, так і поза її межами. Загальновідомими є зв'язки з путінською Росією колишнього канцлера Г. Шредера, чиї фінансові оборудки з російським «Газпромом» навіть поставили питання про можливість його перебування в партії. Разом з тим, в її середовищі є велика кількість впливових політиків і державних діячів, які відкрито обстоювали не лише економічні інтереси Росії в Німеччині, але й її постколоніальну політику в Східній Європі. Одним із таких діячів є М. Платцек, колишній прем'єр-міністр землі Бранденбург і голова Німецько-російського форуму. Ще у 2017 р. він опосередковано порівняв розміщення підрозділів Бундесверу в Литві з кампанією Гітлера на сході Європи та закликав до «політики порозуміння» з Росією [6]. Звичайно, як і більшість проросійських політиків ФРН з початку повномасштабної агресії Росії проти України, він посипає голову попелом: «Я помилявся, тому що донедавна вважав те, що відбувається, немислимим» [7]. Проросійська позиція СДПН в умовах інформаційних атак на німецьке населення, яке щодня стає свідком жахів російсько-української війни, неминуче призводить до втрати довіри правлячої партії, про що вже засвідчили регіональні вибори. Показовим є провал соціал-демократів на виборах у великій і промислово-розвинений землі Райн-Вестфалія [8].

Небажання поставляти в Україну важке озброєння німецького виробництва визначається не тільки страхом перед можливістю ескалації війни, загрозою її переростання у ядерний апокаліпсис, але й має глибоке коріння в самому

існуванні ФРН і в *Ostpolitik*, яку проводили соціал-демократи з 70-х рр минулого століття [9, 10]. Навіть відновлення суверенітету Німеччини через Договір «два плюс чотири» 1990 р. не призвело до усвідомлення того, що ФРН знову стає суверенною національною державою нового типу. Як і інші члени ЄС, Німеччина є посткласичною національною державою, яка бажає здійснювати частину своїх суверенних повноважень спільно з іншими державами-членами цієї федерації та делегувати інші спільним установам, таким як Європейський центральний банк, а її мирне існування забезпечується НАТО і американською ядерною парасолькою. Нарешті, соціал-демократи стали заручниками своєї ж *Ostpolitik*, яка перетворилась на одну із «священих корів», а її ініціатор, колишній канцлер В. Брандт, майже на ікону. Водночас, те ж саме можна сказати і про німецьку «політику пам'яті», яка була тісно пов'язана із *Ostpolitik*, зокрема в тій складовій, що стосувалася Другої світової війни (1939-1945).

З цього приводу один із провідних політиків СДПН М. Рот слушно зауважив: «Звичайно, існує історична відповідальність з огляду на приблизно 27 мільйонів жертв фашистської війни на знищення в колишньому Радянському Союзі. Але ця відповідальність стосується не лише Росії, а й інших колишніх радянських республік, таких як Україна, Білорусь та країни Балтії» [11]. Тим самим в самому середовищі СДПН підкреслюють зв'язок між східноєвропейським спектром зовнішньої політики «Боннської республіки» і об'єднаної Німеччини із «політикою пам'яті». Виходячи з цього і основним завданням статті є прослідкувати зв'язок між *Ostpolitik* і «політикою пам'яті» та визначити її вектори трансформації на сучасному етапі.

В історіографії німецька «нова» *Ostpolitik* 70-х рр. XX ст. і до XXI ст. (хоча її вірно називати «нова східноєвропейська і німецька політика» – «neue Ost- und Deutschland politik» [12]) достатньо добре досліджена і має солідну наукову літературу, яка спирається як на численні документальні джерела, так і джерела его-характеру та епістолярного жанру. В межах статті не можливо не тільки проаналізувати, але й навіть перерахувати кількість таких праць. Тому обмежусь найбільш вагомими, серед яких, звичайно, першість належить синтетичним і узагальнюючим працям. На мою думку, найбільш ґрунтовно її дослідив відомий німецький історик Г.А. Вінклер [13; 14]. Перша праця є однією із найвідоміших інтерпретацій німецької історії XX ст., а друга – сучасним збірником статей, опублікованих істориком в різні часи, але доповнений статтями і дописами, які з'явилися в німецькій періодиці після 24 лютого 2022 р. Г.А. Вінклер сам належить до ліберального крила СДПН і тому можна спостерігати певну апологію *Ostpolitik* на її першому етапі і критичний підхід в наступні періоди, коли до влади приходять представники її «правого» крила. Зрозуміло, що Г.А. Вінклер в сучасних публікаціях критикує *Ostpolitik* і зовнішньополітичні орієнтири своїх однопартійців наприкінці XX і в перші десятиліття XXI ст., хоча і намагається пояснити їхні мотиви, очевидно,

виходячи з теоретичних концептів «раціонального пояснення». До цього типу праць можна віднести також роботи відомих істориків А. Віршінга і Е. Конце [15; 16]. Дуже важливими для розуміння *Ostpolitik* на її першому етапі є свідчення одного із її творців Е. Бара [17], а також спеціальне дослідження його ролі в розробці і проведенні цієї політики, здійснене А. Фогтмайером [18]. Переговорам цього німецького політика в Москві присвячена стаття і публікація документів Д.Ф. Штурм [19]. Зовнішньополітичним пріоритетам канцлера В. Брандта присвячений збірник статей, виданий його іменним фондом [20], і спеціальні дослідження, достатньо добре відомі історикам [21]. Зрозуміло, що не можна не згадати і спогади самого В. Брандта [22]. Серед новітніх досліджень відзначимо книжку Т. Урбана, багаторічного кореспондента «*Süddeutsche Zeitung*» у Варшаві, яка нещодавно вийшла у Берліні, з досить критичним поглядом на *Ostpolitik* [23]. Еволюція східноєвропейської політики міністра закордонних справ Г. Шредера розкрита у статті Т. Оппелланда [24]. Із численних праць німецьких істориків, присвячених «політиці пам'яті», виділимо синтетичні праці Н. Фрая, в яких розглядаються різні етапи її становлення і проведення, в контексті соціально-політичних змін у ФРН [25; 26]. Серед українських істориків, які останні роки присвячували свої праці зазначеній темі, назовемо праці А.І. Кудряченка, А.Ю. Мартинова, Г. Харланта та інших [27; 28; 29; 30; 31].

«Нова східна політика»: умови і шляхи реалізації

Поки що ніхто з істориків не поставив під сумнів успішність німецької *Ostpolitik*, яку проводив канцлер В. Брандт в 70-х рр. ХХ ст., після того, як у 1969 р. соціал-демократи вперше в історії очолили німецький уряд, створивши коаліцію із вільними лібералами («червоно-жовту»). Її успіх був забезпечений не лише харизматичною особистістю нового канцлера, але й внутрішньо і зовнішньополітичними обставинами. У першому випадку головним була спроба розв'язати німецько-німецькі протиріччя після зведення у 1961 р. Берлінського муру. В умовах «холодної війни» лише визнання повоєнного поділу Європи на радянську та західну «сфери впливу» давало певні надії на діалог з комуністичним лідером НДР В. Ульбріхтом, «тихі» перемовини з яким вже відбувалися. Однак, враховуючи той факт, що ФРН і досі перебувала під сильним впливом країн-переможниць у Другій світовій війні – США, Великої Британії і Франції – така політика могла бути успішною лише за їхньої підтримки [28, с. 308].

Водночас існує переконлива думка про те, що «нова східна політика» символізувала певний злам у поглядах і підходах німецьких політиків щодо зовнішньополітичних проблем. В історіографії стверджується, що за весь період свого канцлерства К. Аденауер (1949-1963) більше уваги приділяв питанню об'єднаної Європи, а провідні лідери соціал-демократів, зокрема К. Шумахер і Е. Олленхауер, навпаки зосереджувались на вирішенні ідеї

національного об'єднання [14, s. 227]. Протягом свого 14-річного канцлерства К. Аденауер не залишав сумнівів у тому, що ФРН має бути нерозривно пов'язана із Заходом інтелектуально та культурно. Наслідком стала «політика хитання» між Заходом і Сходом, де контрольований, договірно закріплений «західний зв'язок» ФРН мав би передусім сприяти подоланню історичного традиційного франко-німецького антагонізму та розв'язанню гострого саарського питання (Саар перебував під адміністрацією Франції з кінця 1920 р. війни і спочатку не був інтегрований у новостворену ФРН). Однак і східний напрямок зовнішньої політики був у центрі уваги уряду в Бонні ще з середини 1950-х рр., відколи були встановлені дипломатичні відносини з СРСР і повернено до ФРН понад 100 тис. останніх німецьких військовополонених. В наступні десятиліття її провідником був міністр закордонних справ Г. Шредер, який представляв правлячу ХДС. В центрі уваги залишалося розв'язання «німецько-німецького питання», яке передбачало покращення економічного становища співвітчизників в НДР, розширення сімейних обмінів тощо. Ця політика була ширшою і відома під назвою «політика руху» («*Politik der Bewegung*»), яка полягала у використанні зростаючої економічної ваги ФРН для покращення відносин зі Східною Європою, не порушуючи фундаментальної аксіоми її зовнішньої політики – претензії на єдине представництво для всієї Німеччини. Шляхом до цього було передусім укладення торговельних угод із східноєвропейськими державами, з якими пов'язувалися певні надії також на покращення політичних відносин [32].

У будь-якому випадку така політика наштовхувалася на дві перешкоди. Насамперед, тому що СРСР наполягав на міжнародному визнанні НДР і утвердженні свого домінування у Східній Європі шляхом встановлення і міжнародного визнання кордонів по лінії Одер-Нейсе. По-друге, вступити в переговори з СРСР на таких попередніх умовах було для Г. Шредера неможливим із внутрішньополітичних мотивів. 17 млн німців, які залишилися за східною стіною для Г. Шредера опинилися в «мертвій зоні», а тому наближатися до мети возз'єднання через «все більше і більше контактів із комуністичним керівництвом радянської окупаційної зони» було «неправильним і загалом нездійсненним шляхом». І абсолютно зрозуміло, що міністр діяв у руслі «доктрини Гальштайна», виступаючи проти В. Брандта, який у липні 1963 р. заявив: «Існує лише один шлях вирішення німецького питання, тільки разом із СРСР, а не проти нього» [24, s. 75-77]. Очевидно, необхідно зробити наголос ще на одному аспекті, який певною мірою впливав на позицію В. Брандта, на який не звертають увагу в історіографії. У 1963 р. в НДР на фоні «хрущовської відлиги» в СРСР на короткий час почалися прогресивні соціально-економічні реформи, пов'язані з децентралізацією, певною самостійністю виробництв, контролем над цінами, які дозволили більшості західних соціологів заговорити про т. зв. «конвергенцію» капіталізму

і соціалізму, а також про можливість зближення двох світових систем на політичному і гуманітарному рівнях.

Ставлення керівництва НДР, а відтак і його Держбезпеки (*MfS*) до В. Брандта, якого підозрювали у роботі на розвідки Великої Британії і США в роки Другої світової війни, та його політики змінилося з початком «політики розрядки» оскільки тепер йшлося про сприяння його політичному підйому. Причиною такої зміни став досвід переговорів про дозвіл жителям розділеного Берліна відвідувати родичів, під час яких В. Брандт, як мер Берліна, просував свою прагматичну лінію навіть всупереч федерального уряду, а також концепцію нової Німеччини та східної політики. Ця стратегія, що втілювалася під гаслами «політика малих кроків» і «зміни через зближення», вселяла надію на досягнення довгоочікуваного державного визнання НДР за його правління, як майбутнього канцлера.

В таємних коридорах Штазі і кабінетах СЄПН було прийнято рішення зміцнити становище В. Брандта в партії, підірвавши позиції його партійних опонентів Г. Венера і Ф. Ерлера. Їхні погляди щодо вирішення «німецького питання» більше відповідали ХДС і Г. Вернер влітку 1960 р. заявив в Бундестазі, що СДПН беззастережно підтримує курс правлячого союзу (ХДС/ХСС) в міжнародній політиці, а у 1964 р. фактично виступив проти В. Брандта, публічно висловившись, що формула «зміни через зближення» не є частиною соціал-демократичної політики. Окрім того обидва політики мали більшість в СДПН і в НДР їхні погляди характеризувалися як «реваншистські», а підхід В. Брандта – як такий, що має «більш реалістичну тенденцію». Штазі задіяло вже звичні і дієві інструменти впливу на західнонімецьких політиків – через їхню дискредитацію шляхом оприлюднення документів про співпрацю із націонал-соціалістами. З цією метою Держбезпека НДР змогла використати документи, які вона систематично збирала з 1950-х рр. Згодом ця колекція документів перетворилася на справжній спеціальний архів, який з 1968 р. діяв як «відділ 11» слідчого органу *MfS*. Найвідомішими були кампанії проти федерального міністра у справах вигнанців Т. Оберлендера (1960), державного секретаря у відомстві федерального канцлера Г. Глобке (1960/61) і федерального президента Г. Любке (1966–1968). Проти Ф. Ерлера планували використати протокол допиту в гестапо і його рукописний текст, які нібито свідчили про близькість його поглядів до ідеології націонал-соціалізму. Але найцікавішим було те, що Штазі через свою агентуру встановило зв'язки із близьким до В. Брандта головою сенату Берліна Д. Шпангенбергом і запропонувало допомогу у передвиборчій боротьбі. Хоча В. Брандт з підозрою віднісся до такої пропозиції, але, враховуючи що він неодноразово заявляв про те, що у боротьбі з ХДС можливі будь-які засоби, все ж не виключав, що така допомога може бути «вивчена». Знаючи, що однією із причин майбутньої відставки В. Брандта був скандал із шпигуном Штазі в його оточенні, не можна виключити і доволі сильний вплив на формування *Ostpolitik*, однією із

складових якої було визнання НДР, партійного керівництва цієї держави [33, s. 25-28].

Однак реалізація «нової» східноєвропейської політики в наступні десятиліття могла відбутися тільки в умовах корінних змін, які почалися у внутрішній і зовнішній політиці ФРН після утворення т. зв. «великої коаліції» 1 грудня 1966 р., коли і соціал-демократи стали частиною уряду. Члени кабінету походили з різних політичних таборів, які запекло між собою ворогували, але це був своєрідний політичний компроміс, який дозволив проводити запізнілі реформи, для чого раніше потрібна була б конституційна більшість. В опозиції залишилися лише вільні демократи (ВДП), чия нечисленність не могла формувати з них демократичний стримуючий елемент, що сприяло впливу в суспільстві лівих радикальних партій. Тому на пропозицію соціал-демократів було запроваджено мажоритарну систему виборів на майбутнє, а сама «велика коаліція» розглядалась як тимчасове явище, завданням якої було перш за все подолання соціально-економічної кризи.

Для уряду головними пріоритетами в зовнішній політиці залишалися відносини із США і Францією. Канцлер К. Кізіnger (1966-1969) заявив про неможливість одного вибору із двох можливих і продовжив традицію балансування, звернувши увагу на необхідність дотримання гарних відносин також із СРСР. Незмінною мала залишитися і політика щодо НДР. Французький президент Шарль де Голль відзначався особливим антиамериканізмом і «британіофобією» та виношував ідеї об'єднаної Європи, але без Великої Британії. Цілком можливо, що відігравали свою роль і особисті образи з часів Другої світової війни, коли британці і американці не хотіли бачити його лідером французької нації, чи відчутна підтримка СРСР, який фактично «призначив» Францію переможцем у війні й усіляко підживлював марксизм французьких інтелектуалів. До того ж, дослідники зазначають, що після Другої світової війни французька політика визначалася передусім реваншистськими настроями, а її метою було використання німецьких економічних ресурсів для власної відбудови шляхом отримання репарацій; гарантій безпеки від Німеччини; поновлення свого «статусу наддержави» [34, с. 23]. Водночас, «після війни не тільки в Німеччині, але й у Франції політики високого рангу змогли розпізнати, що Франція тільки тоді залишиться великою силою у світі, коли вона зможе спертися на співробітництво в європейських межах... і це співробітництво, передусім на економічному рівні, було неможливим без Німеччини» [35, с. 33-34]. Хоча різкі висловлювання французького президента, на кшталт знаменитого «Більше не існує єдиного Рейху» («*Plus de Reich centralise*»), сприймалися багатьма політиками в Німеччині не як заклики до децентралізації колишнього рейху і перетворення його на федеративну державу, а в його первинному значенні – як заклик до роздроблення Німеччини.

Дискусії серед німецьких «голлістів» і «атлантистів» досягли свого апогею у 1963 р. після підписання т. зв. «Єлисейського договору» з Францією. Проте сам французький президент зробив «підніжку» своїм німецьким прихильникам після того як вирішив що національні інтереси Франції вище ідеї об'єднаної Європи, поставивши під сумнів принцип більшості в Раді міністрів ЄС, та ініціював вихід республіки із структур НАТО. Разом з тим, німецькі «голлісти» спровокували дуже важливі інтелектуальні дебати. Серед німецьких політиків найвідомішим «голлістом» був голова ХСС Ф. Штраус, міністр оборони в кабінеті К. Аденауера і міністр фінансів в уряді «великої коаліції». Ідеї, які він висловив у своїй книжці «Проект для Європи» («*Entwurf für Europa*») і поширив на сторінках «*Die Zeit*», фактично започаткували інтелектуальну дискусію про майбутнє Німеччини, відому в літературі як «*Hochland-Debatte*». Ф. Штраус просував ідеї французького президента про «європеїзацію Німеччини», яка полягала в тому, що об'єднана Німеччина можлива лише у тому випадку, коли її економічний і людський потенціал (понад 72 млн громадян) не буде загрозовувати іншим європейським державам, а отже може бути вирішеним лише в умовах відмови від національного суверенітету в загальній європейській федерації. Крім вчених та інтелектуалів до дискусії приєднався і майбутній канцлер Г. Шмідт, який замінив на посаді голови парламентської фракції СДПН Ф. Ерлера, а в цілому вона продемонструвала те, що німецький політикум перебував у процесі переосмислення. Переважала думка про те, що об'єднання країни може відбутися лише в майбутньому, запорукою чому стане процес зближення Західної і Східної Європи [13, s. 241-256].

Інтелектуальні дебати про майбутнє Німеччини супроводжувалися і переосмисленням її минулого. Як відомо, його поштовхом стала книга Ф. Фішера «Ривок до світового панування», де обґрунтовувалася провина Німеччини у розв'язанні Першої світової війни (1914-1918), але вона підважила основи національно-консервативної історіографії і парадигми про спадковість національної державності. Незабаром історики поставили під сумнів і легітимізаційну основу головної ідеології ФРН, яка ґрунтувалася на консервативній опозиції Гітлеру, що виявило себе у замаху К. Штауфенберга 20 липня 1944 р. Соціолог Р. Дарендорф взагалі вказав на те, що ця подія знаменувала собою «кінець німецької політичної історії». Більш потужні наслідки мало переосмислення досвіду націонал-соціалізму, яке до цього часу полягало у «примиренні» з націонал-соціалізмом через неприйняття концепції «колективної вини», проти якої виступав філософ К. Ясперс [36, с. 25-27], і сприяло перенесенню відповідальності за злочини на всемогутнього «фюрера» та трансформувалося в амбівалентну «непричетність». В «еру Аденауера» націонал-соціалістичне минуле фактично зникло із публічного простору, а самі німці придушували в собі власний травматичний досвід, представляючи себе жертвами бомбардувань і вигнаннями із східних територій. В школах і на університетських кафедрах працювали колишні нацисти, які з гордістю

демонстрували свої бойові шрами і воліли розповідати про минуле через анекдоти. Лише з 1963 р. цей фасад «невинних людей» почав руйнуватися, що було пов'язане із початком Аушвітц-процесу і засудженням в Єрусалимі одного із співорганізаторів Голокосту А. Ейхмана [37]. Але для молодого покоління, яке не було обтяжене воєнним досвідом і не мало потреби в лікуванні «трагічних травм минулого», потрібна була не дискусія, а відповіді на питання, і вони використали цю ситуацію проти консервативних батьків і вчителів, що й було виразною особливістю «Руху 68» в Німеччині [38].

У вже згадуваних вище вільних лібералів з 1967 р. почалися внутрішньопартійні дебати з приводу векторів внутрішньої і зовнішньої політики партії. У ВДП, як партії протестантської буржуазії, ще з 1950-х рр. існувало сильне націоналістичне крило, яке позиціонувало себе навіть набагато правіше, ніж ХДС/ХСС, а «ліве» крило намагалось утриматися між Союзом і СДПН. Опинившись за бортом «великої коаліції» ліва частина ВДП все більше схилялась у зовнішній політиці до соціал-демократів. Молоді інтелектуали в партії значною мірою перебували під впливом студентського руху і сприяли зміні партійного курсу, особливо після того, як новим лідером партії став В. Шеель, який шукав шляхи до співпраці з СДПН через зближення позиції у зовнішній політиці Німеччини [39].

Як би там не було, але «голлізм» так і не був прийнятий більшістю німецького політикуму, а особливо серед есдеків. В. Брандт був відомим «атлантистом». Тут не можна не згадати про те, що перебуваючи на посаді мера Західного Берліну він мав нагоду спілкуватися із президентом США Дж. Кеннеді під час його офіційного візиту до ФРН у червні 1963 р. У програмних промовах, які Кеннеді виголосив у Паульскірхе у Франкфурті та у Вільному університеті Берліна, він просував свій «грандіозний план» атлантичного партнерства з двома стовпами – Америкою та Західною Європою. Він запевнив свою аудиторію, що будь-який напад на ФРН є також нападом на США. Водночас він попередив німців бути терплячими в їхньому прагненні до возз'єднання. Велике значення для німців мали і палкі слова американського президента в останній день візиту перед ратушею Шенеберга: «Усі вільні люди, де б вони не жили, є громадянами цього міста Західного Берліна, і тому, як вільна людина, я пишаюся тим, що можу сказати: я берлінець!»

Німецькі соціал-демократи зробили для себе висновки із «мирної політики» Дж. Кеннеді. Вже через місяць В. Брандт окреслив майбутню політику ФРН у період «розрядки»: «Рішення німецького питання є тільки разом з Радянським Союзом, а не проти нього». Один із найближчих соратників В. Брандта, голова Управління преси та інформації землі Берлін Е. Бар звів проект нової політики до яскравої формули «зміни через зближення». Він інтерпретував американську «стратегію миру» як спробу не ліквідувати комуністичне правління, а змінити його. Важко повірити у те, що комуністичні лідери СРСР бажали, щоб їх «змінити», але вони були зацікавлені у встановленні статус-кво у повоєнній

Європі. Так звана «доктрина Ульбріхта», яка стала відповіддю на встановлення дипломатичних відносин ФРН з Румунією, передбачала заборону соціалістичним країнам обмінюватися послами з Бонном до міжнародного визнання НДР. У поєднанні з відомою «доктриною Брежньєва», запровадженою після придушення «Празької весни» 1968 р., що обмежувала суверенітет країн т.зв. «соціалістичного табору», це робило навіть дуже обережні кроки В. Брандта, коли він став у 1966 р. міністром закордонних справ і віце-канцлером, практично безрезультатними.

Договори 1970 р. з СРСР, Варшавська угода і договір у 1972 р. з НДР фактично означало, що ФРН погоджується із втраченими під час Другої світової війни східними територіями і кордон віднині встановлювався по лінії Одер-Нейсе. І хоча В. Брандт отримав всередині ФРН шалену критику, що зрештою коштувало йому посади канцлера, але нова *Ostpolitik* давала можливість реалізувати німецько-німецьке питання шляхом численних контактів із керівництвом НДР. Укладення Московського і Варшавського договорів також позитивно вплинуло на переговори з берлінського питання. 3 вересня 1971 р. чотири держави вперше з початку «холодної війни» досягли юридичної угоди. Виконання положень було реалізовано під час внутрішньо-німецьких переговорів з транзитною угодою від 17 грудня 1971 р., яка регулювала автомобільне та залізничне сполучення між ФРН та Західним Берліном. Влітку 1972 р. переговори всередині Німеччини відновилися і були успішно завершені 21 грудня 1972 р. «Основним договором». Було досягнуто домовленості про добросусідські відносини, непорушність кордонів і повагу до «незалежності та самостійності кожної з двох держав у їхніх внутрішніх і зовнішніх справах». Крім того, було домовлено про обмін «постійними представниками». Все це свідчило про значні поступки НДР, але не визнання в сенсі міжнародного права. Піком *Ostpolitik*, як складової «політики розрядки», стало підписання Гельсінського заключного акту 1975 р. [40, s. 62-85].

У 1980-х рр. починається другий етап *Ostpolitik*, який характеризувався намаганням соціал-демократів втримати і розвинути досягнення попередніх років. Близький до СДПН відомий німецький історик Г.А. Вінклер переконує у тому, що «соціал-демократи зайняли консервативну, навіть яскраво виражену національну позицію». Її головним ідеологом залишався вже згадуваний Е. Бар, який і до нині користується повагою серед численних есдеківських партійних функціонерів. У 2015 р., незадовго до своєї смерті, на зустрічі з учнями гімназії він висловив свої погляди так: «Міжнародна політика ніколи не стосується демократії та прав людини. Справа в інтересах і державах. Пам'ятайте це, що б вам не казали на уроках історії» [41].

Тому не дивно, що намагаючись створити «партнерство заради безпеки», вже за наступного канцлера Г. Шмідта (1974-1982) *Ostpolitik* почала швидко перетворюватися на націоналістичну *Realpolitik*, яка нехтувала будь-якими демократичними рухами в країнах Східної Європи, а заради власне німецьких

інтересів керівництво ФРН вже навіть і не намагалося «змінити», а радісно йшло на співробітництво з їхніми комуністичними режимами. Наприклад, в самій ФРН практично неможливо було критикувати порушення прав людини в НДР, оскільки вважалося, що тим самим підриваються основи «політики розрядки», а політичні діячі та інтелектуали, які це собі дозволяли, таврувалися як «бійці холодної війни» («*kalter Krieger*»). Провідні лідери СДПН в середині 1970-х рр. дистанціювалися від політики американського президента Дж. Картера, який гостро критикував СРСР за порушення прав людини [23, s. 16-17].

Яскравим прикладом стало ставлення есдеківських лідерів до польського руху «Солідарність». Вони вважали цю організацію «романтично-революційною», яка несе в собі «руйнівні сили». Федеральний канцлер Г. Шмідт у розмові із президентом Франції Ф. Міттераном висловився дуже презирливо щодо поляків, заявивши, що ситуацію врятує лише диво – коли поляки почнуть працювати. Ще до введення воєнного стану в Польщі у грудні 1981 р. лідери есдеків через партійного керівника НДР Е. Хонеккера надсилали чіткі сигнали радянському керівництву про те, що потрібно вжити проти страйкуючих «рішучих заходів». Той же Е. Бар не заперечував і право СРСР застосувати проти Польщі військову силу в разі її можливого виходу із військово-політичного Варшавського договору. Г. Шмідт під час свого офіційного візиту до НДР в день введення військового стану в Польщі публічно сказав: «на жаль, це зараз необхідно». Роком пізніше экс-канцлер і лідер СДПН В. Брандт відмовився різко критикувати польські табори для інтернованих страйкарів під приводом того, що як німець не хотів би згадувати про «інші табори», які існували на території Польщі [14, s. 228-229; 23, s. 20].

В. Брандт завжди декларував себе прихильником демократичних цінностей, але схоже панічно боявся масових рухів, оскільки придушення повстання 1953 р. в НДР справило на нього гнітюче враження. Що й не дивно, оскільки керівництво НДР одразу знайшло «винуватців», розкрутивши кампанію з «фашистськими екстремістами» в Західному Берліні, здійснивши викрадення декількох громадян ФРН, яких потім публічно засудили. Натомість канцлер Г. Шмідт, який представляв праве крило партії, взагалі вважав масові рухи «наївними», як, наприклад, численні акції у ФРН проти розміщення американських ракет «Першінг» з ядерними боеголовками.

«Європейська регуляторна політика в інтересах Німеччини – неписаний девіз другої фази *Ostpolitik* – пережила період холодної війни, відновлення єдності Німеччини та епоху Гельмута Коля і залишилась орієнтиром для соціал-демократичного мислення та дій», – твердить А. Вінклер. Європейські мирні революції 1989 р. і об'єднання Німеччини для СДПН стали ознакою її успішності. Протягом останніх 30 років вона так і не зазнала змін і автоматично була перенесена на сучасну Росію, яка без розуміння внутрішньополітичних реалій цієї держави і менталітету її народу, фактично призвела до німецького

зовнішньополітичного провалу і, певною мірою, сприяла розв'язанню сучасної російсько-української війни. «Зміни через зближення» стали «змінами через торгівлю» і, врешті, торгівля відбулася без жодних змін з російського боку. Приклад Г. Шредера вже всім відомий, але і його наступниця А. Меркель продовжувала бути «східною німкенею» у зовнішній політиці. Так, колишній президент Бундестагу і відомий політики ХДС В. Шойбле, 18 листопада 2022 р. заявив про те, що уряд А. Меркель помилявся у своїй політиці стосовно Росії, «не бажаючи помічати» її брутальні дії проти сусідніх держав [42].

Впливовий політик СДПН М. Рот, який очолює комітет у закордонних справах Бундестагу, 9 червня 2022 р. опублікував у *Die Welt* фактично програмну статтю під назвою «Віднині ми повинні будувати європейську архітектуру безпеки проти Росії». Політик наважився на ґрунтовну критику *Ostpolitik*, вказавши на три її «фатальні» помилки. 1. Німеччина обрала особливе партнерство з Росією і, отже, не сприймала інтересів центрально- та східноєвропейських партнерів серйозно. 2. Німеччина все глибше і глибше просувалася в односторонню енергетичну залежність від Росії і хотіла ще більше посилити її після 2014 р. з газогоном «Північний потік-2». 3. Політичні діячі Німеччини забули, що готовності вести діалог без захисту та військового стримування недостатньо [11].

Нова *Ostpolitik*, як її бачать соціал-демократи, має ґрунтуватися на демократичних традиціях минулих років, повинна бути реалістичною та орієнтованою на цінності, оборонною та відкритою до європейського та трансатлантичного діалогу, і спиратися на тісну участь громадянського суспільства. Росія є імперіалістичною державою, яка хоче зруйнувати європейський мирний порядок, заснований на міжнародних правилах. Тому необхідно побудувати європейську архітектуру безпеки проти Росії, засновану на військовому стримуванні та політичній та економічній ізоляції Росії. Німеччина повинна якомога швидше стати повністю незалежними від російської енергетики. Окрім того в СДПН розуміють, що успішною може бути спільна європейська східна політика, яка має враховувати інтереси Польщі, країн Балтії і України і спиратися на громадянське суспільство європейських країн. Тішить також той факт, що пропонуються і зміни у «політиці пам'яті».

Зрештою, за останні місяці німецькі соціал-демократи проходять той шлях, який вони так і не могли подолати за останні 30 років, насолоджуючись економічним процвітанням на основі дешевих російських енергоносіїв. Критика опонентів за їхній тісний зв'язок з російською автократією змушує їх не тільки захищатися, але і в окремих випадках вдаватися до самокритики, що цілком зрозуміло на фоні регіональних виборів, де вони стрімко втрачають голоси виборців. Проте в діючій партійній програмі СДПН «Програма майбутнього» від травня 2021 р., яку планують переглянути на партійному з'їзді в 2023 р., все ще записано: «Мир у Європі може існувати лише з Росією, а не проти неї» [10].

«Політика пам'яті» без Східної Європи

В сучасному публічному просторі Німеччини одним із перших питання зв'язку *Ostpolitik* і «політики пам'яті» підняв американський історик Т. Снайдер, який у низці статей та інтерв'ю у провідних ЗМІ піддав її критиці за відсутність постійних рефлексій, що сформувало низку «сліпих зон», однією з яких стала Україна [43; 44; 45]. Історик не піддає сумніву, що гордістю сучасних німців є антифашизм і «політика пам'яті». І німці абсолютно праві у тому, що демократія вимагає регулярного вивчення історії, особливо Другої світової війни та Голокосту. «Але цей спосіб примирення з минулим повинен включати перевірку своїх суджень знову і знову. А в Німеччині, на жаль, зараз є тенденція вважати, що ми вже завершили. Це створило сліпі зони. А найбільша сліпа зона називалася Україна». Водночас, минуле, яке є об'єктом «політики пам'яті» і комеморативних практик, це не лише історія Німеччини, оскільки майже всі німецькі злочини відбувалися в районах, які Німеччина взяла під контроль після 1938 р. «З цієї причини політика пам'яті завжди перепліталася з *Ostpolitik*, іноді в збочений спосіб. У другому десятилітті ХХІ ст., наприклад, багато німців впевнені, що було моральним рішенням поставити себе в залежність від енергоносіїв агресивної, реваншистської, правоекстремістської імперії. Потім, у лютому 2022 р., Німеччина виявила, що фінансує явно фашистський російський режим, який веде війну на винищення проти сусіда – сусіда, який був об'єктом війни Німеччини в 1941 р.: України. Поєднання *Ostpolitik* і меморативної політики змусило німців забути власну історію і, таким чином, передусім зробило можливою нову війну в Східній Європі».

Поняття «політики пам'яті» закріпилося в публічному і науковому дискурсі лише з 90-х рр ХХ ст., замінивши термін «подолання минулого» («*Vergangenheitsbewältigung*»), який часто розуміли у значенні «примирення з минулим». «Політика пам'яті» загалом комплексний і всеосяжний процес, який є важливим елементом внутрішньої політики в посттоталітарних та постдиктаторських суспільствах, спрямований на ретроспективну і тотожну інтерпретацію пам'яті. Крім законодавчих і судових заходів для покарання військових злочинців та відшкодування матеріальних збитків потерпілим, вона передбачає також численні комеморативні практики, які створюють своєрідні «місця пам'яті» і громадські та наукові інституції для вивчення недавнього трагічного минулого. В методологічному плані індивідуальне і колективне опрацювання минулого є багаторівневим процесом, в якому взаємодіють індивідуальний досвід, комунікативний обмін досвідом, суспільна пам'ять і наукова рефлексія. Вони не завжди є взаємопов'язаними, оскільки залежать від певного соціального контексту, де пам'ять формується на основі «життєвого горизонту» учасників і свідків подій та форм інституційної публічної пам'яті, яка не ретроспективна особистим спогадам. А тому і будь-яка «політика пам'яті» є складовою політичного використання історії, яке виступає

необхідним елементом плюралістичного порозуміння в демократичних суспільствах [46, с. 53].

Після об'єднання Німеччини у 1990 р. вона була спрямована на опрацювання пам'яті про націонал-соціалістичне і тоталітарне минуле. Загальновідомим є Нюрнберзький і Аушвіц процеси і численні регіональні процеси над військовими злочинцями після Другої світової війни. До 2015 р. в Німеччині було проведено понад 36 тисяч судових процесів, а на лаві підсудних опинилося понад 170 тисяч підсудних. Але відколи у 1951 р. союзники-переможці передали справу покарання військових злочинців у відомство федерального суду ФРН значна частина підсудних отримала виправдальні вироки [47, s. 40]. Цілком очевидно, що це стало можливим лише із зміною політики США щодо проведення політики «денацифікації» і перетворення ФРН в один із стовпів західного світу в умовах ідеологічного протистояння часів «холодної війни». Проте і саме німецьке суспільство вкрай негативно ставилося до судових процесів проти військових злочинців, які проводили трибунали країн-переможниць. Поширеними були аргументи на кшталт – «вони були наївними ідеалістами, яких обдурили націонал-соціалісти», або ж «вони стали жертвами політичної помилки» і «переможці не мають морального права судити». На передньому плані цієї кампанії було націоналістично налаштоване німецьке духовенство, яке створило «Комітет церковної допомоги ув'язненим» (*Komitee für kirchliche Gefangenenhilfe*), основною метою якого була легальна допомога т. зв. «знедоленим» військовим злочинцям, лобіюючи їхні інтереси в судових процесах, які віднині проводились німецькою юстицією. Наприклад, після створення у 1953 р. «Тимчасової змішаної ради з достроково-умовного звільнення і помилування» до 1958 р. були звільнені майже всі військові злочинці, засуджені перед цим Нюрнберзьким трибуналом [48]. Як стверджують сучасні дослідники, крім цього потужного «антинюрнберзького дискурсу», який намагався представити німців жертвами «правосуддя переможців», існувала його інша лінія, яка мала на меті представити ФРН на міжнародному рівні прихильницею ідеї прав людини [49, s. 108].

Загальна ж картина із покараннями військових злочинців у ФРН виглядає наступним чином: «Баланс цифр щодо кримінального переслідування нацистських злочинів у Західній Німеччині залишається неоднозначним, а результати є більш ніж незадовільними, особливо щодо мети справедливості для жертв. З одного боку, вражаюча кількість з понад 36 тисяч розслідувань проти понад 170 тисяч підозрюваних є яскравим вираженням зусиль судової влади щодо кримінального переслідування. З іншого боку, враховуючи масштаби націонал-соціалістичних злочинів і особливо в порівнянні з великою кількістю розслідувань, існують досить мізерні 6656 вироків, зокрема 1147 за вбивство і 172 за вбивство, що призвело до смерті або довічного ув'язнення» [50, s. 639]. Попри те, що німецькі дослідники наголошували на необхідності продовжити вивчати цю тему і далі, звертаючи увагу на величезні пласти не

опрацьованих матеріалів місцевих і земельних судових архівів, схоже на те, що в німецькій історіографії цей напрямок поставлений «на паузу». «Період окупації загалом може слугувати лише прелюдією до ФРН, або для історії культури американізації чи “вестернізації”. Зрештою, “могильником” для дослідження періоду (західнонімецької) окупації стало возз’єднання – після 1990 року інтерес до академічної роботи над “періодом завалів” надзвичайно впав, оскільки доступ до архівів НДР відкрило іншу сферу діяльності» [51, s. 3].

Нині Німеччина має численну мережу установ для збереження пам’яті про трагічне для її історії ХХ ст., як от: «Берлінський фонд топографії терору», «Фонд пам’яті загиблих євреїв Європи», «Федеральний фонд дослідження диктатури ССРН», фонд «Пам’ять, відповідальність, майбутнє», фонд «Меморіал німецького опору», меморіал «Будинок конференції Ванзее», меморіал «В’язниця Баутцен», музей Штазі та ін. Сюди ж можна і додати солідні наукові інституції – Інститут історії сучасності в Мюнхені, Інститут дослідження тоталітаризму імені Ханни Арендт у Дрездені, Центр дослідження історії сучасності «Комунізм та суспільство» у Потсдамі, які видали тисячі книжок на відповідну тематику. Гамбурзький інститут соціальних досліджень створив пересувну виставку «Злочинний вермахт. Виміри винищувальної війни», якою порушив «табу» німецького суспільства щодо замовчування злочинів німецьких солдатів на території колишнього СРСР у Другу світову війну[52; 53]. Будь-кому стає зрозумілим, що жодна європейська країна не досягла такого рівня опрацювання свого минулого не тільки в науковому, але й публічному просторі. Змістовно «політика пам’яті» в Німеччині вкладається у вислів – «Ніколи знову!»

У формуванні німецької «політики пам’яті» важливу роль відігравали категорії «вини» і «відповідальності». У першому випадку була прийнято фундаментальне положення філософа К. Ясперса, який переконував у тому, що «не може існувати (крім політичної відповідальності) колективної вини народу, або групи всередині народів, ні як карної, ні як моральної, ні як метафізичної вини». Судові процеси і карне переслідування військових злочинців ставало достатнім аргументом для «примирення» з минулим. «У цій фазі німецьку провину тлумачили метафізично – як фаустівську долю нації, яка бажала добра, але творила зло, як трагедію та як приклад диявольської сили зваблення тоталітарних демонів. На тлі цієї потужної колективної емоції тверезий емпіричний початок сучасної історії Західної Німеччини – незважаючи на її нещодавно критиковані сліпі плями та слабкості – виглядає як непевне, мерехтливе світло політичного раціоналізму» [54, p. 414]. А «відповідальність» (або ж «етика відповідальності» за М. Вебером), як категорія практичних дій, віднині означала відшкодування матеріальних збитків СРСР за шкоду, заподіяну під час Другої світової війни, зокрема через розширення торгівлі з ним. «Починаючи з 1983 року, марафоністорії і пам’яті про “Третій рейх”, відзначив свій п’ятдесятилітній ювілей і вийшов на новий етап. Більш ніж будь-

коли раніше, гітлерівська Німеччина зображувалася як колективна спільнота послідовників, а так звані звичайні люди 1930-х і 1940-х років поставали як спів-злочинці або, принаймні, як колабораціоністи, а не як жертви», – стверджує німецький історик Н. Фрай [54, р. 415].

Реальні ж результати «політики пам'яті» в частині опрацювання пам'яті про націонал-соціалістичне минуле виглядають доволі незвично. За даними опитування фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє», проведеному у 2018 р., 69% респондентів відповіли, що серед їхніх предків не було учасників Другої світової війни, хоча мільйони німців були активними учасниками нацистського режиму. До того ж майже 95% учасників опитування підтвердили, що уроки історії в школі є дуже важливими для запобігання поверненню націонал-соціалізму [37]. Це стало можливим лише після того, як у 1985 р. тодішній президент ФРН Р. фон Вайцзекер виголосив промову, де визнав 8 травня (яке до цього вважалося днем поразки) «днем звільнення від нелюдської системи націонал-соціалізму» [55]. «Примирення» через «витіснення» травматичного досвіду старшого покоління створює ілюзію «непричетності», при якому минуле залишається відторгнутим від сьогодення. І це попри те, в «політиці пам'яті» змінилися акценти і на перший план виходить не політичні та соціальні взаємини під час нацистської диктатури, а досвід окремих груп, сімей і окремої людини. В соціально привабливій моралі історії відповіді на питання провини шукають на рівні особистої поведінки. Однак часто це відбувається без політичних рефлексій і породжує або ж надмірне моралізаторство, або ж амбівалентне – «зрештою, всі були жертвами».

Але однією із найглибших «родових травм» німців в цілому є ототожнення СРСР з Росією. Наприклад, коли Т. Снайдер говорить про недосконалу політику В. Брандта, кореспондент *Die Zeit* вважає за потрібне уточнити: «З усіма спустошеннями, які німці завдали в Україні, були також десятки мільйонів російських жертв німецької кампанії, частини Росії також повинні були стати “життєвим простором”». І історику доводиться пояснювати: «Там були десятки мільйонів радянських втрат. Але Україна постраждала пропорційно набагато більше, ніж Росія. Це намагаються забувати. Чому? Тому що для Москви завжди було важливіше – відпущення гріхів і сировина» [43]. У сучасному німецькому політичному дискурсі ототожнення жертв Другої світової війни виключно з «росіянами» набуло своєї легітимності після участі тодішнього канцлера Г. Шредера у 2005 р. на урочистостях з приводу святкування 60-річчя завершення т. зв. «Великої вітчизняної війни». Після цього провідні німецькі політики рухалися в руслі путінської історичної політики і завжди наголошували про «27 мільйонів росіян», що стали жертвами війни [23, s. 151-152].

Німецьке русофільство пов'язане із спільною імперською історією Німеччини і Росії. Жодна із цих країн ніколи в історії не розглядала Україну як суб'єкта історії, а використовувала її виключно як власну колонію. Після

розпаду СРСР більшість німецьких істориків писали про колоніальний характер німецьких війн на сході Європи, але це не стало основою для політиків і не знайшло відображення в публічному дискурсі країни. Переважає традиційне уявлення про те, що ці території залишаються сферою впливу Берліна і Москви. «Підкріплювалися історичні міфи, які культивувалися ще у ФРН, де головними жертвами війни (після євреїв) слід розуміти росіян... Взаємодія з московськими самодержцями була морально виправдана Другою світовою війною. Українці вважалися порушниками спокою, які заважали цій історії. Це було зручно, тому що це означало, що ведення бізнесу з Росією не повинно бути морально підданим сумніву», – стверджує Т. Снайдер. У сучасному німецькому політичному дискурсі ця постімперська схема втілюється у концепт України як «буферної зони» між Росією та ЄС. Наприклад, відомий берлінський професор політології Г. Мюнклер бачить завершення війни в Україні тільки на умовах мирних домовленостей з агресором і збереженням нашої територіальної цілісності на захід від Дніпра. «Яким би не був результат (війни), Україна буде розгромлена», – переконує політолог [56].

Зневажливе імперське ставлення до українців проявляється і в мовному питанні: якщо українці розмовляють російською мовою – то вони росіяни, а якщо ж українською – то націоналісти. А це породжує і так зване «поверхове мислення», де переважає добре розігрітий в медіа наратив про «українських націоналістів – колаборантів націонал-соціалістів». Але вселяє надію той факт, що дискусії серед німецьких інтелектуалів продовжуються. Зокрема, відомий політик Р. Фюкс абсолютно відкидає «неісторичну» ідею про Україну як «буферну зону», вважаючи це нереалістичним. «Ключові гравці німецької політики ще не зрозуміли повною мірою масштабів російського реваншизму. Зрештою, все ще існує ілюзія, що можна повернутися до певної форми домовленості про співпрацю. Ще не до всіх дійшло, що ми повинні проводити сувору політику стримування цього режиму. Натомість ми все ще бачимо велику симпатію до імперського рефлексу Росії, яка нібито може бути нічим іншим, як імперією, що панує над іншими націями» [57].

Але не тільки Україна і народи колишнього СРСР залишаються «білою плямою» у східноєвропейському спектрі німецької «політики пам'яті». У 2017 р. за громадської ініціативи було вирішено спорудити в центрі Берліна меморіал жертвам німецької окупації в Польщі під час Другої світової війни – *Polendenkmal*. «Ця ідея мала стати відповіддю на своєрідне порожнє місце в німецькій культурі пам'яті, або, інакше кажучи, відповіддю на білу пляму, коли йдеться про історичні знання багатьох німців про окупаційну політику Третього Рейху в Польщі. Масові злочини, вчинені в 1939-45 рр. проти польського цивільного населення, майже не відомі німецькій громадськості до нині» [58, s. 70]. Польща, тисячолітній східний сусід Німеччини, та її громадяни, нині є жертвами другого сорту в німецькому сприйнятті жертв націонал-соціалізму. З цим погоджуються німецькі історики та уважні спостерігачі за польсько-

німецькими відносинами. Тематичні пріоритети в німецьких історичних дебатах останніх десятиліть і пріоритети в правовому врегулюванні націонал-соціалістичних злочинів (або їх відсутність) лише підкреслюють цей висновок.

На мою думку, Т. Снайдер не звернув увагу ще на один аспект німецької «політики пам'яті» у контексті її зв'язку із *Ostpolitik*, який став очевидним після 24 лютого – «політикою страху» (за визначенням Р. Фюкса). Її виразом стали численні «відкриті листи» представників «ЕММА-генерації» до канцлера О. Шольца із закликом змусити Україну припинити війну і піти на переговори з агресором навіть шляхом поступок власної території [59]. Нещодавно вони навіть отримали міцну підтримку в особі всесвітньо-відомого філософа Ю. Габермаса. 92-річного філософа дратує «самовпевненість» з якою Україна «морально шантажує» країни Європи виступами її президента В. Зеленського з наполегливими проханнями допомоги у протистоянні агресії, постійними демонстраціями у ЗМІ картин російських звірств у цій війні. Це порушило спокій західного обивателя, де «з кожною смертю наростає тривожність, з кожним вбивством – шок, кожним військовим злочином – обурення – і бажання щось з цим зробити». Але ще більше Ю. Габермас обурюється критиками «поміркованої» позиції канцлера О. Шольца, оскільки той, як ніхто інший, розуміє уроки «холодної війни», за якими виграти війну у ядерної держави звичайними засобами неможливо, а отже необхідно шукати альтернативні варіанти, щоб не втягнути Європу в третю світову ядерну війну. Тоді жодна із сторін може вийти з війни як така, що «не зазнала поразки» [60].

Дискусія на шпальтах газети з приводу його статті засвідчила, що «філософські ігри» з різними «менталітетами» викликають радше нерозуміння, а практика тривалих роздумів О. Шольца – відторгнення. «А чому Габермаса не дратує самовпевненість канцлера, який раціоналізує свої спроби приховати страх перед вступом Німеччини у війну та ядерною війною? Стриманість і роздуми – це дії, які потребують часу. Чи є цей час у нас і в Україні? Це війна. Це не про семінар “А якби була війна”. Тепер ретельний розгляд коштує життя. Рішення, прийняте кілька тижнів тому, врятувало б ці життя».

Висновки

«Нова східна політика», яку здійснювали соціал-демократи на чолі з канцлером В. Брандтом на першому етапі її проведення, була спрямована на вирішення насамперед «німецько-німецького питання» і її моделлю мали стати ті дії та підходи, які запроваджувалися у Західному Берліні після спорудження Берлінського муру 1961 р. Її реалізація стала можливою завдяки поєднанню як зовнішньополітичних так і внутрішньополітичних факторів. Політика «мирного співіснування» двох протилежних ідеологічних систем передбачала визнання повоєнного «статус-кво» і «зон впливу» в Європі, що могло бути досягнуто лише шляхом політичного компромісу між США та СРСР. Наприкінці 1960-х рр. внутрішньополітична ситуація в Німеччині докорінно змінилася і це

стало запорукою для успішного проведення *Ostpolitik*. Політичним союзником СДПН стали вільні ліберали (ВДП), які у співпраці із соціал-демократами шукали можливість для зміцнення своїх позицій серед німецьких виборців. Могутнім підґрунтям стали соціальні процеси у ФРН, пов'язані із переосмисленням націонал-соціалістичного минулого і виходом на політичну арену т. зв. «скептичного покоління» і радикально налаштованої молоді, яка не бажала миритися із консервативною спадщиною «старої Німеччини». Вважається, що свідченням успішності « нової східної політики » стали Московський і Варшавський договори, але реальним результатом став «Основний договір» з НДР 1972 р., який через конкретні механізми його реалізації сприяв поступовому вирішенню «німецько-німецького питання».

З 1980-х рр. починається другий етап *Ostpolitik*, головною ознакою якого стала її виразна консервативна спрямованість і перетворення на т. зв. *Realpolitik*, де власні інтереси ФРН виходили на перший план. Це проявлялося у співробітництві з комуністичними режимами Східної Європи, нехтуванні прав людини в тоталітарних режимах, ігноруванні підтримки демократичних рухів тощо. Яскравим прикладом стало ставлення до польського руху «Солідарність» і посилення економічного співробітництва з СРСР.

З початку 1990-х рр. і об'єднанням Німеччини ця політика практично не змінилася і не враховувала ситуацію на сході Європи, вбачаючи в східноєвропейських країнах – нових членах ЄС – більше порушників спокою, ніж рівноправних партнерів і союзників. «Регуляторна політика» (Г. Вінклер) щодо східноєвропейських країн призвела до орієнтації на пострадянську Росію, економічна залежність від якої сприяла і створенню там сприятливих умов для відродження тоталітарного режиму з неоліберальними тенденціями.

З початком широкомасштабної агресії Росії проти України почалося поступове переосмислення німецької *Ostpolitik* після усвідомлення того, що Росія є імперіалістичною державою, яка хоче зруйнувати європейський мирний порядок, заснований на міжнародних правилах. Тому необхідно побудувати європейську архітектуру безпеки проти Росії, засновану на військовому стримуванні та політичній та економічній ізоляції Росії, а Німеччина повинна якомога швидше стати повністю незалежною від російської енергетики. Важливим є також те, що успішною може бути лише спільна європейська східна політика, яка має враховувати інтереси Польщі, країн Балтії і України і спиратися на громадянське суспільство європейських країн.

«Нова східна політика» протягом всього періоду її реалізації була тісно пов'язана з німецькою «політикою пам'яті». Це особливо стосувалося такого її аспекту, як почуття вини за скоєні злочини Німеччиною під час Другої світової війни. Ігнорування східноєвропейських країн у зовнішній політиці призводило до релятивації відповідальності перед їхніми жертвами, а компенсаторні практики поширювалися на сучасну Росію, яка ототожнювалася з колишнім СРСР. Це створило «білі плями» в «політиці пам'яті» і суспільному просторі.

Як і у випадку із *Ostpolitik* наразі ми спостерігаємо певну зміну векторів, до чого поступово залучаються і професійні історики.

Список використаних джерел та літератури

1. Sigmar G. Wir brauchen zumindest einen kalten Frieden. *Der Spiegel*. 17.04.2022. URL: www.spiegel.de/politik/deutschland/sigmar-gabriel-wir-brauchen-zumindest-einen-kalten-frieden-gastbeitrag-a-411895f4-557e-42e7-9453-c62baa490d82
2. Klingbeil gesteht Fehler der SPD in der Russland-Politik ein. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 19.10.2022. URL: www.faz.net/aktuell/politik/ausland/klingbeil-gesteht-fehler-der-spd-in-der-russland-politik-ein-18397165.html
3. Харлан Г. Трансформація позицій політичних партій ФРН щодо східноєвропейської політики (2005-2017). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 26: Міжвідомчий збірник наукових праць. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 307-324.
4. Стельмах С. «Оливково-зелені» у світлофornій коаліції німецького Бундестагу. *Zaxid.net*. 11 травня 2022. URL: www.zaxid.net/olivkovo_zeleni_u_svitloforniy_koalitsiyi_nimetskogo_bundestagu_n1542595
5. Die Olivgrünen. *Der Spiegel*. 29.04.2022. URL: www.spiegel.de/politik/deutschland/die-gruenen-von-friedensbewegten-idealisten-zu-panzer-fans-a-5f84b707-d5d8-4041-a7b8-69e78e1d7244
6. Osterweiterung des Denkens. *TAZ.de*. URL: www.taz.de/Nato-in-Osteuropa/15839905&s=Ostpolitik+SPD
7. Matthias Platzeck zu Russland: «Ich habe mich getäuscht». *Die Zeit*. 25. Februar 2022. URL: www.zeit.de/news/2022-02/25/matthias-platzeck-zu-russland-ich-habe-mich-getaeuscht
8. Стельмах С. Війна в Україні і вибори в Північному Райні-Вестфалія. *Zaxid.net*. 17 травня 2022. URL: zaxid.net/viyna_v_ukrayini_i_vibori_v_pivnichnomu_rayni_vestfaliyi_n1542924
9. Стельмах С. Що змусить німців передати танки Україні. *Zaxid.net*. 15 вересня 2022. URL: www.zaxid.net/statti_tag50974/
10. Стельмах С. Які уроки винесли німецькі соціал-демократи зі своєї Ostpolitik? *IQ*. 27 жовтня 2022. URL: <https://iq.net.ua/iaki-uroki-viniesli-nimietski-sotsial-diokrati-zi-svoeiyi-ostpolitik/>
11. Roth M. Wir müssen jetzt eine europäische Sicherheitsarchitektur gegen Russland errichten. *Die Welt*. 09.07.2022. URL: <https://www.welt.de/politik/deutschland/plus239813185/Ostpolitik-fuer-die-Zeitenwende-Wir-muessen-jetzt-eine-europaeische-Sicherheitsarchitektur-gegen-Russland-errichten.html>
12. Bracher K.-D., Jäger W., Link W. *Republik im Wandel 1969-1974. Die Ära Brandt*. Stuttgart-Mannheim, 1986. 410 s.
13. Winkler H.A. *Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte II: Vom "Dritten Reich" bis zur Wiedervereinigung*. München, 2014. 742 s.
14. Winkler H.A. *Nationalstaat wider Willen. Interventionen zur deutschen und europäischen Politik*. München, 2022. 288 s.
15. Wirsching A. *Abschied vom Provisorium. Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland 1982-1989/90*. München, 2006. 847 s.
16. Conze E. *Die Suche nach Sicherheit. Eine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von 1949 bis in die Gegenwart*. München, 2009. 1071 s.
17. Bahr E. *Zu meiner Zeit*. München, 1996. 605 s.
18. Vogtmeier A. *Egon Bahr und die deutsche Frage. Zur Entwicklung der sozialdemokratischen Ost- und Deutschlandpolitik vom Kriegsende bis zur Vereinigung*. Bonn, 1990. 400 s.

19. Sturm D.F. "Metternich" in Moskau. Egon Bahrs Wandel durch Annäherung. *Deutschland Archiv*. Jg. 42. Nr. 5. 2009. S. 841–846.
20. Hoppenstedt W. (Hrsg.). Willy Brandts europäische Außenpolitik. Bundeskanzler Willy Brandt Stiftung. Berlin, 1999. 54 s.
21. Marshall B. Willy Brandt. A Political Biography. New York, 1997. 170 p.
22. Брандт В. Воспоминания. Москва, 1991. 528 с.
23. Urban Th. Verstellter Blick. Die deutsche Ostpolitik. Berlin, 2022. 192 s.
24. Oppelland T. Der "Ostpolitiker" Gerhard Schröder. Ein Vorläufer der sozialliberalen Ost- und Deutschlandpolitik? *Historisch-Politische Mitteilungen*. 2001. Vol. 8. № 1. S. 73-94.
25. Frei N. Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit, 3. Aufl. München, 2003. 460 s.
26. Frei N. (Hrsg.), Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechen in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg. Göttingen, 2006. 656 s.
27. Кудряченко А. Німецько-німецьки стосунки – від визнання до єдності. *Нова політика*. 1996. № 6. С. 33-41.
28. Кудряченко А.І. Федеративна Республіка Німеччина: Засади демократичного сходження: монографія. Київ: Фенікс, 2020. 656 с.
29. Мартинов А.Ю. Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки. К.: Корпорація, 2006. 447 с.
30. Мартинов А.Ю. Німецька громадська думка щодо політичної трансформації в Україні (2012–2015 pp.). *Україна – Європа – Світ*. 2015. Вип. 15. С. 169–177.
31. Харлан Г. Трансформація позицій політичних партій ФРН щодо східноєвропейської політики (2005-2017 pp.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2017. Вип. 26. С. 307-324.
32. Eibl F. Politik der Bewegung. Gerhard Schröder als Außenminister 1961–1966. München, 2001. 488 s.
33. Munkel D. Kampagnen, Spione, geheime Kanäle. Die Stasi und Willy Brandt. Berlin, 2013. 83 s.
34. Дефранс К. Французька культурна політика в окупованій Німеччині після 1945 року. *Історія та історіографія в Європі*. Київ, 2006. Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у XX столітті. С. 22-31.
35. Гудеманн Р. Німецько-французькі конфлікти: шляхи їх подолання та соціальна пам'ять. *Історія та історіографія в Європі*. Київ, 2006. Вип. 4: Німецько-французькі та українсько-польські взаємини у XX столітті. С. 31-45.
36. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. Москва, 1999. 145 с.
37. Müller T. Opa war kein Nazi – oder doch? *Spiegel Geschichte*. 6/2022. URL: <https://www.spiegel.de/geschichte/opa-war-kein-nazi-oder-doch-a-c8b5acf9-0002-0001-0000-000207602147?context=issue>
38. Bauß G. Die Studentenbewegung der sechziger Jahre in der Bundesrepublik und Westberlin. Köln, 1977. 353 s.
39. Kellmann K. Die Freiburger Thesen der FDP. URL: <https://katharinakellmann-historikerin.de/die-freiburger-thesen-der-fdp/>
40. Faulenbach B. Willy Brandt. München, 2010. 129 s.
41. Winkler H.A. Als die SPD konservativ wurde. *Der Spiegel*. 24/2022. URL: www.spiegel.de/politik/deutschland/spd-und-fehler-in-der-russland-politik-als-die-sozialdemokraten-konservativ-wurden-a-8792865a-37ab-4422-a6c3-8ede63131e3d?context=issue&fbclid=IwAR0Y2_Jh7nslE7LsSiUdmt0-u5g0KU_fflMUPDjjJ1DOtjZR-UayJ1Bmy9I
42. "Wir wollten es nicht sehen": Schäuble räumt Fehler im Umgang mit Russland ein – und kritisiert Merkel. *Tagesspiegel*. 18.11.2022. URL: <https://www.tagesspiegel.de/politik/wir-wollten-es-nicht-sehen-schauble-raumt-fehler-im-umgang-mit-russland-ein--und-kritisiert->

- merkel-8892205.html?fbclid=IwAR1MMMwCgAb0_ac8dVDM6S4LMXgHLB1hIPwFlnaI02ncYE4mOSpmwWHrhPM
43. Warum so wütend, Herr Snyder? *Die Zeit*. 22. Mai 2022. URL: <https://www.zeit.de/2022/21/timothy-snyder-ukraine-krieg-deutschland>
44. Snyder T. Warum fällt es Deutschland so schwer, von einem faschistischen Russland zu sprechen? *Der Spiegel*. № 22. 27.05.2022. URL: https://www.spiegel.de/ausland/ukraine-krieg-warum-faellt-es-deutschland-so-schwer-von-einem-faschistischen-russland-zu-sprechen-a-6511c1ca-e90b-4497-a88f-76d7453a244d?context=issue&fbclid=IwAR2z_GiprbYwxSdXEgdTZp2udyQYIApfal2qh788XhtGTHJyUeSMDpWNOI
45. “Eine koloniale Haltung”. *Frankfurter Allgemeine Zeitung. Sonntagzeitung*. 05.06.2022. URL: https://zeitung.faz.net/fas/politik/2022-06-05/de7bd3e94e0650d14614ba82bf872aa0/?fbclid=IwAR3f611q9poauld6Qi9AmKw_nzM48FnwyyKcn7lxv3QhYRfK_2Lgww7WKFg
46. Бауеркемпер А. Вузька стежка між апологією і звинуваченням: до питання про трактування історії НДР в об'єднаній Німеччині. *Історія та історіографія в Європі*. Вип. 1-2 (2003). Київ, 2003. С. 53-71.
47. Pötzsch H., Halder H. Deutsche Geschichte von 1945 bis zur Gegenwart. Die Entwicklung der beiden deutschen Staaten und das vereinte Deutschland. München, 2015. 420 s.
48. Earl H. “Bad Nazis and Other Germans”: The Fate of SS-Einsatzgruppen Commander Martin Sandberger in Postwar Germany. *A Nazi past: recasting German identity in postwar Europe* / Ed by David A. Messenger and Katrin Paehler. The University Press of Kentucky, 2015. P. 57-82.
49. Weinke A. Gewalt, Geschichte, Gerechtigkeit. Transnationale Debatten über deutsche Staatsverbrechen im 20. Jahrhundert. Göttingen: Wallstein Verlag, 2016. 372 s.
50. Eichmüller A. Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch westdeutsche Justizbehörden seit 1945. Eine Zahlenbilanz. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 56 (2008). Heft 4. S. 621-640.
51. Raim E. Justiz zwischen Diktatur und Demokratie. Wiederaufbau und Ahndung von NS-Verbrechen in Westdeutschland 1945–1949. (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte. Band 96). München, 2013. 1273 s.
52. Юрайт У. Це не війна в традиційному розумінні. Виставка «Злочини Вермахту. Виміри винищувальної війни 1941-1944 років». *Історія та історіографія в Європі*. Київ, 2004. Вип. 3: Історична наука як засіб політичної легітимації в Німеччині та в Україні у XX столітті. С. 56-65.
53. Klein P. Die beiden “Wehrmachtsausstellungen” – Konzeptionen und Reaktionen. *Gedenkstätten-Rundbrief*. (2012)165. S. 5-12.
54. Frei N. 1945 – 1949 – 1989: Dealing with Two German Pasts. *Australian Journal of Politics and History*. Vol. 56. Number 3. 2010. P. 410-422.
55. Weizsäcker R. Zum 40. Jahrestag der Beendigung des Krieges in Europa und der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft. Ansprache am 8. Mai 1985 in der Gedenkstunde im Plenarsaal des Deutschen Bundestages. Bonn, 1985. 16 s.
56. Münkler H. “Die Ukraine wird unter die Räder kommen, wie immer die Sache ausgeht”. *Neue Zürcher Zeitung*. 19.05.2022. URL: <https://www.nzz.ch/international/muenkler-im-ukraine-krieg-hat-der-westen-unterschiedliche-ziele-ld.1683932>
57. Fücks R. “Putin wird sich nicht mit einer Blockfreiheit zufriedengeben. Sein Ziel ist es, die Ukraine «heimins Reich» zu holen”. *Neue Zürcher Zeitung*. 29.05.2022. URL: <https://www.nzz.ch/international/ralf-fuecks-putin-will-die-ukraine-heim-ins-reich-holen-ld.1685837?mktcid=sms&mktcval=Facebook&fbclid=IwAR2FSz92NwtAXq6b3D-8OaCWdxZcUA8zpM-Wp1KRfRIMJwCrX8mNXw2iRiQ>

58. Bingen D. Puste miejsce. *Tygodnik Powszechnego*, 47/2020: Polacy i Niemcy: jak wyjść historycznego kłinczu. S.70-74.
59. Стельмах С. Від «закликів» до «відкритих листів». Паперова зброя німецьких інтелектуалів. *Zaxid.net*. 11 липня 2022. URL: https://zaxid.net/vid_zaklikiv_do_vidkritih_listiv_n1546034
60. Habermas J. Krieg und Empörung. *Süddeutsche Zeitung*. 28. April 2022. URL: <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergen-habermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/>

References

1. Sigmar, G. (2022). Wir brauchen zumindest einen kalten Frieden. *Der Spiegel*. 17.04.2022. [Online]. Available from: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/sigmar-gabriel-wir-brauchen-zumindest-einen-kalten-frieden-gastbeitrag-a-411895f4-557e-42e7-9453-c62baa490d82> [In German].
2. Klingbeil gesteht Fehler der SPD in der Russland-Politik ein. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 19.10.2022. [Online]. Available from: www.faz.net/aktuell/politik/ausland/klingbeil-gesteht-fehler-der-spd-in-der-russland-politik-ein-18397165.html [In German].
3. Kharlan, H. (2017). Transformatsiia pozytsii politychnykh partii FRN shchodo skhidnoevropeiskoi polityky (2005-2017). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*. Vyp. 26: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, pp. 307-324 [In Ukrainian].
4. Stelmakh, S. (2022). "Olyvkovo-zeleni" u svitlofornii koalitsii nimetskoho Bundestahu. *Zaxid.net*. 11 travnia. [Online]. Available from: http://zaxid.net/olivkovo_zeleni_u_svitloforniy_koalitsiyi_nimetskogo_bundestagu_n1542595 [In Ukrainian].
5. Die Olivgrünen. *Der Spiegel*. 29.04.2022. [Online]. Available from: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/die-gruenen-von-friedensbewegten-idealisten-zu-panzerfans-a-5f84b707-d5d8-4041-a7b8-69e78e1d7244> [In German].
6. Osterweiterung des Denkens. *TAZ.de*. [Online]. Available from: <http://taz.de/Nato-in-Osteuropa/15839905&s=Ostpolitik+SPD> [In German].
7. Matthias Platzeck zu Russland: "Ich habe mich getäuscht". *Die Zeit*. 25. Februar 2022. [Online]. Available from: <http://www.zeit.de/news/2022-02/25/matthias-platzeck-zu-russland-ich-habe-mich-getaeuscht> [In German].
8. Stelmakh, S. (2022). Viina v Ukraini i vybory v Pivnichnomu Raini-Vestfaliia. *Zaxid.net*. 17 travnia. Available from: http://zaxid.net/viyna_v_ukrayini_i_vibori_v_pivnichnomu_rayni_vestfaliyi_n1542924 [In Ukrainian].
9. Stelmakh, S. (2022). Shcho zmusyt nimtsiv peredaty tanky Ukraini. *Zaxid.net*. 15 veresnia. [Online]. Available from: http://zaxid.net/statti_tag50974/ [In Ukrainian].
10. Stelmakh, S. (2022). Yaki uroky vynesly nimetski sotsial-demokraty zi svoiei Ostpolitik? *IQ*. 27 zhovtnia. [Online]. Available from: <https://iq.net.ua/iaki-uroki-viniesli-nimetski-sotsial-diemokrati-zi-svoieyi-ostpolitik/> [In Ukrainian].
11. Roth, M. (2022). Wir müssen jetzt eine europäische Sicherheitsarchitektur gegen Russland errichten. *Die Welt*. 09.07. [Online]. Available from: <https://www.welt.de/politik/deutschland/plus239813185/Ostpolitik-fuer-die-Zeitenwende-Wir-muessen-jetzt-eine-europaeische-Sicherheitsarchitektur-gegen-Russland-errichten.html> [In German].
12. Bracher K-D., Jäger W., Link W. (1986). *Republik im Wandel 1969-1974. Die Ära Brandt*. Stuttgart-Mannheim. [In German].
13. Winkler, H.A. (2014). *Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte II: Vom "Dritten Reich" bis zur Wiedervereinigung*. München. [In German].
14. Winkler, H.A. (2022). *Nationalstaat wider Willen. Interventionen zur deutschen und europäischen Politik*. München. [In German].

15. Wirsching, A. (2006). *Abschied vom Provisorium. Die Geschichte der Bundesrepublik Deutschland 1982-1989/90*. München. [In German].
16. Conze, E. (2009). *Die Suche nach Sicherheit. Eine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von 1949 bis in die Gegenwart*. München. [In German].
17. Bahr, E. (1996). *Zu meiner Zeit*. München. [In German].
18. Vogtmeier, A. (1990). *Egon Bahr und die deutsche Frage. Zur Entwicklung der sozialdemokratischen Ost- und Deutschlandpolitik vom Kriegsende bis zur Vereinigung*. Bonn. [In German].
19. Sturm, D.F. (2009). "Metternich" in Moskau. Egon Bahrs Wandel durch Annäherung. *Deutschland Archiv*. Jg. 42. Nr. 5. S. 841–846. [In German].
20. Hoppenstedt, W. (Hrsg.). (1999). *Willy Brandts europäische Außenpolitik. Bundeskanzler Willy Brandt Stiftung*. Berlin. [In German].
21. Marshall, B. (1997). *Willy Brandt. A Political Biography*. New York. [In English].
22. Brandt, V. (1991). *Vospomynanyia*. Moskva. [In Russian].
23. Urban, Th. (2022). *Verstellter Blick. Die deutsche Ostpolitik*. Berlin. [In German].
24. Oppelland, T. (2001). Der "Ostpolitiker" Gerhard Schröder. Ein Vorläufer der sozialliberalen Ost- und Deutschlandpolitik? *Historisch-Politische Mitteilungen*, Vol. 8. № 1. S. 73-94. [In German].
25. Frei, N. (2003). *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, 3. Aufl. [In German].
26. Frei, N. (Hrsg.) (2006). *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechen in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Göttingen. [In German].
27. Kudriachenko, A. (1996). Nimetsko-nimetsky stosunky – vid vyznannia do yednosti. *Nova polityka*, 6, pp. 33-41. [In Ukrainian].
28. Kudriachenko, A.I. (2020). *Federatyvna Respublika Nimechchyna: Zasady demokratychnoho skhodzhennia: monohrafiia*. Kyiv: Feniks. [In Ukrainian].
29. Martynov, A.Iu. (2006). *Obiednana Nimechchyna: vid "Bonnskoi" do "Berlinskoi" respubliky*. Kyiv: Korporatsiia. [In Ukrainian].
30. Martynov, A.Iu. (2015). Nimetska hromadska dumka shchodo politychnoi transformatsii v Ukraini (2012–2015 rr.). *Ukraina – Yevropa – Svit*, 15, pp. 169–177. [In Ukrainian].
31. Kharlan, H. (2017). Transformatsiia pozytsii politychnykh partii FRN shchodo skhidnoievropeiskoi polityky (2005-2017 rr.). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, 26, pp. 307-324. [In Ukrainian].
32. Eibl, F. (2001). *Politik der Bewegung. Gerhard Schröder als Außenminister 1961–1966*. München. [In German].
33. Münkler, D. (2013). *Kampagnen, Spione, geheime Kanäle. Die Stasi und Willy Brandt*. Berlin. [In German].
34. Defrans, K. (2006). Frantsuzka kulturna polityka v okupovanii Nimechchyni pislia 1945 roku. *Istoriia ta istoriohrafiiia v Yevropi*. Kyiv. Vyp. 4: Nimetsko-frantsuzki ta ukrainsko-polski vzaiemyny u XX stolitti, pp. 22-31. [In Ukrainian].
35. Hudemann, R. (2006). Nimetsko-frantsuzki konflikty: shliakhy yikh podolannia ta sotsialna pamiat. *Istoriia ta istoriohrafiiia v Yevropi*. Kyiv. Vyp. 4: Nimetsko-frantsuzki ta ukrainsko-polski vzaiemyny u XX stolitti, pp. 31-45. [In Ukrainian].
36. Yaspers, K. (1999). *Vopros o vynovnosti. O polytycheskoi otvetstvennosti Hermanyy*. Moskva. [In Russian].
37. Müller, T. (2022) Opa war kein Nazi – oder doch? *Spiegel Geschichte*. 6/2022. [Online]. Available from: <https://www.spiegel.de/geschichte/opa-war-kein-nazi-oder-doch-a-c8b5acf9-0002-0001-0000-000207602147?context=issue> [In German].
38. Bauß, G. (1977). *Die Studentenbewegung der sechziger Jahre in der Bundesrepublik und Westberlin*. Köln. [In German].

39. Kellmann K. *Die Freiburger Thesen der FDP*. [Online]. Available from: <https://katharinakellmann-historikerin.de/die-freiburger-thesen-der-fdp/> [In German].
40. Faulenbach, B. (2010). *Willy Brandt*. München. [In German].
41. Winkler, H.A. (2022). Als die SPD konservativ wurde. *Der Spiegel*. 24/2022. [Online]. Available from: www.spiegel.de/politik/deutschland/spd-und-fehler-in-der-russland-politik-als-die-sozialdemokraten-konservativ-wurden-a-8792865a-37ab-4422-a6c3-8ede63131e3d?context=issue&fbclid=IwAR0Y2_Jh7nsIE7Ls5iUdmt0-u5g0KU_ff1MUPDjjJ1DOtjZR-UayJ1Bmy9I [In German].
42. “Wir wollten es nicht sehen”: Schäuble räumt Fehler im Umgang mit Russland ein – und kritisiert Merkel. *Tagesspiegel*. 18.11.2022. [Online]. Available from: https://www.tagesspiegel.de/politik/wir-wollten-es-nicht-sehen-schauble-raumt-fehler-im-umgang-mit-russland-ein--und-kritisiert-merkel-8892205.html?fbclid=IwAR1MMMwCGab0_ac8dVDM6S4LMXgHLB1hIPwFlnaI02ncYE4mOSPmwWHrHPM [In German].
43. Warum so wütend, Herr Snyder? *Die Zeit*. 22. Mai 2022. [Online]. Available from: <https://www.zeit.de/2022/21/timothy-snyder-ukraine-krieg-deutschland> [In German].
44. Snyder, T. (2022). Warum fällt es Deutschland so schwer, von einem faschistischen Russland zu sprechen? *Der Spiegel*. 27.05. [Online]. Available from: https://www.spiegel.de/ausland/ukraine-krieg-warum-faellt-es-deutschland-so-schwer-von-einem-faschistischen-russland-zu-sprechen-a-6511c1ca-e90b-4497-a88f-76d7453a244d?context=issue&fbclid=IwAR2z_GiprpbYwxSdXEgdTZp2udyQYIApfal2qh788XhtGTHJyUeSMDpWNOI [In German].
45. “Eine koloniale Haltung”. (2022). *Frankfurter Allgemeine Zeitung. Sonntagzeitung*. 05.06. [Online]. Available from: https://zeitung.faz.net/fas/politik/2022-06-05/de7bd3e94e0650d14614ba82bf872aa0/?fbclid=IwAR3f611q9poauld6Qi9AmKw_nzM48FnwyyKcn7lxv3QhYRfK_2Lgwq7WKFg [In German].
46. Bauerkemper, A. (2003). Vuzka stezhka mizh apolohiieiu i zvynuvachenniam: do pytannia pro traktuvannia istorii NDR v obiednannii Nimechchyni. *Istoriia ta istoriohrafia v Yevropi*. Vyp. 1-2. Kyiv.pp. 53-71. [In Ukrainian].
47. Pötzsch, H., Halder, H. (2015). *Deutsche Geschichte von 1945 bis zur Gegenwart. Die Entwicklung der beiden deutschen Staaten und das vereinte Deutschland*. München. [In German].
48. Earl, H. (2015). “Bad Nazis and Other Germans”: The Fate of SS-Einsatzgruppen Commander Martin Sandberger in Postwar Germany. *A Nazi past: recasting German identity in postwar Europe* / Ed by David A. Messenger and Katrin Paehler. The University Press of Kentucky, pp. 57-82. [In English].
49. Weinke, A. (2016). *Gewalt, Geschichte, Gerechtigkeit. Transnationale Debatten über deutsche Staatsverbrechen im 20. Jahrhundert*. Göttingen: Wallstein Verlag. [In German].
50. Eichmüller, A. (2008). Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch westdeutsche Justizbehörden seit 1945. Eine Zahlenbilanz. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 56. Heft 4. S. 621-640. [In German].
51. Raim, E. (2013). *Justiz zwischen Diktatur und Demokratie. Wiederaufbau und Ahndung von NS-Verbrechen in Westdeutschland 1945–1949*. (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte. Band 96). München. [In German].
52. Iurait, U. (2004). Tse ne viina v tradytsiinomu rozuminni. Vystavka “ZlochynyVermakhtu. Vymiry vynyshchuvalnoi viiny 1941-1944 rokiv”. *Istoriia ta istoriohrafia v Yevropi*. Kyiv. Vyp.3: Istorychna nauka yak zasib politychnoi lehitymatsii v Nimechchyni ta i Ukraini u XX stolitti, pp. 56-65. [In Ukrainian].
53. Klein, P. (2012). Die beiden “Wehrmachtsausstellungen” – Konzeptionen und Reaktionen. *Gedenkstätten-Rundbrief*, 165. S. 5-12. [In German].
54. Frei, N. (2010). 1945 – 1949 – 1989: Dealing with Two German Pasts. *Australian Journal of Politics and History*, (56), 3, pp. 410-422. [In English].

55. Weizsäcker, R. (1985). *Zum 40. Jahrestag der Beendigung des Krieges in Europa und der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft. Ansprache am 8. Mai 1985 in der Gedenkstunde im Plenarsaal des Deutschen Bundestages*. Bonn. [In German].
56. Münkler, H. (2022). "Die Ukraine wird unter die Räder kommen, wie immer die Sache ausgeht". *Neue Zürcher Zeitung*. 19.05. [Online]. Available from: <https://www.nzz.ch/international/muenkler-im-ukraine-krieg-hat-der-westen-unterschiedliche-ziele-ld.1683932> [In German].
57. Fücks, R. (2022). "Putin wird sich nicht mit einer Blockfreiheit zufriedengeben. Sein Ziel ist es, die Ukraine «heimins Reich» zu holen". *Neue Zürcher Zeitung*. 29.05. [Online]. Available from: <https://www.nzz.ch/international/ralf-fuecks-putin-will-die-ukraine-heim-ins-reich-holen-ld.1685837?mkteid=sms&mkteval=Facebook&fbclid=IwAR2FSz92NwtAXq6b3D-8OaCWdxZcUA8zpM-Wp1KRfRIMJwCrX8mNXw2iRiQ> [In German].
58. Bingen, D. (2020). Puste miejsce. *Tygodnik Powszechnego*, 47: Polacy i Niency: jak wyjść historycznego klinu, ss.70-74. [In Polish].
59. Stelmakh, S. (2022). Vid "zaklykiv" do "vidkrytykh lystiv". Paperova zbroia nimetskykh intelektualiv. *Zaxid.net*. 11 lypnia. [Online]. Available from: https://zaxid.net/vid_zaklykiv_do_vidkritih_listiv_n15460 [In Ukrainian].
60. Habermas, J. (2022). Krieg und Empörung. *Süddeutsche Zeitung*. 28. April. [Online]. Available from: <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/das-dilemma-des-westens-juergen-habermas-zum-krieg-in-der-ukraine-e068321/> [In German].

Stelmakh S. German Eastern European Policy and the "Policy of Memory" (1969-2022): Misapprehension of Eastern Europe.

The article is dedicated to the evolution of the German "new Eastern policy" (1969-2022), which determined its foreign policy guidelines in recent decades and was considered one of the most successful projects after the SPD came to power. The external and internal conditions for the implementation of the "new Eastern policy" in the 1960s and 1970s were considered. It was found that this policy had two stages. At first, its main priority was an attempt to solve the "German-German" question. Later, the "new Eastern policy" turned into a conservative "Realpolitik", which focused on solving national issues in its second stage from the 1980s. This resulted in cooperation with communist regimes in Eastern Europe and neglect of democratic and opposition movements. After the unification of Germany and the collapse of the USSR in 1991, this policy did not undergo significant changes and was automatically transferred to modern Russian Federation. Rationalism, which prioritized profitable trade, led Germany to economic dependence on Russia. The article proves that Ostpolitik was closely related to the German "politics of memory" in terms of its responsibility for the victims of the World War II. Ignoring Eastern European countries in foreign policy led to the relativization of responsibility for their victims, and compensatory practices were extended to modern Russia, which was identified with the former USSR. This created "white spots of the gap" in the "politics of memory" and public space.

Keywords: Federal Republic of Germany, "new Eastern policy", "policy of memory", Eastern Europe, foreign policy, Russian-Ukrainian war.

УДК. 930.85: 008 (512.1)"XX - XXI"

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-8>

Сорокін С.В.

<https://orcid.org/0000-0001-5014-8415>

Пророченко Н.О.

<https://orcid.org/0000-0002-9503-1197>

УКРАЇНСЬКА ТЮРКОЛОГІЯ У XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТ.: РОЗВИТОК І ОСНОВНІ ЗДОБУТКИ

Дослідження містить аналіз процесу становлення, професійного зростання та основних здобутків тюркологічних досліджень в Україні. Визначено, що поштовхом для розвитку української тюркології стало здобуття незалежності України у 1918 р. та утворення спеціальних наукових установ (Української Академії наук, Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства, Тюркологічної комісії), які забезпечили розвиток тюркологічних розвідок. Особлива увага до тюркологічного напрямку українських науковців-сходознавців визначалася тривалими історичними зв'язками українського населення з тюркськими народами України і становленням міждержавних відносин з Турецькою Республікою та необхідністю їх подальшого розвитку. Зазначено, що у часи панування радянської влади в Україні тюркологія занепадає через масові репресії проти українських тюркологів, руйнування наукових осередків у 1930-і рр. і відсутність спеціалізованих наукових установ і шкіл у подальшому, що було пов'язано з централізацією такого роду досліджень у Москві. Сприятливі умови для відродження тюркології як самостійного наукового напрямку відбувається після відновлення незалежності України, що свідчить про актуальність і практичну значущість для нашої держави таких досліджень. Розвиток і наукові результати української тюркології є вагомим внеском у розбудову гуманітарних зв'язків між українським і тюркськими народами та державами. У статті представлено характеристику основних напрямів наукової діяльності українських тюркологів, узагальнення їхнього наукового спадку та аналіз тюркологічних розвідок. Звертається увага, що сучасною парадигмою розвитку тюркологічних досліджень в Україні стає розширення сфери дослідження українсько-турецьких відносин, поглиблення вивчення степових культур, що існували на території України та їхнього впливу на українську культуру і менталітет.

Ключові слова: сходознавство, тюркологія, А. Кримський, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, дослідження українсько-турецьких відносин.

Географічне розташування України, тісний зв'язок її населення з тюркськими народами, що в різний час проживали і проживають на українській території, багатостолітні взаємини з Османською імперією, Кримським ханатом, взаємовигідна співпраця з Турецькою Республікою обумовили інтерес до тюркської тематики в українському суспільстві та формування спеціалізованих установ і плеяди видатних фахівців-тюркологів.

Метою дослідження є системний опис основних етапів розвитку української тюркології у XX – на початку XXI ст, напрямів наукової діяльності українських тюркологів, узагальнення і характеристика їхнього наукового спадку та сучасних тюркологічних розвідок в Україні.

Актуальність даного дослідження ми вбачаємо в тому, що етнолінгвістичний, соціополітичний та культурний вплив тюркських народів на історичний процес в Євразії в цілому і в Україні, зокрема, є важливим напрямком сучасних гуманітарних досліджень. Погоджуємось з думкою засновника Українського наукового інституту Гарвардського університету вченого-сходознавця Омеляна Прицака, що справжній історик України мусить бути також й тюркологом. Розвиток і наукові результати української тюркології є вагомим внеском у розбудову гуманітарних зв'язків між Україною та тюркськими народами і державами.

У вітчизняній історіографії найбільш ретельно досліджено період становлення української тюркології у першій третині XX ст, пов'язаний з діяльністю Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства та науковим спадком видатного українського сходознавця кримськотатарського походження А.Ю. Кримського. Цим питанням присвячений низка праць І.Ф. Чернікова та Е.Г. Циганкової [1; 2; 3; 4; 5]. Фактичний розгром української сходознавчої і тюркологічної школи у 1930-і рр. і відсутність можливості вільного наукового пошуку та спілкування із міжнародною науковою спільнотою за часів радянської влади стали причиною відсутності в Україні потужних тюркологічних осередків та комплексних досліджень. Тюркологія була представлена працями окремих науковців, що, природно, не стало предметом глибокого аналізу. Можна у цьому контексті згадати статтю Е.Г. Циганкової [6]. А також публікації, що були присвячені персоналіям українських сходознавців-тюркологів. Найбільш ємною є історіографія, що досліджує життя і наукову діяльність А.Ю. Кримського [7; 8; 9; 10; 11; 12]. Варто відзначити докладні дослідження Ю.М. Кочубея, присвячені В.В. Дубровському та В.М. Зуммеру [13; 14], статтю А. Фелонюка, про Є. Завальського [15]. Аналізу внеску українських тюркологів у вивчення української історії, зокрема, козацької доби і українсько-турецьких відносин з залученням турецьких архівних документів міститься у статті Ф. Туранли [16]. Відомості про життя і науковий доробок українських сходознавців зібрано у бібліографічному довіднику «Сходознавство і візантологія в Україні в іменах» [17]. Дослідженню кримознавства присвячені ґрунтовні праці А.А. Непомнящего [18; 19]. Водночас, розгляд публікацій, присвячених дослідженню порушеної нами проблематики, дозволяє стверджувати, що вона потребує подальшого вивчення.

У 1918 р., коли Україна набула статусу незалежної держави, була заснована Академія наук України, одним з фундаторів якої став вчений-орієнталіст А.Ю. Кримський. За його активної участі сходознавство в Україні стає окремим науковим напрямом. Після повернення в Україну А.Ю. Кримський розпочав роботу над створенням національної сходознавчої школи, став очільником Тюркологічної комісії (1929–1934), автором перших україномовних тюркологічних праць. Знаковою для української тюркології стала його праця «Історія Туреччини. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала і

розвивалася і як досягла своєї слави в могутності», видана у 1924 р [20], а також «Вступ до історії Туреччини» [21], «Історія Туреччини та її письменства» [22], «Із історії турецького письменства XIV в.» [23], «Тюрки, їх мови та літератури» [24]. Важливість дослідження тюркологічної проблематики вчений обґрунтовував тісним зв'язком і переплетінням доль українського і тюркських народів.

Характерною рисою наукових праць А.Ю. Кримського була велика увага до першоджерел. У своїх дослідженнях він спирається на східні, західноєвропейські та слов'янські роботи. У дослідженнях, присвячених турецькій історії, вчений зосереджує особливу увагу на кількох сюжетах. Серед них питання походження турків, їхньої міграції від передгір'їв Алтайських гір на Захід; процес виникнення в Малій Азії емірату турків-османів і його перетворення протягом порівняно короткого часу на могутню світову державу – Османську імперію; створення історичних портретів турецьких султанів, яких вчений характеризує не тільки як найвищих представників державної еліти, успішних воєначальників, а й як яскравих багатогранних особистостей. Історик приділяє особливу увагу питанню культурних взаємовпливів вважає, що для османської держави XIV–XVI ст. було характерним високий рівень «послов'янення в своїх найвищих або в найвпливовіших верствах» [25, с. 163].

Серед усіх тюркомовних громад України найбільшу увагу А.Ю. Кримський у своїх наукових розвідках приділяє кримським татарам. Основні сюжети, що вчений розглядає у своїх публікаціях, – це історія і культура кримськотатарського народу. Так, йому належить цикл статей у збірці «Студії з Криму» (1930) – «Сторінки з історії Крима та кримських татар», «До історії теперішніх 25% татарської людності в Криму», «Література кримських татар», «Кримське ханство» [26]. В архівних фондах зберігається і низка рукописів вченого, присвячених вивченню проблем мов, літератур та історії тюркомовних народів. Остання опублікована за життя робота А.Ю. Кримського (1938 р.) була присвячена історії і культурі Азербайджану [27].

В сучасній Україні ім'я Кримського носить Інститут сходознавства НАН України, проводяться щорічні міжнародні наукові читання ім. А. Кримського, а також встановлено премію НАН України ім. А. Кримського.

У цей період починає формуватися мережа установ, які перетворюються на центри сходознавчих досліджень. У 1918 р. в Києві було відкрито Інститут східних мов, з 1925 р. він перетворюється у Всеукраїнський центр наукового сходознавства, починають функціонувати курси турецької мови. Дослідження в галузі тюркології інтенсифікувалися з появою в 1926 р. у тодішній столиці УСРР – Харкові – Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), в рамках якої сформувалася ціла плеяда науковців-тюркологів (В.В. Дубровський, М.В. Горбань, В.М. Зуммер, Л.І. Величко О.О. Сухов, та

ін.). Асоціація нараховувала 275 осіб і включала декілька філій: Харківську, Київську, Одеську [28, с. 34].

В Харківському осередку Асоціації активно досліджували економічне життя Туреччини, її ринки, становище селянства, зовнішню торгівлю УСРР та СРСР з Туреччиною. Варто відзначити праці Л. Величка «Сучасна Туреччина» [29] та Ф. Гарана «Туреччина: географічний нарис» [30]. Ці видання давали широке уявлення про події, загальний стан, проблеми та перспективи розвитку тогочасної Туреччини. В них міститься характеристика географічних та кліматичних умов, забезпечення країни корисними копалинами, стан та перспективи розвитку сільського господарства, трудових ресурсів, транспортної інфраструктури Туреччини. Дослідником тюркського мистецтва і засновником нового наукового напрямку – орієнтального мистецтвознавства в Україні був В.М. Зуммер. У центрі його уваги було мистецтво тюркських народів як носіїв традицій кочової культури. Вчений вивчав пам'ятки художньої творчості народів Криму та Кавказу. У статті «Основні риси мистецтва турецьких народів В.М. Зуммер виявляє спорідненні риси в архітектурі різних тюркських народів, основні етапи її еволюції, звертає увагу на своєрідність тюркської культури [31]. У співпраці з колегами (Д.П. Гордєєв, М.І. Вязьмітіна) ним проводились археологічні розкопки в Криму, Азербайджані, Узбекистані, було зібрано цінні колекції ужиткового мистецтва для музеїв Харкова і Києва. Членами Харківської філії Асоціації було організовано курси східних мов з трьома відділеннями – турецьким, перським, японським. Для потреб сходознавчих курсів Т.І. Грунін написав підручник турецької мови [32]. Так, перша в СРСР граматика турецької мови за новим латинським алфавітом з'явилася українською мовою.

У Київській філії ВУНАС з ініціативи А.Ю. Кримського була утворена Тюркологічна комісія (1929-1934). Метою своєї діяльності її співробітники визначили вивчення східних елементів в українському мистецтві, літературі, культурі загалом, встановлення меж розселення тюркських народів у минулому. Передбачалося провести інвентаризацію всіх східних пам'яток, скласти мапу археологічних знахідок, а також організувати екскурсії та експедиції для ознайомлення з татарською старовиною. Головним спеціалістом в тюркологічній комісії став Т.І. Грунін. Протягом 1934–1936 рр. він підготував праці «Тюркские элементы в топонимике Украины», «Половецкий язык и его место среди тюркских языков», «Этапы развития турецкого литературного языка», але вони втрачені. Збереглися результати його досліджень вірмено-половецьких актів XVI ст. з архіву вірменської громади Кам'янця-Подільського [33]. За короткий період свого існування Комісії вдалося видати лише монографію самого А.Ю. Кримського «Тюрки, їхні мови та літератури» і збірку «Студії з Криму», які згадувалися вище. На курсах східних мов, які функціонували в Києві з 1925 р. (спершу мали назву «Семинар східних мов»),

існувало відділення турецької мови. Постійними викладачами семінару були Т.І. Грунін (турецька мова), Б.Г. Курц (географія Туреччини).

Тюркологічний напрям активно розроблявся науковцями Одеської філії ВУНАС. Так, науковий секретар філії Ф.Є. Петрунь займався пошуковою археографічною та бібліографічною роботою і створив колекцію старовинних мап (мапографічний кабінет) України. У центрі його досліджень опинилися українсько-татарські відносини, питання господарської експлуатації степу та лісостепоного Побужжя [34]. Тюрколог та україніст О.Б. Варнеке вивчав проблеми соціальної і економічної історії ногайців [35]. Саме в Одесі створено було декілька тюркологічних комісій: антропологічних досліджень тюрко-монгольських впливів на українську людність, археологічних досліджень культурно-побутових впливів на Україну, історії та етнології тюркських народів, секція вивчення тюркської культури [36, с. 21]. У 1927 р. розпочав роботу гурток турецької мови.

У 1927 р. ВУНАС розпочала друк журналу «Східний світ» (1927–1931), матеріали в якому публікувалися (крім першого номеру) українською мовою. За період свого існування було опубліковано 415 матеріалів, з них 37 присвячені Туреччині і 48 матеріалів про східні народи, які перебували раніше або зараз живуть на території України [37, с. 191, 196]. Статті охоплювали різноманітну тематику: національний склад населення, політичні процеси в Туреччині, її політику зміцнення суверенітету, економічний розвиток, стан і перспективи українсько-турецьких зв'язків, літературні пам'ятки, бібліографічні огляди, твори турецьких авторів та рецензії на твори. Два останні номери журналу – 6 (15) за 1930 р. і здвоєний 1–2 (16–17) за 1931 р. вийшли під назвою «Червоний Схід». Журнал продемонстрував наявність в Україні серйозного наукового потенціалу в тюркологічній галузі, відіграв значну роль в розвитку української науки та у популяризації турецької культури.

У цей період глибокі дослідження у галузі системного вивчення історії і культури Туреччини, українсько-турецьких взаємин здійснював історик і тюрколог В.В. Дубровський. Вчений вважав, що розуміння своєї історії необхідно розширювати за рахунок знань історії, культури, звичаїв і ментальності сусідніх народів. Він звертав увагу на необхідність переоцінки погляду на відносини України зі східними сусідами, на створення концептуальних підходів до історичних питань, не обмежуючись накопиченням фактів та цифр. Зокрема, у праці «Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст.» він доходить висновку, що в цей період українсько-турецьке протистояння проходило «під впливом нового фактору (існування нової держави – гетьманської України) і що всі зносини за цих часів, поза старими побутовими рисами, набували нового характеру: це державно-правні та міжнародно-правні акти, які провадяться звичайним дипломатичним шляхом». І тільки імперіалістична політика Москви поклала край розвитку започаткованого Б. Хмельницьким «туркофільства» в українській політиці.

[38, с. 172]. Вагомими тюркологічними працями В.В. Дубровського стали також монографія «Богдан Хмельницький і Туреччина», її фрагменти були опубліковані в «Чорноморському збірнику» [39], «Україна й Крим в історичних взаєминах (Історико-бібліографічна розвідка)» [40], де В.В. Дубровський подає з коментарями перелік більше сотні джерельних матеріалів і досліджень російською, західноєвропейськими та українською мовами, які стосуються історії Кримського півострова. Відомо, що вченим було підготовлено підручник «Короткий курс турецької палеографії», він брав участь в укладанні українсько-азербайджанського словника (25000 слів) [41, с. 14]. Обидві праці залишилися в рукописах і були втрачені під час арешту (1934). Дубровський В.В., який володів турецькою мовою та постійно її вдосконалював, багато перекладав. На початку 1930-х рр. вийшли друком декілька його перекладів турецьких письменників Якуба Кадрі, Рефіка Халіда, Омера Сейфеддіна та ін.

На розвиток тюркологічних досліджень позитивно вплинуло розширення політичних і культурних контактів України з Турецькою Республікою: 2 січня 1922 р. було підписано договір про дружбу і братерство між Туреччиною та Україною. Робота українських тюркологів супроводжувалась встановленням і розвитком гуманітарних зв'язків двох держав. Наприкінці 1927 р. відбувся візит турецької делегації до Харкова для налагодження економічних і культурних відносин України з Туреччиною. ВУНАС спільно з Українською торговельною східною палатою провела спеціальне засідання, було досягнуто домовленості про розширення науково-культурних зв'язків. У 1928-1929 рр. група українських вчених (А. Гладстерн, В. Зуммер, А. Сухов, ін.) здійснила експедицію до Туреччини. Мета візиту полягала в ознайомленні з роботою турецьких наукових, літературних, культурних організацій для налагодження співробітництва істориків України і Туреччини і вивчення українсько-турецьких відносин у XVII – XVIII ст. [42, с. 22]. Важливим результатом візиту стало рішення про створення двосторонньої українсько-турецької комісії з вивчення історії турецько-українських відносин з використанням архівних фондів обох держав (турецьку комісію очолив проф. М. Фуадбей Кьопрюлюзаде, українську – М.С. Грушевський). Зазначимо, що певним недоліком досліджень українсько-турецьких взаємин на той час був той факт, що вони вивчалися, зазвичай, на основі джерел українського, російського, польського, часом західноєвропейського походження. Турецькі джерела використовувались для дослідження зрідка через лінгвістичний бар'єр і обмеженість контактів з турецькими науковими колами. Майже не було істориків України з османською спеціалізацією. Тому турецьких літописів і документальних джерел в перекладах на інші мови – таких, що стосувалися історії України опубліковано мало.

Значною подією в історії розвитку українського сходознавства став II з'їзд ВУНАС (Харків, 1–6 листопада 1929 р.). Він суттєво посприяв зміцненню українсько-турецьких наукових контактів. Серед запрошених гостей були

Решид Сафет-бей – редактор турецького журналу «Economiste de l'Orient», Ф. Кьопрюлюзаде – професор Стамбульського університету й директор Тюркологічного інституту та ін.

У програмі заходу налічувалось понад 150 доповідей, з них значна частина була присвячена проблемам тюркології. Під час роботи з'їзду відбулися засідання комісії з вивчення українсько-турецьких відносин. Обговорювалися конкретні питання взаємодії української й турецької комісій: робота в архівах, копіювання документів, наукові експедиції, книгообмін, організація мовної підготовки тощо. За результатами роботи з'їзду було опубліковано спеціальний українсько-турецький номер журналу «Червоний шлях», 75% обсягу якого становили матеріали, пов'язані з тюркською тематикою [43, с. 75]. В якості ілюстрації актуальності тематики публікацій згадаємо статтю Л. Величко «Радянсько-турецькі взаємини» [44], де викладалась історія дипломатичних відносин і угод між двома державами за період 1921-1929 рр. А також статтю В. Стамбулова «Успіхи й труднощі будування нової Туреччини: лист з Ангори» [45], де підкреслювалися успіхи турецької влади у проведенні реформи з переходу від арабської на латинську абетку в освіті, рекламі, діловодстві, аналізувалися складнощі у книговидавництві та газетній справі, які були пов'язані з реформою. З'їзд приділив увагу і реалізації кримознавчого проекту. Було прийнято рішення про створення Товариства дослідників Криму і Кавказу для вивчення історії, мови, етнографії, природознавства, економічного потенціалу цих регіонів. Нажаль, через розгортання політики репресій радянською владою, проект не був реалізований.

У 1920-ті рр. в Україні спостерігалось зростання інтересу до історії і мистецтва Криму. Провідним фахівцем в галузі кримської археології, історії, епіграфістики й етнографії, засновником нового напрямку в тюркології – кримського татарознавства був Осман Акчокракли. Наприкінці 1924 – початку 1925 рр. він опублікував 23 нариси про міста й села Криму, їхні історичні й культурні пам'ятки, звичаї мешканців. Науковець досліджував кримськотатарські родові знаки (тамги) зібрав, систематизував та описав близько 400 тамгів. Досконале знання арабської і турецької мов давало О. Акчокракли змогу успішно вивчати численні епіграфічні пам'ятки кримського середньовіччя [46].

Загалом, можна констатувати, що у 1920–1930-ті рр. інтерес до тюркологічної проблематики в Україні суттєво зріс. Це знайшло відображення в різноманітній науковій літературі. За роки існування ВУНАС її науковці досліджували питання економіки Туреччини, історії, політики, торговельних зв'язків країн Сходу з Україною, працювали в архівах, збирали значну бібліотеку, видавали журнал «Східний світ», яким зацікавилися вітчизняні й зарубіжні сходознавці, створили власне наукове середовище.

Однак розвиток української тюркології був надовго призупинений внаслідок репресій, що тривали у 1930-х рр. та через втрату Україною суверенітету у

складі СРСР. У 1930 р. в Україні було ліквідовано ВУНАС, призупинено діяльність сходознавчих осередків та досліджень, зокрема й тюркологічних. Жертвою репресій став А.Ю. Кримський його праці потрапили під заборону, а сам вчений помер в ув'язненні. Трагічно склалася доля майже всіх його учнів та колег.

Довгий час потому тюркологія, як і сходознавство загалом, як окремий науковий напрям в Україні майже не розвивалася, а дослідження проводились окремими науковцями. Серед них А.П. Ковалівський – знавець турецької історії і дослідник українсько-турецьких відносин. Внесок історика і арабіста в розвиток тюркології пов'язаний, перед усім, з перекладом, дешифровкою, коментуванням та введенням у науковий обіг рукописного твору Ахмада ібн Фадлана, секретаря багдадського посольства (921-922) до волзьких булгар [47], де містилися відомості про життя, устрій та традиції огузів, що розширило уявлення наукового середовища про минуле тюркських народів, зокрема, ранніх огузів.

Продовжив свої дослідження українсько-турецьких історичних взаємин лінгвіст Б.І. Зданевич. Він збирав картотеку орієнтальних запозичень в українській мові, опрацьовував взаємовпливи східних та української мов та підготував працю «Про взаємини східних слов'ян з тюркськими народами за домонгольських часів. До питання про тюркські елементи в східнослов'янських, зокрема в українській мові» і складав «Етимологічний словник». Проте, більшість робіт опубліковані не були [48].

З середини 1960-х рр. в інститутах Академії наук УРСР організовуються підрозділи, що передбачають дослідження сходознавчої проблематики (відділ історії зарубіжних країн в Інституті історії (1964), з 1970 р. – відділ історії країн зарубіжного Сходу; відділ проблем країн, що розвиваються в Інституті соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (з 1991 р. Інститут світової економіки і міжнародних відносин)), наприкінці 1980-х рр. була відновлена Українська асоціація сходознавства та африканістики (УАСА), яку очолив український сходознавець і дипломат Ю.М. Кочубей.

Суттєвим внеском у вивчення українсько-кримськотатарських та українсько-турецьких взаємин стали праці історика-сходознавця Я.Р. Дашкевича [49]. Великий доробок тюркологічних праць (200 дукованих праць) належить радянському українському досліднику І.Ф. Чернікову. Предметом його наукового аналізу є історія Турецької Республіки, її внутрішньополітичні процеси, зовнішня політика і українсько-турецькі відносини [50]. Тюркологічну тематику також досліджують О.І. Ганусець [51], Д.М. Філіпенко [52], О.М. Гаркавець [53], Н.М. Ксьондзик [54]. Ідеологічні настанови радянського періоду диктували проблематику і характер досліджень, що концентрувалися на питаннях соціально-економічного розвитку тогочасної Туреччини, її місця на світовій арені та особливостях зовнішньої політики. Водночас, радянська тюркологія нехтувала вивченням стародавніх часів і середньовіччя, які

вважалися «неактуальними» в «епоху побудови соціалізму», практично не вивчалися східні мови. Між тим, за роки, що передували відновленню незалежності української держави, науковці видали низку авторських і колективних монографій, збірників, довідників.

Імпульсом до відновлення української тюркології на сучасному етапі став візит до України в 1990 р. відомого у світі орієнталіста українського походження директора Українського наукового інституту Гарвардського університету О.Й. Прицака з метою налагодження співпраці з українськими академічними інститутами. За його ініціативою та за сприяння НАН України у 1991 р. відбулася міжнародна конференція «Україна і Османська імперія XV–XVIII ст.: проблеми джерелознавства та історіографії», в якій взяли участь 100 учених з 18 країн світу (Австрії, Великої Британії, Грузії, Казахстану, Канади, Нідерландів, Німеччини, Польщі, Росії, США, Туреччини, Угорщини, Франції [55, с. 75]. Доповідачами від українських учасників зазначеної конференції було 28 осіб. Під час проведення конференції Президія НАН України постановою від 22 жовтня 1991 р. ухвалила: створити в м. Києві Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського та відродити видання сходознавчого журналу «Східний світ». Конференція дозволила встановити контакти з турецькими колегами і відкрила українським вченим можливість працювати в турецьких архівах.

Нині дослідження питань історії та розвитку українсько-турецьких відносин здійснюють О. Галенко [56], Б. Сергійчук та В. Сергійчук [57]. Сучасні українські тюркологи визнають необхідність переоцінки історичного минулого українсько-турецьких відносин. Олександр Галенко висловлює думку, що гуманітарні дослідження історії відносин України і Туреччини попередньої доби перетворили її на дратівливу тему оскільки те, що було предметом гордості для одних, іншими сприймалося як ганьба і нещастя. Адже уявлення про минуле часто обмежується спогадами про козацькі набіги на Анатолію чи работоргівлю українськими бранцями. А окремі приклади політичної співпраці та культурного обміну козацької доби чи сучасності «не вписуються в систему існуючих уявлень про минуле двох народів» [58, с. 5]. Натомість дослідник пропонує сформувати нову парадигму наукового пошуку: зосередитись на дослідженні елементів політичної і культурної традиції степових народів, які були засвоєні слов'янським населенням: українська культура містить чимало степових слідів. Питання взаємозапозичень досить активно досліджується українськими фахівцями, які підтверджують, що у воєнно-адміністративному устрої, державній ідеології ми зустрічаємо багато запозичень східних елементів, починаючи від козацької доби. У свою чергу і степове населення перейняло українські риси через бранців [59, с. 467; 60, с. 45; 61]. Проти застарілих стереотипів при відображенні українсько-турецько-кримськотатарських взаємин у літературних творах та наукових працях виступає Ю.М. Кочубей. Вчений наводить приклади щирого прагнення якомога

об'єктивніше зобразити наших південних сусідів, які демонстрували відомі письменники Іван Франко, Павло Загребельний, Роман Іванчук та ін. [62]. Якубович М.М. зауважує, що часом за лаштунками військових конфліктів залишаються непоміченими дивовижні культурні здобутки мусульман, створені ними на українській землі [63, с. 10]. Тут були побудовані мечеті, освітні заклади, поширюється діяльність представників суфійських братств, які зробили суттєвий внесок в ісламізацію населення Криму та південноукраїнських степів.

Мусимо визнати, що обмеженість фінансових ресурсів українських сходознавчих установ призводить до того, що турецькими архівами користується поки що невелика частина дослідників. Втім, слід звернути увагу на праці Ферхада Туранли, значна частина яких присвячена саме дослідженню джерел з українсько-турецьких зв'язків [64]. Так, у монографії «Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела» вчений вводить в український науковий обіг твори кримських істориків XVII–XVIII ст. М. Сена'ї і Г. Султана та аналізує роль кримського фактору у політиці Б. Хмельницького [65].

В умовах відновлення незалежності української держави нової актуальності набуло дослідження не тільки історичної спадщини українсько-турецьких відносин, а й питань їхнього сучасного потенціалу, особливостей соціально-економічного розвитку Турецької Республіки, її досвіду у зміцненні державного суверенітету, зовнішньої політики та місця у світовій системі. Такі проблеми постійно знаходяться у фокусі уваги українських дослідників Н.І. Мхитарян [66], О.О. Воловича [67], М. Воротнюк [68]. Повернулася у фокус уваги науковців кримознавча проблематика. Досліджують історію та етнокультуру народів Криму І.В. Ачканазі [69] О.С. Мавріна [70], М.М. Якубович [71], ін.

Без сумніву, робота українських тюркологів стала складовою частиною процесу встановлення і розвитку українсько-турецьких гуманітарних зв'язків. У 2005 р. працівниками Київського університету імені Тараса Шевченка, Інституту археології, Інституту сходознавства імені А. Кримського було засновано Історико-культурну асоціацію «Україна-Туреччина», яка об'єднала діячів науки, культури, мистецтва двох країн.

Важливою ознакою відродження української тюркології стала організація вивчення тюркських мов і географія їх викладання постійно розширюється. На теперішній час в Україні тюркські мови викладають у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (турецька мова викладається з 1994 р., узбецька мова – з 2000 р., азербайджанська мова – з 2002 р., кримськотатарська мова – з 2014 р., гагаузька мова – з 2016 р.), Київському національному лінгвістичному університеті (турецька мова викладається з 1993 р., азербайджанська мова – з 2019 р.), Таврійському національному університеті ім. В. Вернадського (кримськотатарська мова викладалася у 1919–1941 рр., відновлено викладання з 1990 р., турецька мова –

з 1990 р.), Одеському національному університеті ім. І.І. Мечникова (турецька мова викладається з 1996 р.), Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди (турецька мова викладається з 1996 р., як дисципліна вільного вибору), Львівському національному університеті імені Івана Франка (турецька мова викладається з 2014 р.), Західноукраїнському національному університеті (турецька мова викладається з 2021 р.).

Слід визнати, що турецька сторона в особі Посольства Турецької Республіки в Україні і Турецького агентства співпраці й розвитку (ТІКА) активно і досить давно проводять політику сприяння розвитку тюркологічних спеціальностей в Україні. Так, за сприянням ТІКА з 2002 р. в рамках проекту Центру тюркології, турецької мови та культури створюються Турецькі культурні центри, для забезпечення кафедр тюркології у провідних українських університетах технічним обладнанням та науково-освітніми матеріалами, для викладання турецької мови запрошуються викладачі з Турецької Республіки, студенти українських вузів протягом місяця в літній період приймають участь в освітніх та пізнавальних програмах у Туреччині [72]. На 2021 р. в Україні існувало 12 тюркологічних центрів.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що тюркологія в Україні розвивається як самостійний науковий напрям.

Історію розвитку української тюркології можна поділити на кілька періодів: перший період (1918 – перша половина 1930-х рр.) коли тюркологія, що здобуває державну підтримку, починає оформлюватися в окремий науковий напрям, дослідження здійснюються на базі спеціалізованих установ та періодичних видань, які дозволяють підвищити рівень наукової кооперації, встановити відносини з іноземними колегами. Результатом стала поява плеяди українських тюркологів (А.Ю. Кримський, В.В. Дубровский, В.М. Зуммер, Т.І. Грунін, ін.), які заклали основи української тюркологічної традиції. З другої половини 1930-х до кінця 1950-х рр. тюркологія в Україні переживає період стагнації. Від кінця 1950-х до початку 1990-х рр. на хвилі розширення міжнародних зв'язків України зі Сходом, реабілітації дослідників-сходознавців, відроджується інтерес до тюркологічної проблематики, відбувається поступове зростання кількості тюркологічних праць та фахівців, які володіють тюркськими мовами. Від 1991 р. після набуття Україною незалежності відбувається інституалізація української тюркології, формується нова генерація науковців-тюркологів, розширюється коло наукової проблематики розвідок, зростає кількість наукових та освітніх установ, що забезпечує помітний прогрес у дослідженнях.

У сучасній українській тюркології існує думка про необхідність переоцінки історичного минулого українсько-турецьких відносин: доцільно відмовитись від однозначної оцінки цих стосунків як конфронтаційних, що впливає з історії військово-політичних контактів і розширити поле досліджень за рахунок аналізу взаємного впливу на світогляд, культуру, мистецтво, побут, тощо.

Для українських науковців актуальним і перспективним залишається подальше вивчення тюркологічного та османістичного спадку України, вивчення та введення в науковий обіг архівних матеріалів та джерел, що висвітлюють сторінки минулого українсько-турецьких та українсько-кримськотатарських відносин, вивчення і підготовка до публікації рукописів видатних українських тюркологів, переклади праць провідних турецьких науковців, популяризація турецької культури та мови в Україні.

Вважаємо, що українські науковці-тюркологи зробили важливий внесок у розбудову гуманітарних зв'язків між українським та турецьким народами. А тюркологічна проблематика залишається актуальною для українського суспільства і держави і потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Черніков І.Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926-1931 pp.). *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 31–38.
2. Черніков І.Ф. З історії становлення й розвитку тюркології в Україні до середини 30-х років ХХ ст. *Східний світ*. 2003. № 4. С. 5–25.
3. Циганкова Е.Г. Сходознавство в українській академії наук. А.Ю. Кримський. *Східний світ*. 2008. № 3. С. 48–56.
4. Циганкова Е.Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1930). *Східний світ*. 2006. № 1. С. 5–20.
5. Циганкова Е.Г. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1930) *Східний світ* 2006. № 2. С. 11–23
6. Циганкова Е.Г. Шлях до відродження (сходознавство в Радянській Україні у післявоєнні роки). *Східний світ*. 2005. № 4. С. 60–71.
7. Гурницький К.І. Кримський як історик. К.: Наукова думка, 1971. 184 с.
8. Веркалець М.М. А.Ю. Кримський у колі своїх сучасників. К.: Знання, 1990. 48 с.
9. Матвеева Л. З біографії А. Кримського (1918-1941 pp.). *Східний світ*. 1996. № 2. С. 8–21.
10. Прицак О. Про Агатангела Кримського у 120-ті роковини народження. *Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості*. Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України; відп. ред.: О.Д. Василюк та ін. Київ: Вид. дім «Стіло», 2006. С. 10–38.
11. Циганкова Е. Сходознавство в Українській Академії наук. А.Ю. Кримський. *Східний світ*. 2008. № 3. С. 48–56.
12. Василюк О.Д. Неизвестные работы Агатангела Крымского по тюркологии в фондах ИР НБУВ. *Східний світ*. 2013. № 4. С. 84–92.
13. Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2011. 544 с.
14. Кочубей Ю.М. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30 pp. ХХ ст. В.М. Зуммер (1885–1970) / у співавт. з Е.Г. Циганковою. Київ, 2005. 314 с.
15. Фелонюк А. Євген Завалинський – призабутий тюрколог (З історії українського сходознавчого осередку Львова 1930-х – початку 1940-х років). *Український археографічний щорічник*. 2010. Вип. 15. С. 298–323.
16. Ferhad Turanly. Development of Turkic Studies in Ukraine. *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. 2019. Vol./Yıl. 1, No/Sayı. 1, Summer/Yaz. P. 198–214.
17. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: бібліогр. словник / упоряд.: Е.Г. Циганкова, Ю. М. Кочубей, О. Д. Василюк; редкол.: Матвеева Л. В. (гол. ред.) [та ін.]. Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. 260 с.

18. Непомнящий А.А. История и этнография народов Крыма: Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века). Симферополь, 2001. 816 с.
19. Непомнящий А.А. Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження. Симферополь, 2003. 456 с.
20. Акад. Агатангел Кримський. Історія Туреччини з 13 малюнками, що їх узято побільше із стародруків XVI-XVIII вв. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави і могутності. Київ: Друкарня української Академії Наук, 1924. XIII. 226 с.
21. Кримський А. Вступ до історії Туреччини. Вип. 3. Європейські джерела XVI в. *Збірник Істор.-філол. відділу ВУАН*. 1926. № 10. С. 81–114.
22. Акад. Агатангел Кримський. Історія Туреччини та її письменства. Т. 2, вип. 2. Письменство XIV-XV вв. *Збірник Істор.-філол. відділу ВУАН*. 1927. № 10, т. 2, вип. С. 265–124.
23. Кримський А. Из історії турецького письменства XIV в. (З приводу видання турецького тексту поеми «Сюбейль ве НевбеБар» 1350-1378 р., що опублікував И. Мордтман 1925 р.). *Записки Істор.- філол. відділу ВУАН*. 1927. кн. 10. С. 313–327.
24. Акад. А. Е. Кримський. Тюрки, їх мови та літератури. Les turks, leurs langues et literatures. I. Тюркські мови. Вип. II. *Збірник Історико-філологічного відділу. Всеукраїнської Академії наук*. 1930. № 105. С. 113–212.
25. Акад. Агатангел Кримський. Історія Туреччини з 13 малюнками, що їх узято побільше із стародруків XVI-XVIII вв. Звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави і могутності. Київ: Друкарня української Академії Наук, 1924. XIII. 226 с.
26. Кримський А. Сторінки з історії Крима та кримських татар. Студії з Криму. I-IX. *Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*. 1930. № 89. С. 1-17; До історії теперішніх 25% татарської людності в Криму Студії з Криму. I-IX. *Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*. 1930. № 89. С. 105-106; Література кримських татар. Студії з Криму. I-IX. *Збірник Історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук*. 1930. № 89. С. 165-191; Кримське ханство (Історичний нарис у зв'язку з статтею В.В. Бартольда “Krim” в “Enzyklopaedie des Islam”). *Записки Істор.-філолог. відділу ВУАН*, кн. XIX, у Києві, 1928. С. 367–371.
27. Крымский А.Е. Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шчеки. *Памяти акад. Н.Я.Мара (1864–1934)*. М.–Л. изд-во АН СССР, 1938. С. 369–384.
28. Черніков І.Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1931 рр.). *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 31–38.
29. Величко Л. Сучасна Туреччина. Б.м.: ДВУ, 1929. 120 с.
30. Гаран Ф.Р. Туреччина : географічний нарис. Харків: ДВУ, 1930. 119 с.
31. Зуммер В.М. Основні риси мистецтва турецьких народів. *Червоний шлях*. 1930. № 2. С. 190–197.
32. Грунін Т. Турецька мова: елементарна граматики та новий алфавет. Харків–Київ: ДВУ, 1930. 128 с.
33. Грунин Т.И. Половецкий язык по документам Каменец-Подольской армянской колонии XVI в. *Акад. В.А. Гордлевскому. К 75-летию*. М., 1953; Грунин Т.И. Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Транскр., пер., пред., введ., грам. ком. и глос. Т.И. Грунина, под ред. Э.В. Севортяна. М., 1967. 430 с.
34. Петрунь Ф.С. Качибей на старинных картах. *ЗООЕ*. 1928. Т. 44. С. 191–198; Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну). *Східний світ*. 1928. № 2. С. 170–185; Петрунь Ф.С. Нове про татарську старовину Бузько-Дністрянського степу *Східний світ*. 1928. № 6. С. 135–171; Петрунь Ф.С. Ногайці в колоніальній політиці царату:

- II Український сходознавчий з'їзд. Тези доп. Х., 1929; Петрунь Ф.Є. Розшукування з поля мапографії по архівах і книгозховищах Москви, Ленінграду та Сімферополя. Україна. 1929. Кн. 37. С. 163–166.
35. Варнеке О.Б. До соціально-економічної історії таврійських ногайців. *Східний світ*. 1929. № 3(9). С. 137–146; Варнеке О.Б. Клясова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. *Східний світ*. 1930. № 3(12). С. 157–162.
36. Циганкова Е.Г. Деякі питання тюркології у сходознавстві України. *Україна – Туреччина: історія культурних зв'язків і співробітництво на сучасному етапі*: тези доповідей. 2007 р. С. 20–22.
37. Дмитрієнко М.Ф. Журнал «Східний світ» (1927–1931 рр.) (Історіографічний огляд). *Історіографічні дослідження в Україні*. 1969. № 2. С. 189–198. URL: http://resource.history.org.ua/publ/graf_1969_2_189
38. Дубровський В.В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. *Східний світ*. 1928. № 5. С. 172–182.
39. Дубровський В.В. Богдан Хмельницький і Туреччина (автореферат). *Чорноморський збірник*. Кн. X. Майнц Кастель, 1947. Видання Українського Морського інституту ч. 47. С. 60–64.
40. Дубровський В.В. Україна й Крим в історичних взаєминах (Історико-бібліографічна розвідка). Женева, 1946. 44 с.
41. Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2011. 544 с.
42. Циганкова Е.Г. Деякі питання тюркології у сходознавстві України. *Україна-Туреччина: історія культурних зв'язків і співробітництво на сучасному етапі*: тези доповідей. 2007 р. С. 20–22.
43. Васьків Николай. Рецепция Турции и турецкой культуры в украинской литературе 1920–30-х годов. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*: Збірник наукових праць (філологічні науки). 2016. № 7. С. 67–77.
44. Величко Л. Радянсько-турецькі взаємини. *Червоний шлях*. 1930. № 2. С. 153–160.
45. Стамбулов В. Успіхи й труднощі будівництва нової Туреччини: лист з Анґори. *Червоний шлях*. 1930. № 2. С. 138–143.
46. Акчокракли О. Татарские тамги в Крыму. *Известия Крымского пед. ин-та*. 1927. Кн. 1. С. 32–47; Акчокракли О. Старо-крымские и отузские надписи XIII–XV вв.. *Известия Таврийского общества истории, археологии и этнографии*. 1927. Т. 1. С. 5–17; Акчокракли О. Новое из истории Чуфуткале. *Известия Таврийского общества истории, археологии и этнографии*. 1928. Т. 2. С. 158–172; Акчокракли О. Короткий огляд науково-дослідчої роботи в Криму протягом 1927–1928 рр. *Східний світ*. 1928. № 2. С. 297–298; Акчокракли О. Науково-дослідча робота по історії матеріальної культури у Криму за 1928 р. *Східний світ*. 1929. № 1/2. С. 360–362; Акчокракли О. Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслям-Гірея II (III) спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–49 рр. *Східний світ*. 1930. № 3. С. 163–170.
47. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков, 1956. 345 с.
48. Зданевич Б.І. Про взаємини східних слов'ян з тюркськими народами за домонгольських часів (До питання про тюркські елементи в східнослов'янських, зокрема в українській мові). *Рукопис*, має 115 арк., зберігається у бібліотеці Інституту мовознавства НАНУ. Б.І. Зданевич. Попередній список слів тюркського походження, а також слів інших коренів, що відбивають тюркські риси, що увійшли до складу української лексики. *Рукопис* 1946 р., має 99 арк.
49. Дашкевич Я.Р. Рец. на кн.: Эвлия Челеби. Книга путешествия, Москва, 1961. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1963. № 1. С. 83–84; Дашкевич Я.Р.

- Цінне видання про Хотинську війну. Рец. на кн.: История Хотинской войны. Ереван, 1964. *Архіви України*. 1966. № 3. С. 93–94; Дашкевич Я.Р. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. “*Slavia*”, Praha, 1969. No. 1. S. 110–118; 1971. No. 2. S. 246–249; A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks. *Harvard Ukrainian Studies*. 1977. Vol 1. No. 1; Дашкевич Я.Р. Україна і Туреччина – дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. *Проблеми української історичної медієвістики*. Методичні рекомендації / Теоретико-практичні розробки (Кам’янець-Подільський, травень 1989 р.). Київ, 1990. С. 65–72.
50. Черніков І.Ф. Радянсько-турецькі відносини в 1923–1935 рр. К.: Вид-во АН УРСР, 1962. 136 с.; Черніков І.Ф. Турецька Республіка в 50–60-ті роки XX ст. З історії зовнішньої політики. К., 1967. 127 с.; Черников И.Ф. В интересах мира и добрососедства (о советско-турецких отношениях в 1935–1970 гг.). К., 1977. 198 с.
51. Ганусець О.І. Державний устрій Туреччини в період республіки. Київ, 1961. Ганусець А.И. Внешнеполитический курс правительства Турции накануне второй мировой войны. *Вестник Киевского ун-та. Международные отношения и международное право*. 1975. Вып. 1. С. 96–107; Ганусець А.И. Внешнеполитический курс правительства Турции в начальный период второй мировой войны. *Вестник Киевского ун-та, Международные отношения и международное право*. 1977. Вып. 4. С. 30–39.
52. Філіпенко Д.М.. Експансія французького імперіалізму в Туреччині (1918–1922). *Український історичний журнал*. 1962. № 1. С. 74–83; Філіпенко Д.М. Критика фальсифікацій історії національно-визвольного руху в Туреччині 1919–1923 рр. *Питання нової та новітньої історії*. 1962. № 2. С. 46–62; Філіпенко Д.М.. Радянсько-турецькі відносини (1920–1922 рр.). *Український історичний журнал*. 1963. № 3. С. 77–81.
53. Гаркавець А.Н. Тюркские языки на Украине (Развитие структуры). Киев, 1988. 176 с.; Гаркавець А.М.. Зміна традиційного порядку слів у тюркських мовах на Україні. *Мовознавство*. 1983. № 3. С. 41–49.
54. Ксьондзик Н.М. Турецкая трудовая иммиграция в странах Западной Европы (70–80 гг.). Киев, 1991. 106 с.; Ксьондзик Н.М. Некоторые аспекты турецкой трудовой миграции в страны “Общего рынка” (60–70-е гг.). *Актуальные проблемы социально-экономического развития стран Азии и Африки*. Киев, 1980. С. 37–44; Ксьондзик Н.Н. Основные направления научно-технической политики современной Турции. *Научно-техническая политика зарубежных стран*. Т. 3. Развивающиеся страны. Киев, 1987. С. 165–178; Ксьондзик Н.Н. Курдське питання в сучасній Туреччині. *Дослідження світової політики*. 2001. Вип. 14. С. 96–105; Ксьондзик Н.Н. Туреччина в контексті основних спрямувань внутрішньої і міжнародної діяльності. *Дослідження світової політики*. 2004. Вип. 28. С. 95–113.
55. Черніков І.Ф. До розробки теми про відродження тюркології в Україні після 30-х років XX ст. *Східний світ*. 2005. № 4. С. 72–96.
56. Галенко О.І. Політичний аспект етнонаціонального розвитку Криму: національний комунізм. *Крим в етнополітичному вимірі*. К., 2005. С. 170–213; Галенко О.І. Дипломатія Кримського Ханату (середина XV ст. – 1783). *Нариси з історії дипломатії України*. К., 2001. С. 208–263; Галенко О.І. Про діловодні переклади з османсько-турецької мови документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі та проблеми їхнього археографічного опрацювання. *Архів Коша Нової Січі Війська Запорозького: Корпус документів, 1734–1775*. Т. 2. К., 2000. С. 23–31; Галенко О.І. Toward the character of the policy of the Ottoman Empire in the Northern Black Sea region after the Treaty of Belgrade (1739). *The Ottoman Empire in the XVIII century*. Roma, 1999. P. 117–128; Галенко О.І. Wine Production, marketing and consumption in the Ottoman Crimea, 1520–1542. *Journal of Economic and Social History of the Orient*. 2004. Vol. 47. No 4. P. 507–547.
57. Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI- на початку XXI ст. К.: ПП Сергійчук М.І., 2011. 320 с.; Сергійчук В. Історичні

- традиції порозуміння між українським і турецьким народами. *Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: збірник наукових праць*. / Упорядник: Ф.Г. Туранли. К.: Денеб, 2004. С.80–90.
58. Галенко О.І. Забута скарбниця культури турецьких народів. *Україна – Туреччина: історія культурних зв'язків і співробітництво на сучасному етапі*. Всеукраїнська наукова конференція: тези доповідей. Київ, 2007. С. 4–5.
59. Щербатюк О. Турецька тема у спрямуваннях культурної взаємодії ранньомодерної України зі світом. *Україна – Туреччина: минуле, сучасне, майбутнє: збірник наукових праць* / Упорядник Ф.Г. Туранли. К.: «Денеб», 2004. С. 466–478.
60. Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського. *Україна – Туреччина: історія, політика, економіка, право, дипломатія, культура*: Вид. друге, доповнене / В.І. Сергійчук, Н.О. Татаренко та ін. К.: Укр. письменник, 2015. С. 38–49.
61. Галенко О. Про степові джерела української та турецької культур. *Україна-Туреччина: історія культурних зв'язків та співробітництво на сучасному етапі: зб. наук. пр.* / Упоряд. О. Дерменджі, В.М. Підводний, Н.Г. Солонська. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 236–257.
62. Кочубей Ю. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів). *Східний світ*. 1993. № 1. С. 102–107.
63. Якубович М. Іслам в Україні: історія і сучасність. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 264 с.
64. Туранли Ф.Г. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка. *Український археографічний щорічник*. 2001. Вип. 5–6. С.334–340; Туранли Ф.Г. Козацький чинник у зовнішній політиці Високої порти: встановлення українсько-кримського союзу середини XVII ст., його значення та наслідки. *Східний світ*. 2005. № 4. С. 53–59; Туранли Ф. Г. Тюркські джерела до історії України. К.: Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2010. 368 с.; Туранли Ф. Г. Відомості з османсько-турецьких писемних джерел про Україну середини XVII століття. *XX Сходознавчі читання А. Кримського до 145-річчя А.Ю. Кримського та 25-ї річниці Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України: тези доповідей міжнародної наукової конференції*. Київ, 2016. С. 20–21.
65. Туранли Ф.Г. Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерела. К., 2000. 328 с.
66. Мхитарян Н.І. Стратегічні орієнтири взаємовідносин України з Туреччиною. *Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки: монографія* / за ред. О.С. Власюка. К.: НІСД, 2006. С. 536–541; Мхитарян Н.І. Українсько-турецькі відносини (сучасний стан). *Східний світ*. 2011. № 1. С. 74–77; Мхитарян Н.І. Зовнішньополітичний курс сучасної Турецької Республіки. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. праць*. 2013. Ч. І. Вип.112. С. 160–170.
67. Волович О.О. Туреччина у сучасному світі: пошук нової ідентичності: збірник статей та аналітичних матеріалів / О.О. Волович, М.О. Воротнюк, Є.В. Габер // Національний інститут стратегічних досліджень, Регіональний філіал у м. Одесі. Одеса: Фенікс, 2011. 408 с.
68. Воротнюк М. Аудит зовнішньої політики: Україна–Туреччина. Дискусійна записка. Київ.: Інститут світової політики, 2016. 32 с.
69. Ачканазі І.В. Кримчацька мова. Історіографія та джерела. До постановки проблеми. *Східний світ*. 1995. № 1; Ачканазі І.В. Крымчаки. Краткий очерк этнической истории. *Кърымчахлар. Культурное наследие крымчаков*. Сф., 2005. № 1. С. 7–19.
70. Мавріна О.С. До проблеми дослідження історії Кримського ханату кінця XV–XVI ст. (за матеріалами Harvard Ukrainian Studies). *Східний світ*. 2004. № 1. С. 86–92; Мавріна О.С. Від улусу Золотої Орди до Кримського ханства: особливості політичної еволюції. *Сходознавство*. 2006. № 33–34. С. 108–119; Мавріна О.С. Сельджуки в Криму (до питання про достовірність свідчень мусульманських авторів). *Східний світ*. 2008. № 2. С. 98–103.

71. Якубович М.М. Філософська думка Кримського ханства: монографія. Київ: Комора, 2016. 448 с.: Якубович М. Іслам в Україні: історія і сучасність. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 264 с.
72. Україна: проекти та заходи. ТІКА. Турецьке агентство зі співробітництва та координації 1997-2015. 2015. URL: <https://www.tika.gov.tr/upload/2015/Prestij%20Eserler/Ukrayna-kitapcik.pdf>

References

1. Chernikov, I.F. (1991). Vseukrayins"ka naukova asociaciya skhodoznnavstva (1926-1931 rr.). *Ukrayins"kyj istorychnyj zhurnal*, 2, pp. 31–38. [In Ukrainian].
2. Chernikov, I.F. (2003). Z istoriyi stanovlennya j rozvytku tyurkolohiyi v Ukrayini do seredyny 30-kh rokiv XX st. *Skhidnyj svit*, 4, pp. 5–25. [In Ukrainian].
3. Cyhankova, E.H. (2008). Skhodoznnavstvo v ukrayins"kij akademiyi nauk. A.Yu.Kryms"kyj. *Skhidnyj svit*, 3, pp. 48–56. [In Ukrainian].
4. Cyhankova, E.H. (2006). Vseukrayins"ka naukova asociaciya sxodoznnavstva (1926–1930) *Skhidnyj svit*, 1, pp. 5–20. [In Ukrainian].
5. Cyhankova, E.H. (2006). Vseukrayins"ka naukova asociaciya skhodoznnavstva (1926–1930) *Skhidnyj svit*, 2, pp. 11–23. [In Ukrainian].
6. Cyhankova, E.H. (2005). Shlyakh do vidrodzhennya (skhodoznnavstvo v Radyans"kij Ukrayini u pislyavoyenni roky). *Skhidnyj svit*, 4, pp. 60–71. [In Ukrainian].
7. Hurnyc"kyj, K.I. (1971). *Kryms"kyj yak istoryk*. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
8. Verkalec", M.M. (1990). A.Yu. Kryms"kyj u koli svoiykh suchasnykiv. Kyiv: Znannya. [In Ukrainian].
9. Matvyeyeva, L. (1996). Z biohrafiyi A. Kryms"kohu (1918-1941 rr.). *Skhidnyj svit*, 2, pp. 8–21. [In Ukrainian].
10. Pricak, O. (2006). Pro Ahatanhela Kryms"kohu u 120-ti rokovyny narodzhennya. *Ahatanhel Kryms"kyj. Narysy zhyttya i tvorchosti*. Kyiv: Vyd. dim "Stilos", pp. 10–38. [In Ukrainian].
11. Cyhankova, E. (2008). Skhodoznnavstvo v Ukrayins"kij Akademiyi nauk. A.Yu. Kryms"kyj. *Skhidnyj svit*, 3, pp. 48–56. [In Ukrainian].
12. Vasylyuk, O.D. (2013). Neyzvestnye raboty Ahatanhela Krymskohu po tyurkolohyy v fondakh YR NBUV. *Skhidnyj svit*, 4, pp. 84–92. [In Russian].
13. Kochubej, Yu.M. (2011). *V.V. Dubrovs"kyj (1897–1966) yak skhodoznavec*. Kyiv: In-t skhodoznnavstva im. A.Yu. Kryms"kohu NAN Ukrayiny. [In Ukrainian].
14. Kochubej, Yu.M., Cyhankova, E.H. (2005). *Oriental"ne mystectvoznnavstvo v Ukrayini v 20–30 rr. XX st. V.M. Zummer (1885–1970)*. Kyiv. [In Ukrainian].
15. Felonyuk, A. (2010). Yevhen Zavalyns"kyj – pryzabutij tyurkoloh (Z istoriyi ukrayins"kohu skhodoznnavchoho osередku L"vova 1930-kh – pochatku 1940-kh rokiv). *Ukrayins"kyj arkhеohrafichnyj shhorichnyk*, 15, pp. 298–323. [In Ukrainian].
16. Ferhad Turanly. (2019). Development of Turkic Studies in Ukraine. *Journal of International Eastern European Studies/Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1(1), pp. 198–214. [In English].
17. Matvyeyeva, L.V. (eds) (2011). *Skhodoznnavstvo i vizantolohiya v Ukrayini v imenakh: bibliohr. slovnyk*. Kyiv: In-t skhodoznnavstva im. A. Yu. Kryms"kohu NANU. [In Ukrainian].
18. Nepomnyashhyj, A.A. (2001). *Istoriya i etnohrafyya narodov Kryma: Byblyohrafyya i arkhyyv (konets XVIII – nachalo XX veka)*. Symferopol. [In Russian].
19. Nepomnyashhyj, A.A. (2003). *Istoriyche krymoznnavstvo (kinets" XVIII – pochatok XX stolittya): Biobibliohrafichne doslidzhennya*. Simferopol. [In Ukrainian].
20. Kryms"kyj, A. (1924). *Istoriya Turechchyny z 13 malyunkamy, shho yix uzyato pobil"she iz starodrukiv XVI-XVIII vv. Zvidky pochalasya Osmans"ka derzhava, yak vona zrostala j rozvyvalasya i yak dosyahla apoheyu svozeyi slavy i mohutnosti*. Kyiv.: Drukarnya ukrayins"koyi Akademiyi Nauk. [In Ukrainian].

21. Kryms"kyj, A. (1926). Vstup do istoriyi Turechchyny. Vyp. 3. Yevropejs"ki dzherela XVI v. *Zbirnyk Istor.-filol. viddilu VUAN*, 10, pp. 81–114. [In Ukrainian].
22. Kryms"kyj, A. (1927). Istoriya Turechchyny ta yiyi pys"menstva. T. 2, vyp. 2. Pys"menstvo XIV-XV vv. *Zbirnyk Istor.-filol. viddilu VUAN*, 2(10), pp. 265–124. [In Ukrainian].
23. Kryms"kyj, A. (1927). Iz istoriyi turec"koho pys"menstva XIV v. (Z pryvodu vydannya turec"koho tekstu poemy "Syu""ëyl" ve Nevbe""ar" 1350— 1378 r., shho opublikuvav Y. Mordtman 1925 r.). *Zapysky Istor.- filol. viddilu VUAN*, 10, pp. 313–327. [In Ukrainian].
24. Kryms"kyj, A.E. (1930). Tyurky, yikh movy ta literatury. Les turks, leurs langues et literatures. I. Tyurks"ki movy. Vyp. II. *Zbirnyk Istoryko-filolohichnoho viddilu. Vseukrayins"koyi Akademiyi nauk*, 105, pp. 113–212. [In Ukrainian].
25. Kryms"kyj, A. (1924). *Istoriya Turechchyny z 13 malyunkamy, shho yix uzyato pobil"she iz starodrukiv XVI-XVIII vv. Zvidky pochalasya Osmans"ka derzhava, yak vona zrostala j rozvyvalasya i yak dosyahla apoheyu svoeyei slavy i mohutnosti*. Kyiv: Drukarnya ukrayins"koyi Akademiyi Nauk. [In Ukrainian].
26. Kryms"kyj, A. (1930). Storinky z istoriyi Kryma ta kryms"kykh tatar. *Studiyy z Krymu. I-IX. Zbirnyk Istoryko-filolohichnoho viddilu Vseukrayins"koyi akademiyi nauk*, 89, pp. 1-17; Kryms"kyj, A. (1930). Do istoriyi teperishnykh 25% tatars"koyi lyudnosti v Krymu *Studiyy z Krymu. I-IX. Zbirnyk Istoryko-filolohichnoho viddilu Vseukrayins"koyi akademiyi nauk*, 89, pp. 105-106; Kryms"kyj, A. (1930). Literatura kryms"kykh tatar. *Studiyy z Krymu. I-IX. Zbirnyk Istorykofilolohichnoho viddilu Vseukrayins"koyi akademiyi nauk*, 89, pp. 165-191; Kryms"kyj, A. (1928). Kryms"ke khanstvo (Istorychnyj narys u zvyazku z statteyu V.V. Bartol"da "Krim" v "Enzyklopaedie des Islam"). *Zapysky Istor.-filoloh. viddilu VUAN*, kn. XIX, u Kyievi, pp. 367–371. [In Ukrainian].
27. Krymskyj, A.E. (1938). Stranitsy iz istorii severnogo ili kavkazskogo Azerbajdzhana (klassycheskoj Albanyy). Shheky. *Pamyaty akad. N.Ya.Mara (1864–1934)*. M.–L.: yzd-vo AN SSSR, pp. 369–384. [In Russian].
28. Chernikov, I.F. (1991). Vseukrayins"ka naukova asociaciya skhodoznavstva (1926–1931 rr.). *Ukrayins"kyj istorychnyj zhurnal*, 2, pp. 31–38. [In Ukrainian].
29. Velychko, L. (1929). *Suchasna Turechchyna*. B.m.: DVU. [In Ukrainian].
30. Haran, F.R. (1930). *Turechchyna: heohrafichnyj narys*. Kharkiv: DVU, 1930. [In Ukrainian].
31. Zummer, V.M. (1930). Osnovni rysy mystectva turec"kykh narodiv. *Chervonyj shlyakh*, 2, pp. 190–197. [In Ukrainian].
32. Hrunin, T. (1930). *Turec"ka mova: elementarna hramatyka ta novyj al"fabet*. Kharkiv–Kyiv: DVU. [In Ukrainian].
33. Hrunyn, T.Y. (1953). *Poloveckyj yazyk po dokumentam Kamenec-Podol"skoj armyanskoj kolonyy XVI v. Akad. V.A. Hordlevskomu. K 75-letyuu*. Moskva; Hrunyn, T.Y. (1967). *Dokumenty na poloveckom yazyke XVI v. (Sudebnye akty Kamenec-Podol"skoj armyanskoj obshhyny)*. Moskva. [In Russian].
34. Petrun", F.Ye. (1928). Kachybej na starynnykh kartakh. *ZOOE*, 44, pp. 191–198; Petrun", F.Ye. (1928). Khans"ki yarlyky na ukrayins"ki zemli (Do pytannya pro tatars"ku Ukrayinu). *Skhidnyj svit*, 2, pp. 170–185; Petrun", F.Ye. (1928). Nove pro tatars"ku starovynu Buz"ko-Dnistrians"koho stepu. *Skhidnyj svit*, 6, pp. 135–171; Petrun", F.Ye. (1929). Nohajci v koloniyal"nij polityci caratu: *II Ukrayins"kyj skhodoznavchyy z'yizd*. Tezy dop. Kharkiv; Petrun", F.Ye. (1929). Rozshukuvannya z polya mapohrafiyi po arkhivakh i knyhoskovysshakh Moskvyy, Leninhradu ta Simferopolya. *Ukrayina*, Kn. 37, pp. 163–166. [In Ukrainian].
35. Varneke, O.B. (1929). Do social"no-ekonomichnoyi istoriyi tavrjys"kykh nohajciv. *Skhidnyj svit*, 3(9), pp. 137–146; Varneke, O.B. (1930). Klyasova borot"ba sered nohajciv na pochatku XIX st. *Skhidnyj svit*, 3(12), pp. 157–162. [In Ukrainian].

36. Cyhankova, E.H. (2007). Deyaki pytannya tyurkolohiyi u sxodoznavstvi Ukrayiny. *Ukrayina – Turechchchyna: istoriya kul"turnykh zv'yazkiv i spivrobitnyctvo na suchasnomu etapi: tezy dopovide*, pp. 20–22. [In Ukrainian].
37. Dmytriyenko, M.F. (1969). Zhurnal "Sxidnyj svit" (1927–1931 rr.) (Istoriografichnyj ohlyad). *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini*, 2, pp. 189–198. URL: http://resource.history.org.ua/publ/graf_1969_2_189 [In Ukrainian].
38. Dubrovs"kyj, V.V. (1928). Pro vyvchennya vzayemyn Ukrayiny ta Turechchyny u druhij polovyni XVII st. *Skhidnyj svit*, 5, pp. 172–182. [In Ukrainian].
39. Dubrovs"kyj, V.V. Bohdan Xmel"nyc"kyj i Turechchyna (avtoreferat). *Chornomors"kyj zbirnyk*. Kn. X. Majnc Kastel", 1947. Vydannya Ukrayins"koho Mors"koho instytutu ch. 47. S. 60–64.
40. Dubrovs"kyj V.V. (1946). *Ukrayina j Krym v istorychnyx vzayemynax (Istoryko-bibliografichna rozvidka)*. Zheneva. [In Ukrainian].
41. Kochubej, Yu.M.(2011). *V.V. Dubrovs"kyj (1897–1966) yak skhodoznavec*. Kyiv: In-t skhodoznavstva im. A.Yu. Kryms"koho NAN Ukrayiny. [In Ukrainian].
42. Cyhankova, E.H. (2007). Deyaki pytannya tyurkolohiyi u skhodoznavstvi Ukrayiny. *Ukrayina–Turechchchyna: istoriya kul"turnykh zv'yazkiv i spivrobitnyctvo na suchasnomu etapi: tezy dopovidej*, pp. 20–22. [In Ukrainian].
43. Vas"kyv, N. (2016). Recepcyya Turcyy y tureckoj kul"tury v ukrajnskoj lyterature 1920–30-kh godov. *Literaturnyj proces: metodolohiya, imena, tendenciyyi: Zbirnyk naukovykh prats" (filolohichni nauky)*, 7, pp. 67–77. [In Russian].
44. Velychko, L. (1930). Radyans"ko-turec"ki vzayemyny. *Chervonyj shlyakh*, 2, pp. 153–160. [In Ukrainian].
45. Stambulov, V. (1930). Uspikhy i trudnoshhi buduvannya novoyi Turechchyny: lyst z Angory. *Chervonyj shlyakh*, 2, pp. 138–143. [In Ukrainian].
46. Akchokrakly, O. (1927). Tatarskye tamhy v Krymy. *Yzvestyya Krymskoho ped. yn-ta*. Kn. 1. pp. 32–47; Akchokrakly, O. (1927). Staro-krymskye y otuzskye nadpysy XIII–XV vv. *Yzvestyya Tavryjskoho obshhestva ystoryy, arkheolohyy y etnohrafyy*, 1, pp. 5–17; Akchokrakly, O. (1928). Novoe yz ystoryy Chufutkale. *Yzvestyya Tavryjskoho obshhestva ystoryy, arkheolohyy y etnohrafyy*, 2, pp. 158–172; Akchokrakly, O. (1928). Korotkyj ohlyad naukovo-doslidchoyi roboty v Krymu protyhom 1927–1928 rr. *Skhidnyj svit*, 2, pp. 297–298; Akchokrakly, O. (1929). Naukovo-doslidcha robota po istoriyi material"noyi kul"tury u Krymu za 1928 r. *Sxidnyj svit*, 1/2, pp. 360–362; Akchokrakly, O. (1930). Tatars"ka poema Dzhan-Mukhamedova pro pokhid Islyam-Hireya II (III) spil"no z Bohdanom Khmel"nyc"kym na Pol"shhu 1648–49 rr. *Skhidnyj svit*, 3, pp. 163–170. [In Ukrainian].
47. Kovalevskyj, A.P. (1956). *Knyha Akhmeda ybn-Fadlana o eho puteshestvyi na Volhu v 921–922 hh*. Khar"kov. [In Russian].
48. Zdanevych, B.I. Pro vzayemyny skhidnykh slov'yan z tyurks"ky my narodamy za domonhol"s"kykh chasiv (Do pytannya pro tyurks"ki elementy v skhidnoslov'yans"kykh, zokrema v ukrayins"kij movi). *Rukopys*, maye 115 ark., zberihayet"sy u biblioteci Instytutu movoznavstva NANU. B.I. Zdanevych. Poperednij spysok sliv tyurks"koho pokhodzhennya, a takozh sliv inshyx koreniv, shho vidbyvayut" tyurks"ki rysy, shho uvijshly do skladu ukrayins"koyi leksyky. *Rukopys* 1946 r., maye 99 ark. [In Ukrainian].
49. Dashkevych, Ya.R. (1963). Rec. na kn.: Evlyya Cheleby. *Knyha puteshestvyi*, Moskva, 1961. *Naukovo-informacijnyj byuлетen" Arkhivnoho upravlinnya URSS*, 1, pp. 83–84; Dashkevych, Ya.R. (1966). Cinne vydannya pro Khotyns"ku vijnu. Rec. na kn.: Ystoryya Khotynskoj vojny. Erevan, 1964. *Arkhivy Ukrayiny*, 3, pp. 93–94; Dashkevych, Ya.R. (1969). Turec"ke dyplomatychnye lystuvannya ukrayins"koyu movoyu v 40-kh rr. XVI st. "Slavia", Praha, 1, pp. 110–118; 1971. N 2. S. 246–249; Dashkevych, Ya.R. (1977). A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks. *Harvard Ukrainian Studies*, 1(1); Dashkevych, Ya.R. (1990). Ukrayina i Turechchyna – doslidzhennya vzayemovidnosyn XV–XVIII st. *Problemy ukrayins"koyi istorychnoyi mediyevistyky*.

- Metodychni rekomendaciyi / Teoretyko-praktychni rozrobky (Kam'yanec"Podil's"kyj, traven" 1989 r.). Kyiv, pp. 65–72. [In Ukrainian].
50. Chernikov, I.F. (1962). *Radyans"ko-turec"ki vidnosyny v 1923-1935 rr.* Kyiv: Vyd-vo AN USSR; Chernikov, I.F. (1967). *Turec"ka Respublika v 50–60-ti roky XX st. Z istoriyi zovnishn"oyi polityky.* Kyiv; Chernykov, Y.F. (1977). *V ynteresakh myra y dobrososedstva (o sovetско-tureckyykh otnoshennyakh v 193-1970 hh.).* Kyev. [In Russian].
51. Hanusec", O.I. (1961). *Derzhavnyj ustrij Turechchyny v period respubliky.* Kyiv; Hanusec", A.Y. (1975). Vneshnepolytycheskyj kurs pravytel"stva Turcyj nakanune vtoroj myrovoj vojny. *Vestnyk Kyevskoho un-ta. Mezhdunarodnye otnoshenyya y mezhdunarodnoe pravo*, 1, pp. 96–107; Hanusec", A.Y. (1977). Vneshnepolytycheskyj kurs pravytel"stva Turcyj v nachal"nyj peryod vtoroj myrovoj vojny. *Vestnyk Kyevskoho un-ta, Mezhdunarodnye otnoshenyya y mezhdunarodnoe pravo*, 4, pp. 30–39. [In Russian].
52. Filipenko, D.M. (1962). Ekspansiya francuz"koho imperializmu v Turechchyni (1918–1922). *Ukrayins"kyj istorychnyj zhurnal*, 1, pp. 74–83; Filipenko, D.M. (1962). Krytyka fal"syfikacij istoriyi nacional"no-vyzvol"noho rukhu v Turechchyni 1919–1923 rr. *Pytannya novoyi ta novitn"oyi istoriyi*, 2, pp. 46–62; Filipenko, D.M. (1963). Radyans"ko-turec"ki vidnosyny (1920–1922 rr.). *Ukrayins"kyj istorychnyj zhurnal*, 3, pp. 77–81. [In Ukrainian].
53. Harkavec", A.N. (1988). *Tyurkskye yazyky na Ukrayne (Razvytye struktury).* Kyev; Harkavec", A.N. (1983). Zmina tradycijnogo porjadku sliv u tyurks"kykh movakh na Ukrayini. *Movoznavstvo*, 3, pp. 41–49. [In Ukrainian].
54. Ks"ondzyk, N.M. (1991). *Tureckaya trudovaya ymmyhracyya v stranakh Zapadnoj Evropy (70–80 hh.).* Kyev; Ks"ondzyk, N.M. (1980). Nekotorye aspekty tureckoj trudovoy myhracyy v strany "Obshheho rynka" (60–70-e hh.). *Aktual"nye problemy socyal"no-ekonomycheskoho razvytyya stran Azyy y Afryky.* Kyev, pp. 37–44; Ks"ondzyk, N.N. (1987). Osnovnye napravlenyya nauchno-tekhnycheskoj polytyky sovremennoj Turcyj. *Nauchno-tekhnycheskaya polytyka zarubezhnykh stran.* T. 3. Razvyvayushhyesya strany. Kyev, pp. 165–178; Ks"ondzyk, N.N. (2001). Kurds"ke pytannya v suchasnij Turechchyni. *Doslidzhennya svitovoyi polityky*, 14, pp. 96–105; Ks"ondzyk, N.N. (2004). Turechchyna v konteksti osnovnyx spryamuvan" vnutrishn"oyi i mizhnarodnoyi diyal"nosti. *Doslidzhennya svitovoyi polityky*, 28, pp. 95–113. [In Ukrainian].
55. Chernikov, I.F. (2005). Do rozrobky temy pro vidrozhennya tyurkolohiyi v Ukrayini pislya 30-kh rokiv XX st. *Skhidnyj svit*, 4, pp. 72–96. [In Ukrainian].
56. Halenko, O.I. (2005). Politychnyj aspekt etnonacional"noho rozvytku Krymu: nacional"nyj komunizm. *Krym v etnopolitychnomu vymiri.* Kyiv, pp. 170–213; Halenko, O.I. (2001). Dyplomatiya Kryms"koho Khanatu (seredyna XV s. – 1783). *Narysy z istoriyi dyplomatiyi Ukrayiny.* Kyiv, pp. 208–263; Halenko, O.I. (2000). Pro dilovodni pereklady z osmans"ko-turec"koyi movy dokumentiv Arkhivu Kosha Novoyi Zaporoz"koyi Sichi ta problemy yikhn"oho arkhеоhrafichnoho opracyuvannya. *Arkhiv Kosha Novoyi Sichi Vijs"ka Zaporoz"koho: Korpus dokumentiv, 1734–1775.* T. 2. Kyiv, pp. 23–31; Halenko, O.I. (1999). Toward the character of the policy of the Ottoman Empire in the Northern Black Sea region after the Treaty of Belgrade (1739). *The Ottoman Empire in the XVIII century.* Roma, pp. 117–128; Halenko, O.I. (2004). Wine Production, marketing and consumption in the Ottoman Crimea, 1520–1542. *Journal of Economic and Social History of the Orient*, (47)4, pp. 507–547.
57. Serhijchuk, B., Serhijchuk, V. (2011). *Na mezhi dvokh svitiv. Ukrayins"ko-turec"ki vidnosyny v seredyni XVI- na pochatku XXI st..* Kyiv: PP Serhijchuk M.I.; Serhijchuk, V. (2004). Istorychni tradyciyi porozuminnya mizh ukrayins"kym i turec"kym narodamy. *Ukrayina – Turechchyna: mynule, suchasne ta majbutnye: zbirnyk naukovykh prats.* Kyiv: Deneb, pp. 80–90. [In Ukrainian].

58. Halenko, O.I. (2007). *Zabuta skarbnytsya kul'tury turec'kykh narodiv. Ukrayina – Turechchyna: istoriya kul'turnykh zv'yazkiv i spivrobitnyctvo na suchasnomu etapi*. Vseukrayins'ka naukova konferenciya: tezy dopovidej. Kyiv, pp 4–5. [In Ukrainian].
59. Shherbatyuk, O. (2004). Turec'ka tema u spryamuvannyakh kul'turnoyi vzayemodiyi rann'omodernoyi Ukrayiny zi svitom. *Ukrayina – Turechchyna: mynule, suchasne, majbutnye: zbirnyk naukovykh prac*. Kyiv: “Deneb”, pp. 466–478. [In Ukrainian].
60. Khalymonenko, H. (2015). Instytut kozactva: tyurks'koho j ukrayins'koho. *Ukrayina – Turechchyna: istoriya, polityka, ekonomika, pravo, dyplomatiya, kul'tura*. Kyiv: Ukr. pys'mennyk, pp. 38–49. [In Ukrainian].
61. Halenko, O. (2011). Pro stepovi dzhherela ukrayins'koyi ta turec'koyi kul'tur. *Ukrayina-Turechchyna: istoriya kul'turnykh zv'yazkiv ta spivrobitnyctvo na suchasnomu etapi: zb. nauk. Pr.* Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyj centr “Kyyivs'kyj universytet”, pp. 236–257. [In Ukrainian].
62. Kochubej, Yu. (1993). Ukayins'ko-turec'ko-kryms'ki vidnosyny u tvorakh ukayins'kykh pys'mennykiv (Do problemy literaturnykh stereotypiv). *Skhidnyj svit*, 1, pp. 102–107. [In Ukrainian].
63. Yakubovych, M. (2016). *Islam v Ukrayini: istoriya i suchasnist*. Vinnytsya: TOV “Nilan-LTD”. [In Ukrainian].
64. Turanly, F.G. (2001). Osmans'kyj dokument pro dyplomatychnu diyal'nist' het'mana Petra Doroshenka. *Ukrayins'kyj arkhoehrafichnyj shhorichnyk*, 5–6, pp. 334–340; Turanly, F.G. (2005). Kozac'kyj chynnyk u zovnishnij polityci Vysokoyi porty: vstanovlennya ukayins'ko-kryms'koho soyuzu seredyny XVII st., joho znachennya ta naslidky. *Skhidnyj svit*, 4, pp. 53–59; Turanly, F.G. (2010). *Tyurks'ki dzhherela do istoriyi Ukrayiny*. Kyiv: Vydavnyctvo Instytutu ukayins'koyi arkhoehrafii ta dzhhereloznavstva im. M.S. Hrushevs'koho NAN Ukrayiny; Turanly, F.G. (2016). Vidomosti z osmans'ko-turec'kykh pysemnykh dzhherel pro Ukrayinu seredyny XVII stolittya. *XX Skhodoznavchi chytannya A. Kryms'koho do 145-richchya A. Yu. Kryms'koho ta 25-yi richnyci Instytutu skhodoznavstva im. A. Yu. Kryms'koho NAN Ukrayiny: tezy dopovidej mizhnarodnoyi naukovoyi konferenciyi*. Kyiv, pp. 20–21. [In Ukrainian].
65. Turanly, F.G. (2000). *Litopysni tvory M. Sena'yi ta H. Sultana yak istorychni dzhherela*. Kyiv. [In Ukrainian].
66. Mkhityryan, N.I. (2006). Stratehichni oriyentyry vzayemovidnosyn Ukrayiny z Turechchynoyu. *Ukrayina: stratehichni priorytety. Analitychni otsinky: monohrafiya*. Kyiv: NISD, pp. 536–541; Mkhityryan, N.I. (2011). Ukayins'ko-turec'ki vidnosyny (suchasnyj stan). *Skhidnyj svit*, 1, pp. 74–77; Mkhityryan, N.I. (2013). Zovnishn'opolitychnyj kurs suchasnoyi Turec'koyi Respubliki. *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn: Zb. nauk. prac*, I. (112), pp. 160–170. [In Ukrainian].
67. Volovych, O.O., Vorotnyuk, M.O., Haber, Ye.V. (2011). *Turechchyna u suchasnomu sviti: poshuk novoyi identychnosti: zbirnyk statej ta analitychnyx materialiv*. Odesa: Feniks. [In Ukrainian].
68. Vorotnyuk, M. (2016). *Audyt zovnishn'oyi polityky: Ukrayina-Turechchyna*. Dyskusijna zapyska. Kyiv.: Instytut svitovoyi polityky. [In Ukrainian].
69. Achkinazi, I.V. (1995). Krymchac'ka mova. Istoriohrafiya ta dzhherela. Do postanovky problemy. *Skhidnyj svit*, 1; Achkynazy, Y.V. (2005). Krymchaky. Kratkij ocherk etnycheskoj ystoriy. *Krymchakhtar. Kul'turnoe naslednye krymchakov*. Sf., 1, pp. 7–19. [In Russian].
70. Mavrina, O.S. (2004). Do problemy doslidzhennya istoriyi Kryms'koho khanatu kincy XV–XVI st. (za materialamy Harvard Ukrainian Studies). *Skhidnyj svit*, 1, pp. 86–92; Mavrina, O.S. (2006). Vid ulusu Zolotoyi Ordy do Kryms'koho khanstva: osoblyvosti politychnoyi evolyuciyi. *Skhodoznavstvo*, 33–34, pp. 108–119; Mavrina, O.S. (2008). Sel'dzhuky v Krymu (do pytannya pro dostovirnist' svidchen' musul'mans'kykh avtoriv). *Skhidnyj svi*, 2, pp. 98–103. [In Ukrainian].

71. Yakubovych, M.M. (2016). *Filosofs"ka dumka Kryms"koho khanstva: monohrafiya*. Kyiv.: Komora; Yakubovych, M. (2016). *Islam v Ukrayini: istoriya i suchasnist*". Vinnycya: TOV "Nilan-LTD". [In Ukrainian].
72. *Ukrayina: proekty ta zakhody*. (2015). TIKa. Turec"ke ahentstvo zi spivrobitnyctva ta koordynaciyi 1997-2015. [Online]. Available from: <https://www.tika.gov.tr/upload/2015/Prestij%20Eserler/Ukrayna-kitapcik.pdf> [In Ukrainian].

Sorokin S., Prorochenko N. Ukrainian Turkology in the XXth and Early XXIst Centuries: its Development and Fundamental Achievements.

This research deals with an analysis of the formation, professional evolution, and key achievements of Turkology studies in Ukraine. It was determined that a major push for the development of Ukrainian Turkology was Ukraine's independence in 1918 and the foundation of special academic and scientific institutions such as the Ukrainian Academy of Sciences, All-Ukrainian Research Association of Orientalists, the Turkology Commission which ensured a fruitful development of Turkology studies. A special attention of Ukrainian orientalists to Turkology was determined by sustained historical ties of the Ukrainian people with the Turkic peoples of Ukraine as well as by the establishing of interstate relations with the Republic of Türkiye and the necessity of their further development. It was noted that during the reign of Soviet power in Ukraine, Turkology declined due to massive repressions against Ukrainian Turkologists, the destruction of Ukrainian Oriental research centers in 1930s and the subsequent ban of specialized scientific institutions and oriental schools which were concentrated mainly in Moscow. Enabling environment for the resurgence of Turkology as an independent research branch was ensured after the renewal of Ukrainian independence in 1991, which indicates the relevance and practical significance of such research for our country. The development and scientific results of Ukrainian Turkology are a significant contribution to the evolution of humanitarian ties between Ukraine and Turkic peoples and states. This paper represents basic features and directions of the research activities of Ukrainian Turkologists, the generalization of their academic heritage and the analyses of Turkology academic works. It is especially underlined that the most important paradigm of the evolution of Turkology studies in Ukraine is the enlargement of the scope of Ukrainian – Turkic relations research, the deepening of the study of the steppe civilization on the territory of Ukraine and their influence on Ukrainian culture and mentality.

Keywords: Oriental Studies, Turkology, A. Krymsky, All-Ukrainian Academic Association for Oriental Studies, Ukrainian-Turkish relations research history.

УДК 94(569.3).«2005/2023»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-9>

Зелінський А.Л.

<https://orcid.org/0000-0003-0214-4625>

ЛІВАНСЬКА РЕСПУБЛІКА У 2005-2023 РР.: ЗДОБУТКИ КЕДРОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА СПАДЩИНА СИРІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (ЧАСТИНА 1)

На момент завершення Кедрової революції у червні 2005 р., остаточно визначилися як основні її здобутки, так і основні пережитки часів сирійської гегемонії. У першому випадку йдеться про виведення сирійських військ з території Ліванської Республіки, відродження демократичного ладу в країні та часткове подолання політичного конфесіоналізму; у другому – про збереження політичного фронту орієнтованого на авторитарні Сирію та Іран, подальше функціонування воєнізованого крила Хезболли, а також збереження впливу Сирії та Ірану на ліванське внутрішньополітичне життя.

Усі ці явища й нині є невід’ємними складовими ліванських реалій. До того ж відсутність сирійської окупації та недоторканість демократичного ладу можна пояснити як сприятливою зовнішньополітичною ситуацією, так і зацікавленістю у збереженні status quo з боку більшості ліванських політичних сил з Хезболлою й Амаль включно. Набули подальшого розвитку тенденції до подолання характерного для Лівану політичного конфесіоналізму. Зокрема, починаючи з середини минулого десятиліття, у Лівані розвивається новий позаконфесійний політичний рух так званого Громадянського суспільства.

Протягом 2005-2023 рр. зазнали змін і дореволюційні пережитки. Відбулося посилення просирійсько-проіранського політичного табору, котрий, щоправда нині почав децю здавати свої позиції. Вищезгадане посилення слід пов’язувати зі збереженням воєнізованих формувань Хезболли, котрі безпосередньо чи опосередковано використовуються з метою досягнення політичних цілей цієї партії. Нарешті, не залишалася статичною й ситуація з опосередкованою сирійською та іранською політичною присутністю. Якщо до 2011 р. першість у цьому питанні належала Сирії, то за подальшого розвитку подій вона перейшла до Ірану, котрий діє через Хезболлу. Водночас, спадковий сирійський диктатор Б. аль-Асад, по мірі зміцнення становища у власній країні, намагається поновити вплив на ліванські справи.

Ключові слова: Ліванська Республіка, Кедрова революція, Коаліція 14 березня, Коаліція 8 березня, Мустакбаль, Хезболла, Вільний патріотичний рух

Кедрова революція, котра відбулась у першій половині 2005 р., без перебільшення стала найвизначнішою подією ліванської історії ХХІ ст. Безпрецедентне для Лівану поєднання зусиль умовно прогресивного сегменту місцевих еліт і демократично налаштованого громадянського суспільства, котре мало місце під час зазначених революційних подій, стало одним з найважливіших чинників що призвели до звільнення країни кедрів від майже тридцятирічної сирійської військової присутності, яка протягом 1990-2005 рр. набула форми відвертої окупації [пор. 1, р. 263–265; 2, с. 103–104; також див. ч. 2]. Коло проблем, пов’язаних з передумовами, причинами, перебігом, наслідками, а головне – уроками вищезгаданого суспільно-політичного

процесу, потребувало й надалі потребує всебічного вивчення й ретельного аналізу. Зокрема, такий стан речей обумовлюють наступні чинники: 1) феномен ліванського державного устрою, побудованого на засадах політичного конфесіоналізму [див. наприклад: 3, р. 110–252; 4; 5, с. 4–58; 6; 7; 8; 9]; 2) надзвичайно вагома роль у подіях 2005 р. зовнішніх акторів (див. нижче); 3) безкровне досягнення бажаних цілей революційно налаштованою частиною ліванського суспільства. При цьому, у контексті Кедрової революції не менш важливим є аналіз явищ та процесів, що мали місце у Ліванській Республіці протягом майже двох десятиліть, які минули з часу зазначеної події. Зокрема, важливим для розуміння ситуації у постреволюційному Лівані (2005–2023 рр.) є визначення основних здобутків революції та виявлення вцілілих дореволюційних пережитків, а також простеження шляхів подальшого еволюціонування обох зазначених складових ліванського сьогодення.

Сам лише перелік робіт, у яких безпосередньо, а частіше – опосередковано розглядається коло питань, пов'язаних з вищеокресленою проблематикою, зайняв би кілька десятків сторінок. З огляду на це я буду змушений обмежитися лише деякими прикладами висвітлення тієї чи іншої тенденції. Проте, перш ніж перейти до історіографічного нарису, вважаю за необхідне зробити декілька ремарок узагальнюючого характеру. Кедрова революція та її наслідки значною мірою знаходять відлуння у сьогодишніх реаліях Ліванської Республіки. Тому події 2005 р. сприймаються переважно більшістю істориків, а особливо політологів у ключі, далекому від академічної відстороненості. У цьому випадку, по суті можна говорити про два ступені суб'єктивності, котрі впливають на інтерпретацію й аналіз подій, запропоновані сучасними науковцями (підозрюю, що автор цих рядків навряд чи стане винятком із цього правила), політологічними експертами а тим більше публіцистами. Перший ступінь суб'єктивності безпосередньо залежить від репрезентованої автором офіційної позиції того чи іншого зовнішньополітичного актора чи внутрішньоліванського політичного табору. Так, висвітлення однієї й тієї ж події зроблене прибічником демократичних цінностей з вашінгтонського Middle East Institute (MEI) або апіорно налаштованим на користь сирійського диктаторського режиму Б. аль-Асада співробітника московського Інститута Ближнього Востока відзначатиметься кардинальною протилежністю поглядів. Другий ступінь суб'єктивності обумовлюється особистим емоційним ставленням конкретних авторів до досліджуваних ними подій, процесів та явищ. Його прояви насамперед притаманні працям безпосередніх учасників та очевидців відповідних подій або рідним і друзям таких учасників. У цьому зв'язку можна згадати праці таких публіцистів і суспільних діячів ліванського походження як М. Янг, В. Фарес чи Р. Наба, а також роботи надзвичайно тісно пов'язаних із Ліваном новозеландського історика У. Харріса та британського журналіста Р. Фіска.

Роботи, пов'язані з темою заявленою у назві цього дослідження, варто поділити на дві тематичні групи. У першій з них висвітлюються й аналізуються події самої Кедрової революції, у другій – розглядаються етапи й елементи подальшого еволюціонування революційних здобутків і дореволюційних пережитків, яке протягом останніх вісімнадцяти років відіграє роль стрижня історичного розвитку Ліванської Республіки. Своєю чергою, я вважаю за доцільне поділити кожна з цих груп на дві підгрупи. До підгрупи 1.1 я відношу тексти написані у 2005 р. по гарячих слідах ліванських подій. Натомість підгрупа 1.2 містить більш пізні роботи, у яких Кедрова революція та її безпосередні наслідки розглядаються з урахуванням поступово зростаючої історичної перспективи. Своєрідною хронологічною лінією розлому для двох вищезгаданих підгруп я обрав подію, котра відбулася 6 лютого 2006 р. Йдеться про перехід революційного Вільного патріотичного руху на бік просирійськи й проіранськи налаштованої Хезболли (Партії Аллаха) [10; пор. 11, с. 131], що поклало початок кардинальній зміні стратегічної розстановки політичних сил у країні кедрів (див. ч. 2). Друга група на відміну від першої має бути поділена не за хронологічним, а за тематичним принципом. До підгрупи 2.1 я відніс роботи котрі так чи інакше висвітлюють політичний аспект системної кризи, яка виступає незмінною складовою постреволюційної історії Ліванської Республіки. Підгрупа ж 2.2 містить дослідження пов'язані з діяльністю найпотужнішої політичної сили сучасного Лівану – радикальної воєнізованої шіїтської організації Хезболла.

Як класичний приклад праць підгрупи 1.1, у яких майже у реальному режимі відображалися ліванські події 2005 р. варто розглядати наступні публікації: «Ліванці об'єднуються під прапором «Кедрової революції» («Lebanese Are United under Flag of the “Cedars Revolution”») Р. Фіска [12], «Ліван: зради 14 березня» («Liban: les trahisons du 14 mars») А. Сфейра [13], «Ліван і Сирія після Харірі: випробування на міцність» («Ливан и Сирия после Харири: испытание на прочность») українського політолога О. Воловича [14], «Ліван: Кедрова революція чи неоконфесіональний поділ?» («Lebanon: Cedar Revolution or Neo-Sectarian Partition?») К. Кніо [15], «Ліванська азартна гра Башара аль-Асада» («Bashar al-Assad's Lebanon Gamble») У. Харріка [16], «Ліванські парламентські вибори 2005 року» («The Lebanese Parliamentary Elections of 2005») С. Хаддада [17], «Перехід до арабської демократії: Ліван виривається вперед» («Getting to Arab Democracy: Lebanon springs forward») О. Сафі [18] тощо. Зрозуміло, що переважна більшість висновків і прогнозів запропонованих у цих та подібних до них роботах, які відзначалися мало не репортерською оперативністю, з огляду на подальший розвиток подій дуже швидко втрачали свою актуальність. Ця тенденція особливо добре простежується у порівнянні із працями підгрупи 1.2, у яких події Кедрової революції вже розглядаються крізь часову призму.

До цієї підгрупи належать численні публікації, окремі розділи більш фундаментальних робіт, а також декілька більш чи менш наукоподібних спеціалізованих монографій. У цьому контексті варто згадати: книгу Н. Бленфорда «Вбивство Містера Ліван: політичне вбивство Рафіка Харірі і його вплив на Близький Схід» («Killing Mr Lebanon. The Assassination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East») [19], статтю Е. Зіссера «Ліван – Кедрова революція – між пережитками та перемінами» («Lebanon – the Cedar Revolution – Between Continuity and Change») [20], публікацію Л. Хатіб «Телебачення та громадські акції за Бейрутської весни» («Television and Public Action in the Beirut Spring») [21], брошуру Ч. Маллата «Березень 2221 року: ліванська Кедрова революція: нарис про ненасильство та справедливість» («March 2221: Lebanon's Cedar Revolution: An essay on non-violence and justice») [22], аналітичну розвідку В. Шільдс «Політична реформа в Лівані: чи провалилася Кедрова революція?» («Political Reform in Lebanon: Has the Cedar Revolution Failed?») [23], статтю Е. Куртулуса ««Кедрова революція»: ліванська незалежність і питання колективного самовизначення» («“The Cedar Revolution”: Lebanese Independence and the Question of Collective Self-Determination») [24], публікацію Р. Джаафара та М. Стефан «Ліванська Інтіфада незалежності: як незброєне повстання вигнало сирійські війська» («Lebanon's Independence Intifada: How an Unarmed Insurrection Expelled Syrian Forces») [25], розділ «Кедрова революція: битва за вільний Ліван» («The Cedars Revolution: The Battle over Free Lebanon») з книги В. Фареса «Наближення революції: боротьба за свободу на Близькому Сході» («The Coming Revolution: Struggle for Freedom in the Middle East») [26, р. 131–147], книгу М. Янга «Примари Площі Мучеників: розповідь очевидця про боротьбу за життя у Лівані» («The Ghosts of Martyrs' Square: An Eyewitness Account of Lebanon's Life Struggle») [27], розділ «Вилучення Сирії з Лівану» («Getting Syria Out of Lebanon») з книги Д. Хірста «Стережіться маленьких держав: Ліван, поле битви Близького Сходу» («Beware of Small States: Lebanon, Battleground of the Middle East») [28, р. 465–513], Статтю Дж. Кларк і М.-Ж. Захар «Критичні моменти та втрачені можливості: випадок ліванської Кедрової революції» («Critical Junctures and Missed Opportunities: The Case of Lebanon's Cedar Revolution») [29], а також розвідку автора цих рядків «Вбивство Рафіка аль-Харірі: замовники та причини» [30].

Підгрупу 2.1 – найбільший із заявлених на цих сторінках історіографічних блоків – цілком коректно можуть репрезентувати наступні роботи: розгорнута стаття «Криза у Леванті: Ліван у небезпеці» («Crisis in the Levant: Lebanon at Risk») У. Харріса [31], контroversійна книга «Харірі від батька до синів, підприємці і прем'єр-міністри» («Hariri de père en fils, hommes d'affaires et premiers ministres») Р. Наба [32], його ж памфлети «Фуад Сініора: тіньовий правитель саудівсько-американського клану у Лівані» («Fouad Siniora: Le gouverneur de l'ombre du clan saoudo américain au Liban») [33] і «Саад Харірі: безславний кінець проблемного спадкоємця недовговічної династії» («Saad

Nariri: La fin sans gloire d'un héritier problématique d'une dynastie éphémère») [34], нарис «Політична династія аль-Харірі після Арабської весни» («The Hariri political dynasty after the Arab Spring») У. Флебергса [35], збірка «Ліван: після Кедрової революції» («Lebanon: After the Cedar Revolution») під редакцією А. Кнудсена та М. Кеппа [36], розділ дисертації Е. Борденкірхера «Королі, ферзі, тури та пішаки: розшифрування ліванської політичної шахівниці» («Kings, Queens, Rooks and Pawns: Deciphering Lebanon's Political Chessboard») присвячений політичній кризі 2007-2008 рр. [37, р. 241–282], публікації «Перманентна криза у Лівані: роль етноконфесійного чинника» («Перманентный кризис в Ливане: роль этноконфессионального фактора») Н. Горбунової [38] та «Президентський вакуум у Лівані 2014-2016 рр.: криза чи наслідок політичної системи» («Президентский вакуум в Ливане в 2014-2016 гг.: кризис или следствие политической системы?») Н. Беренкової [39], непозбавлена тенденційності книга О. Геукджяна «Ліван після виведення сирійських військ: зовнішнє втручання, поділ влади та політична нестабільність» («Lebanon after the Syrian Withdrawal: External Intervention, Power Sharing and Political Instability» [40], стаття «Інфраструктурні кризи у Бейруті та боротьба за (не)реформування ліванської держави» («Infrastructure crises in Beirut and the struggle to (not)reform the Lebanese state») Е. Фердайля [41], дисертація ««Держави» у державі: ліванська зовнішня політика протягом десяти років після вбивства Харірі» («"States" within a state: Lebanese foreign policy a decade after the Hariri assassination») Ю. Масріє [42]¹, стаття «Тривале відлуння бейрутського вибуху» («Долгое эхо бейрутского взрыва») С. Воробйова [43], нарис «Ліван стоїть на роздоріжжі між болючим відродженням і повним підпорядкуванням Ірану» («Lebanon Stands at a Crossroad Between a Painful Revival and a Complete Submission to Iran») Х. Гаддар [44], дві статті автора цих рядків «Ліванська республіка: між політичним конфесіоналізмом і політичним прагматизмом» [8] і «Політичні династії Лівану: «тонке налаштування»» [11], а також публікація Е. Діну «Консоціоналізм в Лівані після Кедрової революції: зовнішні загрози, політична нестабільність і макросек'юритизація» («Consociationalism in Lebanon after the Cedar Revolution: External Threats, Political Instability, and Macrosecuritizations») [9]. Окрім цього, проблематика, пов'язана з темами праць цієї та наступної підгрупи широко відображена в аналітичних публікаціях, що містяться на сторінках веб-порталів Близькосхідного центру Карнегі [45] та Близькосхідного інституту (Вашингтон) [46].

Нарешті, серед численних праць які належать до підгрупи 2.2 можна вказати на такі: книги «Зрушення в ідеології Хезболли: релігійна ідеологія, політична ідеологія та політична програма» («The Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious

¹ Незалежно від незгоди з поглядами Ю. Масріє на ліванську та регіональну політичну ситуацію, дякую авторові дисертації, котрий люб'язно погодився надати зазначену працю у моє розпорядження.

Ideology, Political Ideology and Political Program») Дж. Алаги [47], «Хезболла: коротка історія» («Hizbullah: A Short History») О. Нортон [48], «34 дні: Ізраїль, Хезболла та війна у Лівані» («34 Days: Israel, Hezbollah, and the War in Lebanon») А. Хареля і А. Іссохароффа [49], статтю «Дипломатичні зусилля Ліги арабських держав по врегулюванню лівано-ізраїльського конфлікту 2006 року» Ж. Ігошиної [50], відверто апологетичний нарис «Хасан Насралла, неприборканий» («Hassan Nasrallah, l'indomptable» Р. Наба [51], дисертацію «Ліванський авангард ісламської революції: комплексна трагедія супротиву та пристосування Хезболли» (««A Lebanese vanguard for the Islamic revolution: «Hezbollah's» combined strategy of resistance and accommodation») М. Верна [52], змістовний розділ «ООН та конфлікт 2006 року на Півдні Лівану» з посібника Ю. Скорохода «Діяльність міжнародних міждержавних організацій із врегулювання ліванського конфлікту» [5, с. 168–197], фундаментальне дослідження «Хезболла: мобілізація та влада» («Le Hezbollah: mobilisation et pouvoir») О. Даер [53], збірку публікацій «Феномен Хезболли: політика та комунікація» («The Hizbullah Phenomenon: Politics and Communication») [54], монографії «Зміна дискурсу Хезболли» («Hezbollah Change of Discourse») А. Фадлалли [55] і «Хезболла та політика пам'яті: написання ліванської нації» («Hizbullah and the Politics of Remembrance: Writing the Lebanese Nation») Б. Сааде [56], дисертацію «Генеральний секретар Хезболли Саїд Хасан Насралла і “що означає бути ліванцем”») («Hizbullah's Secretary General Sayyid Hasan Nasrallah and “what it means to be Lebanese”») Н. Хамдан [57], публікацію «Чому бойовики Хезболли спасували перед друзькими селянами? Колізія інциденту від 6 серпня 2021 року» А. Зелінського [58] тощо.

На завершення цього тематичного блоку необхідно кілька слів сказати про джерельну базу запропонованого мною дослідження. Перш за все, йдеться про політичні документи, в яких знайшли своє відображення історичні реалії досліджуваного періоду. До таких документів належать: ліванські державні нормативні акти, документи ООН, тексти міжнародних угод і програмні документи політичних сил. Також у цьому контексті необхідно згадати аналітичні звіти низки міжнародних організацій та експертних центрів. А саме: National Democratic Institute, International Crisis Group [60], International Center for Transitional Justice [61] і т.п. Нарешті, важливе місце у нашому випадку займають матеріали публікацій у ЗМІ. Зокрема, з-поміж останніх мною буде використано контент арабських, ізраїльських і західних медіа-ресурсів.

Перш ніж говорити про постреволюційний Ліван, варто присвятити декілька сторінок обставинам, пов'язаним із самою Кедровою революцією. Насамперед слід усвідомлювати, що ліванські зрушення 2005 р. виникли не на порожньому місці. Першою, до того ж надзвичайно важливою, передумовою успіху Кедрової революції стало суттєве погіршення американо-сирійських відносин, поштовхом до якого виступив теракт 11 вересня 2001 р. Не зважаючи на демонстративне і цілком природне засудження новим президентом, а по суті

спадковим диктатором, САР, алавітом Б. аль-Асадом, дій сунітської аль-Каїди [16; 42, р. 229, not. 635], Сполучені Штати у 2003 р. долучили дамаський режим до санкційного списку [62, р. 208–211; 1, р. 259–260]. Причиною тому, головною мірою стала послідовна підтримка Сирією Хезболли [пор. 1, р. 254, 260], помножене на успадковані від диктаторового батька, Х. аль-Асада, союзні відносини Дамаска з Тегераном [63; 1, р. 254, 259–260, 265; 64, р. 10–12]. Окрім цього, цілком очікуваною причиною для американського невдоволення стало певне зближення між САР і ворожим до США багдадським режимом С. Хусейна, також започатковане ще за останніх років правління Х. аль-Асада [63; 64, р. 214; 62, р. 209; 1, р. 238, 248–249, 251, 255]. Американське невдоволення з приводу сирійських потурань ісламському тероризму набуло форми відвертої загрози дамаському режиму після введення у 2003 р. американських військ до Іраку. В результаті цієї акції у безпосередній зоні досягненості збройних сил США опинився сухопутний сирійський кордон. Таким чином, США отримали можливість для потенційного здійснення масштабних наземних військових операцій проти Сирійської Арабської Республіки [пор. 62, р. 209–210; 1, р. 265; 63, р. 11], в наслідок яких на Б. аль-Асада могла чекати доля С. Хусейна.

Друга передумова успіху Кедрової революції також значною мірою пов'язана із загостренням відносин між США та Сирійською Арабською Республікою. Саме на хвилі зазначеного загострення Сполучені Штати за наполегливою рекомендацією президента Франції Ж. Ширака [66, р. 9; 20, р. 466; 5, с. 171], активної підтримки антисирійськи налаштованої ліванської діаспори [26, р. 131–147] і таємного сприяння тодішнього голови ліванського кабінету міністрів Р. аль-Харірі [16; 14, с. 275–276; 20, р. 466] інспірували прийняття Радою Безпеки ООН резолюції № 1559 [5, с. 171–173; 1, р. 260, 263–265, 64, р. 262–263]. У цьому документі, прийнятому 2 вересня 2004 р. зокрема зазначалося: «Рада Безпеки ... 2. Закликає усі іноземні сили, котрі залишилися в Лівані, піти з цієї країни» [67, art. 2]. Враховуючи, що після виведення з півдня Ліванської Республіки у 2000 р. ізраїльського збройного контингенту [5, с. 131–168; також див. ч. II] на території цієї країни залишалася тільки єдина іноземна сила – 14-тисячна сирійська армія – усім було зрозуміло, що вищенаведений параграф резолюції № 1559 мав на увазі саме її [20, р. 465; 23, р. 479; 5, с. 172].

Нарешті, третя передумова успіху Кедрової революції полягала у розширенні та згуртуванні внутрішньої ліванської антисирійської опозиції. Початково до антисирійського табору належав лише нерішучий і роздроблений християнський (в основному – маронітський) сегмент ліванського політикуму [166, р. 12–13; 4, с. 280; 64, с. 216–217, 219, 266; пор. 68, р. 78] за винятком локальної північноліванської партії Марада, очолюваної другом дитинства Б. аль-Асада С. Франж'є-молодшим [66, р. 12; 11, с. 142–144; пор. 69; 70]. Згодом, відчувши слабину й політичну бездарність Б. аль-Асада, на бік противників сирійської окупації відверто перейшов обережний і підступний

кровний ворог родини дамаських диктаторів, лідер переважної більшості друзької общини Лівану – В. Джумблат [66, р. 12; 71; 72; 16; 64, р. 217, 266; 11, с. 140]². Нарешті, після брутально протиснутого Б. аль-Асадом рішення ліванського парламенту від 3 вересня 2004 р. про продовження на 3 роки президентського терміну лояльного до Дамаска Е. Лахуда [14, 275–276; 16; 73; 20, р. 464–466; 23, р. 478–479]³, зимою 2004/2005 рр. до опозиції долучився впливовий політичний лідер сунітської спільноти країни кедрів вищезгаданий Р. аль-Харірі, котрий перед цим у знак протесту проти дамаського свавілля демонстративно подав у відставку з посади прем'єр-міністра [66, р. 13; 14, с. 276; 16; 73; 20, р. 466; 64, р. 266]⁴. Будучи безумовно найвпливовішим представником антисирійського табору, Р. аль-Харірі фактично очолив строкаті лави опозиції, котра складалася з переважної більшості християн, мусульман-сунітів і друзів Лівану й таким чином репрезентувала інтереси близько двох третин громадян країни кедрів [пор. 16]. При цьому, екс-прем'єр планував проведення легальної ненасильницької політичної кампанії, метою якої мала стати переконлива перемога на парламентських виборах, запланованих на травень 2005 р. [14, с. 276; 16; 20, р. 466; 22, р. 61; 64, р. 266].

Однак 14 лютого 2005 р. Р. аль-Харірі загинув у Бейруті внаслідок адресно скерованого проти нього замаху [19; 35, р. 241–242; 1, р. 263–264; 11, с. 134]. Як згодом довело міжнародне розслідування, виконавцями цього теракту виступили й понині непокарані бойовики Хезболли [74; 75]. Проте питання щодо замовників ліквідації ліванського політика і досі залишається невирішеним [64, р. 266–268]. Найпопулярнішим припущенням з цього приводу було й залишається пряме чи бодай опосередковане звинувачення у вбивстві Р. аль-Харірі Б. аль-Асада [66, р. 9–10; 16; 20, р. 466–467; 19; 76, р. 71–74; 22, р. 97–113; 62, р. 212; 1, р. 263–264; 77; пор. 14, с. 277; 78]⁵.

² У 1977 р. за наказом Х. аль-Асада було вбито батька В. Джумблата, Камаля [71; 72; 68, р. 30; 11, с. 139].

³ Примусова пролонгація президентського терміну Е. Лахуда стала ще одним проявом нехтування резолюції Ради Безпеки ООН № 1559, яка відкритим текстом закликала ліванський політикум до проведення вільних і справедливих президентських виборів, здійснених без іноземного втручання [67, art. 5].

⁴ При цьому, з характерною для себе обережністю Р. аль-Харірі спонукав і особисто очолив голосування своєї парламентської фракції за прийняття зміни до ліванської конституції, котра зробила можливою продовження перебування Е. Лахуда на президентській посаді [14, с. 276; 20, р. 466; 64, р. 262].

⁵ У замовленні вбивства Р. аль-Харірі також звинувачують Ізраїль, США, аль-Каїду, правохристиянські організації та угруповання ісламських екстремістів у самому Лівані і навіть ворогів Б. аль-Асада у сирійських владних колах [73; 14, 277–279, 303–304; 33; 78; 42, р. 268–269; пор. 30, с. 102–103]. Минулого року я запропонував власну версію, згідно з якою за ліквідацією ліванського політика стояла Ісламська Республіка Іран, котра зрештою опинилась у найбільшому виграві від цієї акції [30; також див. прим. 11].

Загибель знакового ліванського політика прискорила й дещо видозмінила заплановану ним боротьбу з сирійським засиллям. Як і прагнув Р. аль-Харірі, вона набула винятково ненасильницького характеру [66, р. 15; 22; 25], проте замість передвиборної кампанії вилилась у низку протестних маніфестацій, початок яким було покладено вже 15 лютого у рідному місті небіжчика – Сайді [20, р. 267–268; 66, р. 14–15; 16]. Протестувальники вимагали виявлення й покарання безпосередніх виконавців і замовників вбивства Р. аль-Харірі, повного виведення з країни сирійського збройного контингенту з репресивною службою військової розвідки включно⁶, негайного проведення чесних парламентських і президентських виборів, відставки відверто просирійського уряду О. Караме, а також звільнення політв'язнів і повернення політичних емігрантів [12; 13; 66, р. 15; 14, с. 280–281; 16; 15; 18; 47, р. 59; 20, р. 468; 21; 26, р. 131–147]⁷. У середині Лівану для цих подій як правило використовується характерна для арабської протестувальної традиції назва «Інтіфада незалежності» [пор. 1, р. 397], тоді як термін «Кедрова революція», котрий відсилає до близьких за часом грузинської Революції троянд та української Помаранчевої революції, прижився за межами країни кедрів [12; 14, с. 273, 281; 15; 47, р. 59; 19; 20, р. 461, 468; 22, р. 45–49; 23; 24; 25; 26, р. 131–147; 29]⁸.

Першим відчутним результатом вищезгаданих маніфестацій стала відставка уряду О. Караме, яка відбулася 28 лютого [66, р. 15; 16; 14, с. 286; 20, р. 468]⁹. Ця обставина підірвала ключове виправдання дамаського режиму та його ліванських маріонеток стосовно неприйняття резолюції № 1559. Якщо раніше, прикриваючись дуже розмитими положеннями Таїфських угод 1989 р. [79, III], а також сирійсько-ліванських договорів «про братерство, співробітництво та координацію» 1991 р. [80, art. 4] і «Про оборону та безпеку» [81] офіційні Дамаск і Бейрут стверджували, що сирійська (зокрема військова) присутність у Лівані виступає винятковою запорукою внутрішньої стабільності та всебічного блага останнього [82; 83], то відтепер стало зрозуміло, що дамаський режим виступає по відношенню до країни кедрів у ролі не просто злого, але й безпринципного поліцейського або пожежника-піромана [пор. 66, р. 32], чия присутність викликає справедливе невдоволення у більшості частини місцевого

⁶ Початково йшлося лише про перебазування сирійської армії до долини Бекаа [66, р. 15, 22; 16].

⁷ При цьому, серед офіційних вимог опозиції були відсутні заклики до роззброєння Зезболлі [66, р. 15, 22–25; 14, 281, 285], прописаного у резолюції № 1559 [67, art. 3].

⁸ Цікаво, що й сам Р. аль-Харірі готуючись до парламентських виборів 2005 р. тримав у голові паралель між майбутнім заходом і подіями нашої Помаранчевої революції. Так, на початку 2005 р. він закупив у Франції велику кількість помаранчевих стрічок для майбутніх учасників масової підтримки опозиційних сил під час виборів [16].

⁹ Спроба Е. Лахуда доручити О. Караме сформувати новий уряд остаточно провалилася 15 квітня коли новим прем'єром став Н. Мікаті, котрий позиціонується у ліванському політикумі як компромісна фігура [66, р. 15; 16; 14, с. 286–290; 47, р. 59; 20, р. 469; 11, с. 126–127].

населення. З огляду на це посилювався й міжнародний тиск на Б. аль-Асада з задля його примушення до негайного виведення сирійських військ з Лівану. Відповідні вимоги були висунуті не лише Сполученими Штатами, а також Францією та іншими країнами Євросоюзу, але й Єгиптом, Саудівською Аравією і навіть Російською Федерацією [66, р. 10; 16; 14, с. 292–297, 299–300]¹⁰. З огляду на це, сирійський диктатор 5 березня зробив заяву про намір відмови від збройної присутності у сусідній країні [66, р. 16; 14, с. 278].

Зазначена заява спонукала до активних дій лояльну до Сирії шіїтську спільноту Лівану [66, р. 17–22; 2, с. 104] на чолі з Хезболлою. Саме остання за активної підтримки другої за значенням шіїтської партії Амаль (Надія) та низки маловпливових просирійських політичних сил, що належали до інших релігійних конфесій (пор. нижче) організувала 8 березня у Бейруті приблизно півмільйонну просирійську маніфестацію, котра за своєю чисельністю перевищила попередні протестувальні акції опозиції. При цьому, характерно, що маніфестанти на чолі з лідером Хезболли Х. Насраллою не наполягали на збереженні сирійського військового контингенту у Лівані, а лише з ентузіазмом дякували Дамаску за здійснені раніше благодіяння, лише натякаючи на можливі проблеми, котрі чекатимуть на країну кедрів у разі виведення з неї сусідської армії [57, р. 142–143, 347–351; 66, р. 15, 19, 21; 16; 47, р. 59; 20, р. 470; 76, р. 76]¹¹. Таким чином, у цьому випадку Хезболла мала на меті не стільки захист сирійських інтересів, скільки демонстрацію власної сили, популярності та ступеня впливовості в країні кедрів [пор. 66, р. 15, 21; 47, р. 59–60; 20, р. 470]. Проте, відповідь опозиції на демарш Хезболли виявилася насправді приголомшуючою. 14 березня противники будь-якої форми сирійського засилля організували у ліванській столиці рекордну за чисельністю мільйонну демонстрацію, у якій узяли участь численні представники християнської, сунітської та друзької общин країни [66, р. 15; 16; 20, р. 470; 76, р. 76]. Відлунням березневих подій стало подальше поїменування політичного союзу на чолі з Хезболлою коаліцією 8 березня, тоді як об'єднання антисирійських сил почало себе називати коаліцією 14 березня.

Недвозначний вияв суттєвої чисельної переваги народної підтримки політичних сил антисирійського спрямування у сукупності з подальшим зростанням зовнішнього тиску на Сирію зрештою принесли свої плоди. 15 квітня Е. Лахуд доручив формування перехідного уряду прийнятному для

¹⁰ Імовірно РФ, котра на той момент робила перші обережні кроки до «повернення на Близький Схід через сирійські двері», намовляла Б. аль-Асада до виконання резолюції № 1559 розуміючи свою тодішню неспроможність вберегти потенційного дамаського союзника в разі американського військового втручання [14, с. 297–299].

¹¹ Вищеокреслена позиція маніфестантів, безумовно визначена Хезболлою [57, р. 142–143], відверто перегукувалася з позицією Тегерану, котрий відмовився виступити за збереження сирійської військової присутності у Лівані [16], що певним чином свідчить на користь моєї гіпотези про іранський слід у вбивстві Р. аль-Харірі (див. прим. 5).

опозиції Мільярдерові з Тріполі Н. Мікаті (див. прим. 9). У кінці того ж місяця останній сирійський солдат полишив територію Ліванської Республіки [16; 76, р. 71, 73–74; 28, р. 465–513; 1, р. 263–265]. Поступово пожвавився процес звільнення політичних в'язнів; зокрема, на свободу вийшов відомий своїми відвертими антисирійськими поглядами лідер партії Ліванські сили С. Джааджаа [76, р. 76; 84; 1, р. 388–389]. До країни почали повертатися політичні емігранти на зразок популярного у маронітському середовищі голови Вільного патріотичного руху генерала М. Ауна [20, р. 472; 76 р. 76; 84; 11, с. 131]. Нарешті у червні 2005 р. відбулися вільні парламентські вибори, на яких абсолютну більшість (72 з 128 депутатських мандатів) здобула коаліція 14 березня [85; 86; 17; 20, р. 471–477], котру очолив другий син Р. аль-Харірі, Саад [84; 32; 11, с. 134–135]; після чого було сформовано новий кабінет міністрів на чолі з одним із найзапекліших ворогів сирійського засилля Ф. ас-Сініорою [87; 20, р. 477–479; 84; 33; 39, с. 35].

(Продовження статті у наступному номері журналу «ПІВ»)

Список використаних джерел та літератури

1. Axon A., Hewitt S. Syria 1975/76–2018. Leiden; Boston: Brill, 2018. 504 p.
2. Зелінський А.Л. Ліван і Сирія – «сеамські близнюки» Леванту: стан речей на сучасному етапі. *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 3 (19). С. 98–113.
3. Traboulsi F. A History of Modern Lebanon. 2nd ed. London: Pluto Press, 2012. 308 p.
4. Makdisi S., Marktanner M. Trapped by consociationalism: The case of Lebanon. *Topics in Middle Eastern and North African Economies*. 2009. vol. 11. URL: <http://meea.sites.luc.edu/volume11/PDFS/Paper-by-MakdisiMarktanner.pdf>
5. Скороход Ю.С. Діяльність міжнародних міждержавних організацій із врегулювання ліванського конфлікту : навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 207 с.
6. Salloukh B.F., Barakat R., al-Habbal J.S., Khatlab L.W., Mikaelian S. The Politics of Sectarianism in Postwar Lebanon. London: Pluto Press, 2015. 240 p.
7. Nagle J. Between Entrenchment, Reform and Transformation: Ethnicity and Lebanon's Consociational Democracy. *Democratization*. 2016. No. 7. P. 1144–1161.
8. Зелінський А.Л. Ліванська республіка: між політичним конфесіоналізмом і політичним прагматизмом. *Проблеми всесвітньої історії*. 2021. № 3 (15). С. 151–171.
9. Dinu E.-C. Consociationalism in Lebanon after the Cedar Revolution: External Threats, Political Instability, and Macrosecuritizations. *Nationalism and Ethnic Politics*. 2022. No. 3. P. 290–312.
10. Memorandum of Joint Understanding between Hezbollah and the Free Patriotic Movement. *PA-X: Peace Agreements Database*. URL: <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/1262>
11. Зелінський А.Л. Політичні династії Лівану: «тонке налаштування». *Проблеми всесвітньої історії*. 2022. № 1 (17). С. 122–157.
12. Fisk R. Lebanese Are United under Flag of the “Cedars Revolution”. *The Independent*. 2005. 2 march. URL: <https://www.independent.co.uk/voices/commentators/fisk/lebanese-are-united-under-flag-of-the-cedars-revolution-526909.html>
13. Sfeir A. Liban: les trahisons du 14 mars. *Etudes*. 2005. March. P. 153–160.
14. Волович А.А. Ливан и Сирия после Харири: испытание на прочность. *Ближний Восток и современность*. 2005. Вып. 25. С. 273–309.
15. Knio K. Lebanon: Cedar Revolution or Neo-Sectarian Partition? *Mediterranean Politics*. 2005. No. 2. P. 225–231.

16. Harris W.W. Bashar al-Assad's Lebanon Gamble. *Middle East Quarterly*. 2005. Summer. P. 33–44.
17. Haddad S. The Lebanese Parliamentary Elections of 2005. *The Journal of Social, Political and Economic Studies*. 2005. Vol. 33. P. 305–331.
18. Safa O. Getting to Arab Democracy: Lebanon springs forward. *Journal of Democracy*. 2006. No. 1. P. 22–37.
19. Blanford N. Killing Mr Lebanon. The Assassination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East. London: Tauris, 2006. 236 p.
20. Zisser E. Lebanon – the Cedar Revolution – Between Continuity and Change. *Orient*. 2006. H. 4. P. 460–483.
21. Khatib L. Television and Public Action in the Beirut Spring. *Arab Media and Political Renewal: Community, Legitimacy and Public Life* / ed. N. Sakr. London: I.B. Tauris, 2007. P. 28–43.
22. Mallat Ch. March 2221: Lebanon's Cedar Revolution: An essay on non-violence and justice. Beirut: LIR, 2007. 132 p.
23. Shields V.E. Political Reform in Lebanon: Has the Cedar Revolution Failed? *The Journal of Legislative Studies*. 2008. No. 4. P. 474–487.
24. Kurtulus E.N. “The Cedar Revolution”: Lebanese Independence and the Question of Collective Self-Determination. *British Journal of Middle Eastern Studies*. 2009. No. 2. P. 195–214.
25. Jaafar R., Stephan M.J. Lebanon's Independence Intifada: How an Unarmed Insurrection Expelled Syrian Forces. *Civilian Jihad. Nonviolent Struggle, Democratization and Governance in the Middle East* / ed. N.J. Stephan. New York: Palgrave Macmillan, 2009. P. 169–184.
26. Phares W. The Coming Revolution: Struggle for Freedom in the Middle East. New York: Threshold Editions, 2010. 400 p.
27. Young M. The Ghosts of Martyrs' Square: An Eyewitness Account of Lebanon's Life Struggle. New York: Simon & Schuster, 2010. 295 p.
28. Hirst D. Beware of Small States: Lebanon, Battleground of the Middle East. Sydney: ReadHowYouWant.com, 2010. 804 p.
29. Clark J.A., Zahar M.-J. Critical Junctures and Missed Opportunities: The Case of Lebanon's Cedar Revolution. *Ethnopolitics*. 2015. No. 1. P. 1–18. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/17449057.2014.924659>
30. Зелінський А. Вбивство Рафіка аль-Харірі: замовники та причини. *Схід та Україна. Матеріали міжнародної наукової конференції «Схід та Україна: наукова конференція присвячена пам'яті Ярослава Дашкевича», яка відбулась 17-18 жовтня 2022* / ред. Я.В. Пилипчук. К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2022. С. 102–106.
31. Harris W.W. Crisis in the Levant: Lebanon at Risk. *Mediterranean Quarterly*. 2007. No. 2. P. 37–60.
32. Naba R. Hariri de père en fils, hommes d'affaires et premiers ministres. Paris: L'Harmattan, 2011. 258 p.
33. Naba R. Fouad Siniora: Le gouverneur de l'ombre du clan saoudo américain au Liban. *Enpointdemire*. URL: <https://www.renenaba.com/fouad-siniora-le-gouverneur-de-lombre-du-clan-saoudo-americain-au-liban/>
34. Naba R. Saad Hariri: La fin sans gloire d'un héritier problématique d'une dynastie éphémère. *Enpointdemire*. URL: <https://www.renenaba.com/liban-saad-hariri-la-fin-sans-gloire-dun-heritier-problematique-dune-dynastie-ephemere/>
35. Vloeberghs W. The Hariri political dynasty after the Arab Spring. *Mediterranean Policies*. 2012. No. 2. P. 241–248.
36. Lebanon: After the Cedar Revolution / ed. A. Knudsen, M. Kerr. London: Hurst & Co, 2012. 323 p.

37. Bordenkircher E.J. Kings, Queens, Rooks and Pawns: Deciphering Lebanon's Political Chessboard: Diss... PhD. Los Angeles: University of California, 2015. 327 p.
38. Горбунова Н.М. Перманентний кризис в Ливане: роль этноконфессионального фактора. *Нации и национализм на мусульманском Востоке* / от. ред. В.Я. Белокреницкий, Н.Ю. Ульченко. М.: Институт востоковедения РАН, 2015. С. 384–390.
39. Беренкова Н.А. Президентский вакуум в Ливане в 2014-2016 гг.: кризис или следствие политической системы? *Азия и Африка сегодня*. 2018. № 1. С. 34–40.
40. Geukjian O. Lebanon after the Syrian Withdrawal: External Intervention, Power Sharing and Political Instability. London: Routledge, 2017. 276 p.
41. Verdeil E. Infrastructure crises in Beirut and the struggle to (not)reform the lebanese state. *The Arab Studies Journal*. 2018. No. 1. P. 84–113.
42. Masrieh You. "States" within a state: lebanese foreign policy a decade after the Hariri assassination: diss... PhD. Exeter: University of Exeter, 2020. 346 p.
43. Воробьев С.А. Долгое эхо бейрутского взрыва. *Международная жизнь*. 2021. № 9. URL: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2557>
44. Ghaddar H. Lebanon Stands at a Crossroad Between a Painful Revival and a Complete Submission to Iran. *The Washington Institute*. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/lebanon-stands-crossroad-between-painful-revival-and-complete-submission-iran>
45. Lebanon. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. URL: <https://carnegie-mec.org/diwan/region/1406?lang=en>
46. Lebanon Program. *Middle East Institute*. URL: <https://www.mei.edu/programs/lebanon-program>
47. Alagha J.E. The Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious Ideology, Political Ideology and Political Program. Leiden; Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006. 381 p.
48. Norton Au.R. Hizbullah: A Short History. Princeton: Princeton University Press, 2007. 187 p.
49. Harel A., Issacharoff A. 34 Days: Israel, Hezbollah, and the War in Lebanon: transl. from hebr. New York: Palgrave Macmillan, 2008. 288 p.
50. Игошина Ж.Б. Дипломатичні зусилля Ліги арабських держав по врегулюванню лівано-ізраїльського конфлікту 2006 року. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету: економіка, політологія, історія*. 2008. № 17. С. 148–154.
51. Naba R. Hassan Nasrallah, l'indomptable. *En point de mire*. URL: <https://www.renenaba.com/hassan-nasrallah-lindomptable/>
52. Warn M. A Lebanese vanguard for the Islamic revolution: "Hezbollah's" combined strategy of resistance and accommodation: Diss... PhD. Stockholm: Stockholm University, 2012. 391 p.
53. Daher = Au. Le Hezbollah: mobilisation et pouvoir. Paris: Presses Universitaires de France, 2014. 484 p.
54. The Hizbullah Phenomenon: Politics and Communication / Ed. L. Khatib et al. London: Oxford University Press, 2014. 256 p.
55. Fadlallah A.A. Hezbollah Change of Discourse. Beirut: Dar Al-Mahajja al-Baydaa, 2016. 325 p.
56. Saade B. Hizbullah and the Politics of Remembrance: Writing the Lebanese Nation. Cambridge (MA): Cambridge University Press, 2016. 188 p.
57. Hamdan N. Hizbullah's Secretary General Sayyid Hasan Nasrallah and "what it means to be Lebanese": Diss... PhD. Washington (DC): Georgetown University, 2018. 436 p.
58. Зелінський А.Л. Чому бойовики Хезболли спасували перед друзькими селянами? Колізія інциденту від 6 серпня 2021 року. *Культурні та цивілізаційні зв'язки між Європою та Сходом. Матеріали міжнародної наукової конференції присвяченої 103-річному ювілею з дня народження Омеляна Пріцака* / Упорядник д.і.н. Я.В. Пилипчук. К.: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 2022. С. 62–64.
59. National Democratic Institute. URL: <https://www.ndi.org>
60. Lebanon. *International Crisis Group*. URL: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/east-mediterranean-mena/lebanon>
61. International Center for Transitional Justice. URL: <https://www.ictj.org>

62. McHugo J. Syria: A History of the Last Hundred Years. 2nded. New York; London: The New Press, 2014. 320 p.
63. Syria Under Bashar (I): Foreign Policy Challenges). *International Crisis Group*. 2004. 11 February. URL: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/syria/syria-how-prevent-israel-iran-shadow-war-spinning-out-control>
64. Baumann H. Citizen Hariri and neoliberal politics in postwar Lebanon: Diss... PhD. London: University of London, 2012. 320 p.
65. Risseuw R. The Syrian-Iranian Nexus: a Historical Overview of Strategic Cooperation. *Research*. 2018. December. P. 1–18. URL: <https://www.bic-rhr.com/sites/default/files/The-Syria-Iran-Nexus-1.pdf>
66. Syria after Lebanon, Lebanon after Syria. *International Crisis Group*. 2005. 12 April. URL: <https://icg-prod.s3.amazonaws.com/39-syria-after-lebanon-lebanon-after-syria.pdf>
67. United Nations Security Council resolution 1559 (2004). (S/RES/1559). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/529421?ln=en>
68. Lebanon's Legacy of Political Violence. A Mapping of Serious Violations of International Human Rights and Humanitarian Law in Lebanon, 1975-2008. *International Center for Transitional Justice*. 2013. September. 135 p. URL: https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Report-Lebanon-Mapping-2013-EN_0.pdf
69. Fisk R. Obituary: Suleiman Franjeh. *The Independent*. URL: <https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-suleiman-franjeh-1535126.html>
70. Khoury G. Is Assad's "Brother" About to be President of Lebanon? *Medium*. URL: <https://medium.com/the-eastern-project/is-assad-s-brother-about-to-be-president-of-lebanon-eeec735bb45b>
71. Gambill G., Nassif D. Dossier: Walid Jumblat. *Middle East Intelligence Bulletin*. 2001. No. 5 (3). URL: https://www.meforum.org/meib/articles/0105_ld1.htm
72. Glass Ch. The lord of no man's land: A guided tour through Lebanon's ceaseless war. *Harper's Magazine*. 2007. No. 1. URL: https://web.archive.org/web/20130208085020/http://www.charlesglass.net/archives/2007/03/the_lord_of_no.html
73. Seale P. Who killed Rafik Hariri? *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/world/2005/feb/23/syria.comment>
74. Azhari T. Hezbollah operative sentenced to life over Hariri killing. *Middle East News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2020/12/11/hezbollah-operative-sentenced-to-life-over-hariri-killing>
75. Two Hezbollah members guilty of 2005 Hariri slaying on appeal: UN tribunal. *Arab News*. URL: <https://www.arabnews.com/node/2040061/middle-east>
76. Sobelman D. Syria: Within and Without Lebanon. *The Middle East strategic balance, 2005-2006* / Ed. Z. Shtaubert, Y.S. Shapir. Brighton; Portland: Sussex academic Press, 2007. P. 71–90.
77. Assassination of Rafik Hariri... Former French Defense Minister reveals new information. *Sawt Beirut International*. URL: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/assassination-of-rafik-hariri-former-french-defense-minister-reveals-new-information/>
78. Naba R. Zouheir Siddiq, les confessions d'un faux témoin repent du procès Hariri. *En point de mire*. URL: <https://www.renenaba.com/zouheir-siddiq-les-confessions-dun-faux-temoin-repent-du-proces-hariri/>
79. The Taif Agreement. URL: https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_taif_agreement_english_version_.pdf
80. Treaty of brotherhood, cooperation and coordination between the Syrian Arab Republic and the Lebanese Republic. URL: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/LB-SY_910522_TreatyBrotherhoodCooperationCoordination.pdf
81. Defense and Security Agreement between the Syrian Arab Republic and the Lebanese Republic. URL: https://www.syrleb.org/SD08/msf/1507751451_.pdf

82. Identical letters dated 30 August 2004 from the Permanent Representative of Lebanon to the United Nations addressed to the Secretary-General and to the President of the Security Council. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/528840?ln=en>
83. Identical letters dated 1 September 2004 from the Permanent Representative of the Syrian Arab Republic to the United Nations addressed to the Secretary-General and to the President of the Security Council. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/529224?ln=en>
84. Who's who in Lebanese politics. *News / Al Jazeera*. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2010/5/25/whos-who-in-lebanese-politics-2>
85. EU Election Observation Mission to Lebanon 2005 Final Report on the Parliamentary Elections. 71 p. URL: https://www.eods.eu/library/FR%20LEBANON%202005_en.pdf
86. List of members of the 2005-2009 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2005%E2%80%932009_Lebanese_Parliament
87. First Cabinet of Fouad Siniora. *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/First_Cabinet_of_Fouad_Siniora

References

1. Axon, A., Hewitt, S. (2018). *Syria 1975/76-2018*. Leiden; Boston: Brill. [In English].
2. Zelinskyi, A.L. (2022). Livan i Syriya – “seams’ki blyznyuky” Levantu: stan rechey na suchasnomu etapi [Lebanon and Syria – the “Siamese twins” of the Levant: a current situation]. *Problemy vsesvitn'oyi istoriyi* [Problems of World History], 3, pp. 98–113. [In Ukrainian].
3. Traboulsi, F. (2012). *A History of Modern Lebanon*. 2nd ed. London: Pluto Press. [In English].
4. Makdisi, S., Marktanner, M. (2009). Trapped by consociationalism: The case of Lebanon. *Topics in Middle Eastern and North African Economies*, 11, [Online]. Available from: <http://mea.sites.luc.edu/volume11/PDFS/Paper-by-MakdisiMarktanner.pdf> [In English].
5. Skorokhod, Yu.S. (2012). *Diyal'nist' mizhnarodnykh mizhderzhavnykh orhanizatsiy iz vrehulyuvannya livans'koho konfliktu : navchal'nyy posibnyk* [The activity of the international intergovernmental organizations for the settlement of the Lebanese conflict: the textbook]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyy tsentr “Kyyivs'kyi universytet”. [In Ukrainian].
6. Salloukh, B.F., Barakat, R., al-Habbal, J.S., Khatat, L.W., Mikaelian, S. (2015). *The Politics of Sectarianism in Postwar Lebanon*. London: Pluto Press. [In English].
7. Nagle, J. (2016). Between Entrenchment, Reform and Transformation: Ethnicity and Lebanon's Consociational Democracy. *Democratization*, 7, pp. 1144–1161. [In English].
8. Zelinskyi, A.L. (2021). Livans'ka respublika: mizh politychnym konfesionalizmom i politychnym prahmatyzmom [Lebanese Republic: between Political Confessionalism and Political Pragmatism]. *Problemy vsesvitn'oyi istoriyi* [Problems of World History], 3, pp. 151–171. [In Ukrainian].
9. Dinu, E.-C. (2022). Consociationalism in Lebanon after the Cedar Revolution: External Threats, Political Instability, and Macrosecuritizations. *Nationalism and Ethnic Politics*, 3, pp. 290–312. [In English].
10. Memorandum of Joint Understanding between Hezbollah and the Free Patriotic Movement. *PA-X: Peace Agreements Database*. [Online]. Available from: <https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/1262> [In English].
11. Zelinskyi, A.L. (2022). Politychni dynastiyyi Livanu: “tonke nalashtuvannya” [The lebanese political dynasties: “the fine-tuning”]. *Problemy vsesvitn'oyi istoriyi* [Problems of World History], 1, pp. 122–157. [In Ukrainian].
12. Fisk, R. (2005). Lebanese Are United under Flag of the “Cedars Revolution”. *The Independent*, 2 march. [Online]. Available from: <https://www.independent.co.uk/voices/commentators/fisk/lebanese-are-united-under-flag-of-the-cedars-revolution-526909.html> [In English].
13. Sfeir, A. (2005). Liban: les trahisons du 14 mars. *Etudes*, March, pp. 153–160. [In French].

14. Volovich, A.A. (2005). Livan i Siriya posle Khariri: ispytaniye na prochnost' [Lebanon and Syria after Hariri: the crash test]. *Blizhniy Vostok i sovremennost'* [The Near East and the present], 25, pp. 273–309. [In Russian].
15. Knio, K. (2005). Lebanon: Cedar Revolution or Neo-Sectarian Partition? *Mediterranean Politics*, 2, pp. 225–231. [In English].
16. Harris, W.W. (2005). Bashar al-Assad's Lebanon Gamble. *Middle East Quarterly*, Summer, pp. 33–44. [In English].
17. Haddad, S. (2005). The Lebanese Parliamentary Elections of 2005. *The Journal of Social, Political and Economic Studies*, 33, pp. 305–331. [In English].
18. Safa, O. (2006). Getting to Arab Democracy: Lebanon springs forward. *Journal of Democracy*, 1, pp. 22–37. [In English].
19. Blanford, N. (2006). *Killing Mr Lebanon. The Assassination of Rafik Hariri and its impact on the Middle East*. London: Tauris. [In English].
20. Zisser, E. (2006). Lebanon – the Cedar Revolution – Between Continuity and Change. *Orient*, 4, pp. 460–483. [In English].
21. Khatib, L. (2007). Television and Public Action in the Beirut Spring. *Arab Media and Political Renewal: Community, Legitimacy and Public Life*. London: I.B. Tauris. pp. 28–43. [In English].
22. Mallat, Ch. (2007). *March 2221: Lebanon's Cedar Revolution: An essay on non-violence and justice*. Beirut: LIR. [In English].
23. Shields, V.E. (2008). Political Reform in Lebanon: Has the Cedar Revolution Failed? *The Journal of Legislative Studies*, 4, pp. 474–487. [In English].
24. Kurtulus, E.N. (2009). "The Cedar Revolution": Lebanese Independence and the Question of Collective Self-Determination. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2, pp. 195–214. [In English].
25. Jaafar, R., Stephan, M.J. (2009). Lebanon's Independence Intifada: How an Unarmed Insurrection Expelled Syrian Forces. *Civilian Jihad. Nonviolent Struggle, Democratization and Governance in the Middle East*. New York: Palgrave Macmillan. pp. 169–184. [In English].
26. Phares, W. (2010). *The Coming Revolution: Struggle for Freedom in the Middle East*. New York: Threshold Editions. [In English].
27. Young, M. (2010). *The Ghosts of Martyrs' Square: An Eyewitness Account of Lebanon's Life Struggle*. New York: Simon & Schuster. [In English].
28. Hirst, D. (2010). *Beware of Small States: Lebanon, Battleground of the Middle East*. Sydney: ReadHowYouWant.com. [In English].
29. Clark, J.A., Zahar, M.-J. (2015). Critical Junctures and Missed Opportunities: The Case of Lebanon's Cedar Revolution. *Ethnopolitics*, 1, pp. 1–18. [Online]. Available from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/17449057.2014.924659> [In English].
30. Zelinsky, A. (2022). Vbyvstvo Rafika al'-Khariri: zamovnyky ta prychny [Assassination of Rafik al-Hariri: the Masterminds and the reasons]. *Skhid ta Ukrayina. Materialy mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi "Skhid ta Ukrayina: naukova konferentsiya prysvyachena pam'yati Yaroslava Dashkevycha", yaka vidbulas' 17-18 zhovtnya 2022* [The Proceeding of the International Scientific Conference "East and Ukraine: Scientific conference in Memory of Yaroslav Dashkevych", which was 17-18th october 2022]. Kyiv: Natsional'nyy pedahohichnyy universytet imeni M. P. Drahomanova, pp. 102–106. [In Ukrainian].
31. Harris, W.W. (2007). Crisis in the Levant: Lebanon at Risk. *Mediterranean Quarterly*, 2, pp. 37–60. [In English].
32. Naba, R. (2011). Hariri de père en fils, hommes d'affaires et premiers ministres. Paris: L'Harmattan. [In French].
33. Naba, R. Fouad Siniora: Le gouverneur de l'ombre du clan saoudo américain au Liban. *Enpointdemire*. [Online]. Available from: <https://www.renenaba.com/fouad-siniora-le-gouverneur-de-lombre-du-clan-saoudo-americain-au-liban/> [In French].

34. Naba, R. Saad Hariri: La fin sans gloire d'un héritier problématique d'une dynastie éphémère. *Enpointdemire*. [Online]. available from: <https://www.renenaba.com/liban-saad-hariri-la-fin-sans-gloire-dun-heritier-problematique-dune-dynastie-ephemere/> [In French].
35. Vloeberghs, W. (2012). The Hariri political dynasty after the Arab Spring. *Mediterranean Policies*, 2, pp. 241–248. [In English].
36. (2012). *Lebanon: After the Cedar Revolution*. London: Hurst & Co. [In English].
37. Bordenkircher, E.J. (2015). *Kings, Queens, Rooks and Pawns: Deciphering Lebanon's Political Chessboard*: Diss... PhD. Los Angeles: University of California. [In English].
38. Gorbunova, N.M. (2015). Permanentnyy krizis v Livane: rol' etnokonfessional'nogo faktora [The Permanent crisis in Lebanon: a role of a ethno-confessional factor]. *Natsii I natsionalizm na musul'manskom Vostoke* [The Nations and nationalism in the Muslim East]. Moskva: Institut Vostokovedeniya RAN, pp. 384–390. [In Russian].
39. Berenkova, N.A. (2018). Prezidentskiy vacuum v Livanev 2014-2016 gg.: krizis ili sledstviye politicheskoy sistemy? [Presidential void in Lebanon 2014-2016: Crisis or effect of political sistem?]. *Aziya I Afrika segodnya* [Asia and Africa today], 1, pp. 34–40. [In Russian].
40. Geukjian, O. (2017). *Lebanon after the Syrian Withdrawal: External Intervention, Power Sharing and Political Instability*. London: Routledge. [In English].
41. Verdeil, E. (2018). Infrastructure crises in Beirut and the struggle to (not)reform the lebanese state. *The Arab Studies Journal*, 1, pp. 84–113. [In English].
42. Masrieh, You. (2020). "States" within a state: lebanese foreign policy a decade after the Hariri assassination: diss... PhD. Exeter: University of Exeter. [In English].
43. Vorob'yev, S.A. (2021). Dolgoe ekho beyrutskogo vzryva [The long echo of the Beirut explosion]. *Mezhdunarodnaya zhizn'* [International Affairs], 9. [Online]. Available from: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/2557> [In Russian].
44. Ghaddar H. Lebanon Stands at a Crossroad Between a Painful Revival and a Complete Submission to Iran. *The Washington Institute*. [Online]. Available from: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/lebanon-stands-crossroad-between-painful-revival-and-complete-submission-iran> [In English].
45. Lebanon. *Carnegie Middle East Center / Carnegie Endowment for International Peace*. [Online]. Available from: <https://carnegie-mec.org/diwan/region/1406?lang=en> [In English].
46. Lebanon Program. *Middle East Institute*. [Online]. Available from: <https://www.mei.edu/programs/lebanon-program> [In English].
47. Alagha, J.E. (2006). *The Shifts in Hizbullah's Ideology: Religious Ideology, Political Ideology and Political Program*. Leiden; Amsterdam: Amsterdam University Press. [In English].
48. Norton, Au.R. (2007). *Hizbullah: A Short History*. Princeton: Princeton University Press. [In English].
49. Harel, A., Issacharoff, A. (2008). *34 Days: Israel, Hezbollah, and the War in Lebanon*: transl. from hebr. New York: Palgrave Macmillan. [In English].
50. Ihoshyna, Zh.B. (2008). Dyplomatychni zusylyya Lihy arabs'kykh derzhav po vrehulyuvannyu livano-izrayil's'koho konfliktu 2006 roku [The Diplomatic efforts of the League of Arab States on the settlement of the Lebanese-Israeli Conflict of 2006]. *Naukovyy visnyk Odes'koho derzhavnoho ekonomichnoho universytetu: ekonomika, politolohiya, istoriya* [The scientific bulletin of Odessa National University of Economics: economy, political science, History], 17, pp. 148–154. [In Ukrainian].
51. Naba, R. Hassan Nasrallah, l'indomptable. *En point de mire*. [Online]. available from: <https://www.renenaba.com/hassan-nasrallah-lindomptable/> [In French].
52. Warn, M. (2012). *A Lebanese vanguard for the Islamic revolution: "Hezbollah's" combined strategy of resistance and accommodation*: Diss... PhD. Stockholm: Stockholm University. [In English].
53. Daher, Au. (2014). *Le Hezbollah: mobilisation et pouvoir*. Paris: Presses Universitaires de France. [In French].

54. (2014). *The Hizbullah Phenomenon: Politics and Communication*. London: Oxford University Press. [In English].
55. Fadlallah, A.A. (2016). *Hezbollah Change of Discourse*. Beirut: Dar Al-Mahajja al-Baydaa. [In English].
56. Saade, B. (2016). *Hizbullah and the Politics of Remembrance: Writing the Lebanese Nation*. Cambridge (MA): Cambridge University Press. [In English].
57. Hamdan, N. (2018). *Hizbullah's Secretary General Sayyid Hasan Nasrallah and "what it means to be Lebanese"*: Diss... PhD. Washington (DC): Georgetown University. [In English].
58. Zelinskyi, A.L. (2022). Chomu boiovyky Khezbolly spasuvaly pered druz'kymy selianamy? Koliziia intsydentu vid 6 serpnia 2021 roku [Why did the Hezbollah fighters give in to the Druze peasants? Collision of the incident from August 6, 2021]. *Kul'turni ta tsyvilizatsiini zviazky mizh Ievropoiu ta Skhodom. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii prysviachenoï 103-richnomu iuvileiu z dnia narodzhennia Omeliana Pritsaka* [Cultural and Civilization relations between Europe and East. The Proceeding of the International Scientific Conference in Memory of Omeljan Pritsak]. Kyiv: Natsional'nyi pedahohichnyi universytet imeni M.P. Drahomanova, pp. 62–64. [In Ukrainian].
59. National Democratic Institute. [Online]. Available from: <https://www.ndi.org> [In English].
60. Lebanon. *International Crisis Group*. [Online]. Available from: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/east-mediterranean-mena/lebanon> [In English].
61. International Center for Transitional Justice. [Online]. Available from: <https://www.ictj.org> [In English].
62. McHugo, J. (2014), *Syria: A History of the Last Hundred Years*. 2nded. New York; London: The New Press. [In English].
63. (2004). Syria Under Bashar (I): Foreign Policy Challenges). *International Crisis Group*, 11 February. [Online]. Available from: <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/eastern-mediterranean/syria/syria-how-prevent-israel-iran-shadow-war-spinning-out-control> [In English].
64. Baumann, H. (2012). *Citizen Hariri and neoliberal politics in postwar Lebanon*: Diss... PhD. London: University of London. [In English].
65. Risseuw, R. (2018). The Syrian-Iranian Nexus: a Historical Overview of Strategic Cooperation. *Research*, December, pp. 1–18. [Online]. Available from: <https://www.bic-rhr.com/sites/default/files/The-Syria-Iran-Nexus-1.pdf> [In English].
66. (2005). Syria after Lebanon, Lebanon after Syria. *International Crisis Group*, 12 April. [Online]. Available from: <https://icg-prod.s3.amazonaws.com/39-syria-after-lebanon-lebanon-after-syria.pdf> [In English].
67. United Nations Security Council resolution 1559 (2004). (S/RES/1559). [Online]. Available from: <https://digitallibrary.un.org/record/529421?ln=en> [In English].
68. (2013). Lebanon's Legacy of Political Violence. A Mapping of Serious Violations of International Human Rights and Humanitarian Law in Lebanon, 1975-2008. *International Center for Transitional Justice*, September. [Online]. Available from: https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Report-Lebanon-Mapping-2013-EN_0.pdf [In English].
69. Fisk, R. Obituary: Suleiman Franjeh. *The Independent*. [Online]. Available from: <https://www.independent.co.uk/news/people/obituary-suleiman-franjeh-1535126.html> [In English].
70. Khoury, G. Is Assad's "Brother" About to be President of Lebanon? *Medium*. [Online]. available from: <https://medium.com/the-eastern-project/is-assad-s-brother-about-to-be-president-of-lebanon-eeec735bb45b> [In English].

71. Gambill, G., Nassif, D. (2001). Dossier: Walid Jumblat. *Middle East Intelligence Bulletin*, 5. [Online]. Available from: https://www.meforum.org/meib/articles/0105_id1.htm [In English].
72. Glass, Ch. (2007). The lord of no man's land: A guided tour through Lebanon's ceaseless war. *Harper's Magazine*, 1. [Online]. Available from: https://web.archive.org/web/20130208085020/http://www.charlesglass.net/archives/2007/03/the_lord_of_no.html [In English].
73. Seale, P. Who killed Rafik Hariri? *The Guardian*. [Online]. Available from: <https://www.theguardian.com/world/2005/feb/23/syria.comment> [In English].
74. Azhari, T. Hezbollah operative sentenced to life over Hariri killing. *Middle East News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2020/12/11/hezbollah-operative-sentenced-to-life-over-hariri-killing> [In English].
75. Two Hezbollah members guilty of 2005 Hariri slaying on appeal: UN tribunal. *Arab News*. [Online]. Available from: <https://www.arabnews.com/node/2040061/middle-east> [In English].
76. Sobelman, D. (2007). Syria: Within and Without Lebanon. *The Middle East strategic balance, 2005-2006*. Brighton; Portland: Sussex academic Press. pp. 71–90. [In English].
77. Assassination of Rafik Hariri... Former French Defense Minister reveals new information. *Sawt Beirut International*. [Online]. Available from: <https://english.sawtbeirut.com/lebanon/assassination-of-rafik-hariri-former-french-defense-minister-reveals-new-information/> [In English].
78. Naba, R. Zouheir Siddiq, les confessions d'un faux témoin repent du procès Hariri. *En point de mire*. [Online]. Available from: <https://www.renenaba.com/zouheir-siddiq-les-confessions-dun-faux-temoin-repent-du-proces-hariri/> [In French].
79. The Taif Agreement. [Online]. Available from: https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_tauf_agreement_english_version_.pdf [In English].
80. Treaty of brotherhood, cooperation and coordination between the Syrian Arab Republic and the Lebanese Republic. [Online]. Available from: https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/LB-SY_910522_TreatyBrotherhoodCooperationCoordination.pdf [In English].
81. Defense and Security Agreement between the Syrian Arab Republic and the Lebanese Republic. [Online]. Available from: https://www.syrleb.org/SD08/msf/1507751451_.pdf [In English].
82. Identical letters dated 30 August 2004 from the Permanent Representative of Lebanon to the United Nations addressed to the Secretary-General and to the President of the Security Council. [Online]. Available from: <https://digitallibrary.un.org/record/528840?ln=en> [In English].
83. Identical letters dated 1 September 2004 from the Permanent Representative of the Syrian Arab Republic to the United Nations addressed to the Secretary-General and to the President of the Security Council. [Online]. Available from: <https://digitallibrary.un.org/record/529224?ln=en> [In English].
84. Who's who in Lebanese politics. *News / Al Jazeera*. [Online]. Available from: <https://www.aljazeera.com/news/2010/5/25/whos-who-in-lebanese-politics-2> [In English].
85. EU Election Observation Mission to Lebanon 2005 Final Report on the Parliamentary Elections. [Online]. Available from: https://www.eods.eu/library/FR%20LEBANON%202005_en.pdf [In English].
86. List of members of the 2005-2009 Lebanese Parliament. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_members_of_the_2005%E2%80%932009_Lebanese_Parliament [In English].
87. First Cabinet of Fouad Siniora. *Wikipedia*. [Online]. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/First_Cabinet_of_Fouad_Siniora [In English].

Zelinskyi A. The Republic of Lebanon during 2005-2023: the Achievements of Cedar Revolution and a Heritage of the Syrian Occupation (Part I).

At the end of the Cedar Revolution in June 2005, the main its achievements and the main remnants of the Syrian hegemony were finally determined. In the first case, these are the withdrawal of the

Syrian troops from the territory of the Republic of Lebanon, the revival of a democratic order in the country and a partial overcoming of a political sectarianism; in the second –the preservation of a political front, which was oriented towards the authoritarian Syria and Iran, the further functioning of the paramilitary wing of Hezbollah, as well as the preservation of the influence of Syria and Iran on Lebanese domestic political life.

All these phenomena exist as the integral components of the Lebanese realities even today. At the same time, the absence of a Syrian occupation and the inviolability of the democratic system can be explained both by a favorable foreign policy situation and by the interest in preserving the status quo on the part of most Lebanese political forces, including Hezbollah and Amal. The tendency to the overcome a Lebanese political sectarianism has gained a further development; In particular, since the middle of the last decade, a new non-sectarian political movement (so-called the Civil society) has been developing in Lebanon.

During 2005-2023, the pre-revolutionary relics underwent changes too. There was a strengthening of the pro-Syrian/pro-Iranian political camp; but today, this camp has begun to surrender its positions. The above-mentioned strengthening should be associated with the preservation of the Hezbollah's paramilitary formations, these are used to the achieve the political goals of this party directly or indirectly. Finally, the situation with the mediated a Syrian and Iranian political presence didn't remain as static too. So, until 2011, the primacy in this matter belonged to Syria, but in the further development of the events it passed to Iran, which acts through Hezbollah. At the same time, the hereditary Syrian dictator B. al-Assad, is trying to renew his influence on Lebanese affairs, as the his position in his own country strengthens.

Keywords: *The Republic of Lebanon, The Cedar revolution, Coalition of 14 march, Coalition of 8 march, Mustaqbal, Hezbollah, the Free Patriotic Movement.*

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

УДК 94(477):32 1918/1923

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-21-10>

Полич М.І.

<https://orcid.org/0000-0002-1285-2281>

ПОСТАТЬ ЛОНГИНА ЦЕГЕЛЬСЬКОГО В РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ДИПЛОМАТІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

У статті простежено формування світогляду та особистості Лонгина Цегельського. Розглянуто його особистість як політика і громадського діяча в останній період існування Австро-Угорської імперії. Охарактеризовано його участь у студентському русі та перші кроки у політичній кар'єрі. Підкреслено, що посольська діяльність Л. Цегельського розпочалася в період, коли західноукраїнське суспільство перебувало у правовому полі Австро-Угорської монархії. Завдяки чіткій позиції та ораторським здібностям він викривав антинародну політику цісарського правління, критикував і засуджував галицьке москвофільство, захищав інтереси і права українських селян. Окрім того, проаналізовано політичну діяльність Л. Цегельського у роки Першої світової війни.

Проаналізовано державотворчу та міжнародну діяльність Л. Цегельського у роки національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. Зазначено, що серед галицького політикуму Л. Цегельський виокремлювався теоретичною та політичною підготовкою, далекоглядністю та переконливою позицією. З початку визвольних змагань політик виступав за повне забезпечення автономії і політичної рівноправності національних меншин, реалізацію яких можна було б здійснити насамперед мирними, легітимно-правовими методами.

Зазначено, що особливої уваги заслуговує період життя Л. Цегельського, пов'язаний із його державотворчою діяльністю у період Західноукраїнської Народної Республіки. Л. Цегельський виступав ініціатором різного роду державно-політичних акцій, виявляв чималу активність у різних зустрічах, зібраннях, маніфестаціях і нарадах. Проаналізовано його роботу після проголошення злуки українських земель коли він став одночасно заступником міністра закордонних справ Української Народної Республіки в Києві.

Ключові слова: Лонгин Цегельський, міжнародна діяльність, державний секретаріат, дипломатична місія, Західноукраїнська Народна Республіка, США.

Державотворчі процеси часів незалежної України показали, що їх ефективність неможлива без урахування попереднього досвіду будівництва української національної держави. Нині велику увагу приділяють не тільки відтворенню історичного минулого в цілому, а й вивченню наукової спадщини та громадсько-політичної діяльності представників української інтелігенції, що присвятили себе створенню незалежної України. Дослідження їх наукового доробку, світоглядних позицій, політичних переконань та участі у громадському житті допомагають якнайширше розкрити особливості українського державотворення з урахуванням не лише національних та соціальних аспектів, а й історичного минулого українського народу. Загалом у

розвитку будь-яких історичних подій чи явищ чільне місце займають конкретні особистості, їхні ідеї та вчинки. Через аналіз їх життя та діяльності можна реконструювати правдиву, ідеологічно незашорену картину суспільного життя. Актуальним є звернення в цьому контексті до життя й діяльності Лонгіна Михайловича Цегельського

Якщо про Лонгіна Цегельського як юриста, науковця та педагога, публіциста та політичного діяча є певні, хоч і скупі публікації, то про його дипломатичну активність мало відомо. Однак Л. Цегельський як дипломат проявив себе великим професіоналом. Висвітлення саме цієї діяльності допоможе більш глибоко розкрити ще одну сторону його всебічного таланту. Л. Цегельський був причетний до важливих зовнішньополітичних акцій України, а також до значних міжнародних подій у першій чверті ХХ ст.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі виявленого та опрацьованого комплексу джерел, сучасних методологічних підходів, досягнень історіографії об'єктивно проаналізувати діяльність Л. Цегельського на міжнародній арені, дати характеристику його суспільно-політичним поглядам.

Методологічною основою даної статті стали принципи об'єктивності та історизму. При розв'язанні дослідницьких завдань використано загальнонаукові та спеціальнонаукові методи дослідження, зокрема, аналіз, синтез, порівняння, а також описовий та системно-структурний методи. Використані в дослідженні джерела, матеріали та наукові узагальнення дозволяють відтворити важливий період діяльності Л. Цегельського на дипломатичній службі України.

Праць, присвячених безпосередньо Л. Цегельському та його діяльності у розвитку міжнародних відносин ЗУНР, вкрай мало. Історіографія питання малодосліджена й незначна за обсягом, практично немає спеціальних наукових праць, присвячених цьому питанню. Цінною є книга спогадів самого Л. Цегельського [1]. Досить цікавою є праця його сина Юрія-Михайла Цегельського про генеалогію та сутність самого роду Цегельських [2]. Дипломатична діяльність Л. Цегельського знайшла певне відображення в окремих історичних дослідженнях І. Дацківа та М. Полич [3], М. Здоровеги [4] охарактеризовано державотворчу роботу в роки української революції – в складі Української Національної Ради та міністерствах закордонних справ в урядах ЗУНР та УНР.

Лонгін Михайлович Цегельський народився 29 серпня 1875 р. в містечку Камінка-Струмилова (нині Кам'янка-Бузька на Львівщині). Навчався в академічній гімназії у м. Львові, після її закінчення вступив до Львівського університету на правничий факультет. У 1898 р. його спрямували до Відня на правничо-адміністративну практику при Міністерстві закордонних справ, звідки невдовзі його делегували терміном на один рік до австрійського посольства у Стокгольмі [5, с. 1031].

Слід зазначити, що у 1908 р. Л. Цегельський стає послом до австрійського парламенту, а вже із 1911 р., обіймає посаду секретаря австрійського

парламенту. Він був членом комісії закордонних справ, тому нерідко виїжджав за дорученням цієї комісії до інших держав із закордонними місіями [6, с. 43].

Після укладення Брест-Литовського миру 9 лютого 1918 р., Л. Цегельський нерідко їздив із дипломатичними місіями до Києва. Відтак він був добре знайомий із провідними діячами Наддніпрянської України, мав добрі стосунки із гетьманом Павлом Скоропадським. Показово, що гетьманський міністр закордонних справ Д.І. Дорошенко призначає Л. Цегельського в 1918 р. своїм радником. І хоча останній так і не встиг тоді приступити до виконання своїх обов'язків у МЗС Української Держави, однак даний факт засвідчує, що політик із Галичини був відомий далеко за межами Західної України [7, с. 408].

Варто наголосити, що під час Першої світової війни Л. Цегельський – голова Головної Української Ради (ГУР), певний час також брав участь у діяльності Української бойової управи у Відні. Проте, розуміючи безперспективність подальшої політичної співпраці з австрійською владою, котра егоїстично використовувала національні прагнення українців, Л. Цегельський був змушений виїхати через нейтральні держави до США. На північноамериканському континенті він увійшов до Спільноти народів Австро-Угорщини, яку організував майбутній президент Чехословаччини Т. Масарик. Головним завданням якої була боротьба за державну незалежність після закінчення війни поневолених довоєнною монархією народів [8, s. 163]. Саме у цей час Л. Цегельський встановлює дружні взаємини з Т. Масариком, котрі з часом активно використовувались керівництвом ЗУНР у контексті чесько-польських суперечностей.

Наприкінці 1918 р. Л. Цегельський повертається до Галичини де бере активну участь у підготовці й організації Листопадового чину. 2 листопада 1918 р. у Львові в складі представницької української делегації, до якої входили К. Левицький, Р. Перфецький, М. Лозинський, С. Федак, А. Шептицький та інші, він проводить мирні перемовини зі щойно створеним Польським Комітетом Народовим, котрий претендував на отримання всієї повноти влади на західноукраїнських землях. Проте польська сторона не погодилась на запропоновані українською делегацією компромісні умови мирної угоди та зайняла вкрай жорстоку позицію, що зробило неминучим збройний конфлікт між польським та українським військом [7, с. 408-409].

У надзвичайно важких умовах польсько-української війни та міжнародної ізоляції керівництво Західноукраїнської держави приступило до організації власної дипломатичної служби, центрального апарату зовнішньополітичного відомства, завданням яких було встановлення відносин, насамперед, із сусідніми державами, країнами Антанти та пошуки союзників у боротьбі з Польщею. Цей процес розгорнувся на початку 1919 р., коли уряд ЗУНР після втрати 22 листопада 1918 р. Львова перебрався до Тернополя, а на початку січня 1919 р. до Станіслава (нині Івано-Франківськ). Станіславівський період для Л. Цегельського змінив характер його державотворчої діяльності [9, с. 425].

Очоливши відомство зовнішніх справ ЗУНР, Л. Цегельський зіткнувся із цілою низкою проблем. Він наголошував: «Людей котрі надавалися б до такої служби, можна було полічити на пальцях однієї руки..., не існувало традиції й досвіду в такій політиці» [1, с. 217]. Відтак питання фаховості серед кадрового складу в секретаріаті постала на порядку денному.

Структура Державного секретаріату закордонних справ відповідала міжнародним стандартам і забезпечувала виконання покладених на відомство завдань. Загалом у складі секретаріату було створено три відділи: «1. Дипломатичний, який керував формуванням і діяльністю дипломатичних представництв за кордоном, та підготовкою робочих документів, зокрема дипломатичних нот; 2. Преси – виконував пропагандистські та контрпропагандистські функції й вивчав закордонну пресу; 3. Консульський» [10, арк. 33–39].

Ключовим завдань секретаріату було створення представництв за кордоном, передусім у сусідніх державах, що постали на землях Австро-Угорської монархії. Терміново створюються дипломатичні представництва, що внаслідок відсутності визнання ЗУНР не могли мати статус посольств, але фактично виконували їх функції. На Державний секретаріат закордонних справ також було покладено формування та керування діяльністю надзвичайних дипломатичних місій на переговори з представниками Української держави П. Скоропадського та Директорії УНР, делегаціями Антанти, що прибували в Східну Галичину, а також українських делегацій недипломатичного характеру, зокрема, Л. Цегельського, Л. Мишуги – в США, І. Боберського, О. Назарука – в Канаду, П. Карманського – в Південну Америку, де були великі групи галицької діаспори [11, с. 347–348].

Очолюване Л. Цегельським зовнішньополітичне відомство починає будувати міжнародний курс з урахуванням економічних інтересів держави. Зазначимо, курс зовнішньої політики, що реалізувався Л. Цегельським, базувався на основі постанови Української Національної Ради (УНРади) від 10 листопада 1918 р., що визначала стратегічним пріоритетом об'єднання усіх українських земель в єдиній і неподільній державі. Таку постанову тоді було прийнято за активної участі Л. Цегельського, якого вважали одним із найавторитетніших членів УНРади. Таким чином, можна констатувати, що саме цю зовнішньополітичну лінію намагалися проводити й усі його наступники, доки Варшавська угода 1920 р. і пов'язані з нею події остаточно не розірвали державну єдність УНР [3, с. 115-116].

Як найважливішу частину реалізації Державним Секретарем закордонних справ своєї зовнішньополітичної концепції, можна розцінювати участь Л. Цегельського у подальшому процесі воз'єднання УНР і ЗУНР. Він брав безпосередню участь у підготовці «Ухвали Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 року про злуку Західно-Української Народної Республіки з

Українською Народною Республікою» [7, с. 411]., яку від імені ЗУНР Л. Цегельський підписує спільно з Д. Левицьким.

1 грудня 1918 р. у Фастові була укладена попередня угода підготовлена Л. Цегельським і прийнята майже без застережень. Досить вагоме значення для всієї української справи мала активна участь Л. Цегельського у самому проголошенні Злуки. Він у складі репрезентативної делегації та відповідної охорони спеціальним поїздом вирушив до Києва, де об'єднання ЗУНР і УНР уже оформлюється офіційно, за всіма нормами міжнародного права [12, арк. 3].

У Києві 22 січня 1919 р. на Софіївському майдані в урочистій обстановці було офіційно проголошено Акт Злуки. Під час церемонії Л. Цегельський виступив першим, зачитав текст Ухвали УНРади від 3 січня і передав його голові Директорії УНР В. Винниченкові.

В успішному проведенні Акту Злуки з ініціативи провідних галицьких і східноукраїнських політиків чи не найвагомішою, якщо йдеться про політичну акцію, була роль Л. Цегельського. Це був найпомітніший аспект його державницьких, зокрема й дипломатичних зусиль.

Після Акту Злуки 22 січня 1919 р., відповідно до протоколу, який підписали західноукраїнська делегація та Директорія УНР про створенням єдиного державного об'єднання, Л. Цегельський, як державний секретар закордонних справ ЗУНР, автоматично отримав посаду першого заступника міністра закордонних справ Української Народної Республіки. Але цей пост був суто номінальний – Л. Цегельський до Києва так ніколи не переїхав. Однак як представник УНР здійснив декілька закордонних поїздок [13, с. 161]. Також треба пам'ятати, що процес об'єднання зовнішньої політики двох українських державних утворень був не менш складним, адже йшлося про пошуки союзників на Заході [14, с. 43].

На долю Л. Цегельському випала нелегка місія, а саме евакуація галицької делегації з обложеного Києва. Дорогою до Вінниці Л. Цегельський зустрівся з С. Петлюрою й отримав від нього доручення поїхати у Прагу до Т. Масарика та його уряду як «надзвичайний уповноважений посол», щоб з їхньою допомогою домогтися підтримки Заходу.

Пізніше про ці події Л. Цегельський згадував: «Ви, – говорив Петлюра до мене (ми знали ще з його побуту в Галичині, далеко до війни) – знайомі добре, як я чув, з Масариком та іншими чехами, ще з парламенту. Чи не піднялись б Ви поїхати від Директорії до Чехії, в місії до президента Масарика та до чеського уряду, шукати їх посередництва до Франції і до Вилсона. Щоправда Винниченко волів би говорити з Леніном та Чічеріном, але я, Андрієвський та Макаренко маємо іншу думку. Нам треба спертися об захід, на Аліантів. Ви знаєте добре наші відносини і знаєте також Масарика та інших чеських політиків. Їдьте до Праги, як наш спеціальний посол, шукати зв'язку, визнання та помочі. А до того в Чехії є фабрики гармам та амуніції Скоди. В нас скоро не стане зброї ні амуніції. Ми дамо Вам фахівця від артилерії. З ним

разом поїдете та допоможете йому розмовитись із Чехами, бо він не знає іншої мови крім російської» [1, с. 304–305].

Водночас не поділяючи своїх поглядів з іншими українськими політиками Л. Цегельський зрікається членства в уряді ЗОУНР. Подавши у відставку, він не відійшов від політичної діяльності. Євген Петрушевич доручив йому переїхати спочатку до Відня, а згодом – утворити посольство ЗУНР у Вашингтоні [15, с. 67].

Літом 1919 р. Л. Цегельський виїхав у дипломатичній місії за кордон – і вже більше до краю не повернувся. У грудні 1919 р. до Відня прибув Є. Петрушевич, який визнав поїздку делегатів до США вкрай важливою. Місію очолив Л. Цегельський, а його заступником і водночас головою місії в Канаді став І. Боберський [16, с. 50]. Їхньою метою було одержання при співучасті українських організацій США та Канади фондів на підтримку ЗУНР, зокрема фондів для допомоги жертвам полько-української війни, фондів на національні інститутції в Галичині та Буковині та фондів на ведення політики і державних справ ЗУНР, розвиток українських організацій та утримання уряду [17, с. 67].

12 березня 1920 р. Л. Цегельському було видано коротку інструкцію з підписами С. Голубовича та О. Бурачинського (від уряду ЗУНР) та затверджено склад делегації з чотирьох осіб: Л. Цегельського, І. Боберського, В. Струка та С. Герасимовича [18, с. 117].

До США Л. Цегельський прибув 11 квітня 1920 р., і розмістився у Нью-Йорку. Маючи за мету подвійну місію – гуманітарну та політичну – Л. Цегельський розпочинав свою діяльність дуже обережно, особливо зважаючи на досить ворожий настрій американських українців, одні з яких були великими прибічниками комуністів, інші – прихильниками С. Петлюри. За таких обставин згодом було засновано «Тимчасовий Український Головний Рахунковий Комітет» (ТУГРК) у США очолюваного Л. Цегельським. Комітет розвинув грандіозну агітаційну кампанію у пресі, відозвах та на численних мітингах, де виступав сам Л. Цегельський. Метою кампанії була агітація серед т. зв. Національного табору, схилення суспільної думки на користь уряду ЗУНР та збір пожертвувань, що відправлялися до краю [19, арк. 3–5].

Загалом агітаційна кампанія проходила вкрай успішно і окремі впливові кола підтримували позицію уряду ЗУНР. Відтак до Є. Петрушевича, який тоді перебував у Лондоні почали надходити письмові пропозиції призначити офіційного представника уряду ЗУНР у Вашингтоні. У зв'язку з цими побажаннями та особистим письмовим проханням Л. Цегельського Є. Петрушевич «відручним» листом від 24 вересня 1920 р. призначив останнього «політичним агентом для заступництва інтересів ЗУНР перед американським урядом» [19, арк. 4–5]. Одночасно Є. Петрушевич виклав побажання, щоб Л. Цегельський поїхав до Вашингтона та шляхом особистих аудієнцій доніс до представників американського уряду національні і державні домагання галичан. Так, Л. Цегельський мав подати факти репресій поляків

проти галицького населення і чим скоріше схилити на свій бік уряд США [20, с. 6–11].

У літку 1921 р. галицькому урядові вдалося широко змобілізувати на підтримку своєї справи українську еміграцію на американському континенті. Український національний союз у США та збори українських громад різних штатів надсилали до вашингтонської адміністрації численні телеграми та петиції, в яких зверталися до президента США з вимогами припинити польську окупацію Східної Галичини та визнати уряд Є. Петрушевича та незалежність Західноукраїнської Народної Республіки. У березні 1921 р. представники УНСоюзу були прийняті президентом В. Гардінгом. Він запевнив українських делегатів у симпатії США до справедливих вимог усіх народів і наголосив, що США, хоч і не приймають участі у роботі Ліги Націй, «будуть мати на увазі бажання східно-галицького громадянства» [20, с. 6–11].

Далі Л. Цегельський почав заводити знайомства та укладати всілякі угоди з представниками американського бізнесу. У липні 1921 р. він уклав з американсько-канадським бізнесменом Ф.А. Боером угоду про започаткування в Канаді «Державної позики», що передбачала «розпродаж облігацій («бонів») уряду ЗУНР на суму 1 млн. дол. і 9 млн. дол. під заставу державного майна (землі, лісів, копалень та інше) майбутньої незалежної Західноукраїнської Республіки. Діяльність Л. Цегельського підтримували провідні діячі Республіканської партії (вона саме повернулася до влади після 8-річної перерви), тісно пов'язані з нафтовими монополіями, зокрема зі «Стандарт ойл компанії», що намагалися взяти в оренду нафтові поля Східної Галичини» [21, с. 329–330].

Проте диктатор Є. Петрушевич та його уповноважений у справах фінансів, торгівлі та промислу В. Сінгелевич відмовилися затвердити позику Ф. Боера – Л. Цегельського, маючи побоювання в її легітимності. З приїздом до США «надзвичайної дипломатичної місії» ЗУНР у складі Л. Машуги та Р. Березовського Л. Цегельський залишився на чолі галицького дипломатичного представництва у Вашингтоні (відкрите 1 липня 1921 р.), проте не знайшов спільної мови з колегами [22, с. 464]. Отже, спільної роботи не вийшло. Л. Цегельський болісно сприйняв появу дипломатичної місії та розцінював її приїзд як вияв недовіри. Згодом розпочалися конфлікти між представниками місії, які швидко набрали особистого характеру. Відтак в такій обстановці Л. Цегельський 23 липня 1921 р. подає до Відня прохання про відставку, мотивуючи його конфліктами, браком довір'я, непорозуміннями через двоїстість місії та власними невдачами з «фінансовими умовами, що заключалися лише для придбання фондів, щоб урятувати Уряд і Президента» [19, арк. 12-13].

Проте Є. Петрушевич не прийняв його відставку, натомість 11 серпня 1921 р. він отримав листа від уряду із завданням «усіма силами посилити справу

політичну» [23, с. 111] в США. Після переїзду до Вашингтона Л. Цегельський активізувався саме у цьому напрямку.

10 грудня 1921 р. Л. Цегельський самовільно покидає Сполучені Штати та виїжджає до Відня. За таких обставин Є. Петрушевич передає усі справи Л. Мишузі, уповноваживши його «тимчасово вести справи дипломатичного представництва Галицької Республіки, а також торговельно-фінансового відділу» [18, с. 120].

По приїзді Л. Цегельського до Відня проти нього було запроваджене дисциплінарне розслідування, яке, як керівник відділу закордонних справ, вів К. Левицький. Відтак поміж віденської діаспори ширилися чутки, що К. Левицький хоче принизити Л. Цегельського як свого давнього політичного конкурента, тому для об'єктивного розслідування даної справи було утворено комісію з трьох осіб: Дольницького, Керановича та Семаки. Комісія постановила, що робота Л. Цегельського за час перебування в США з квітня 1920 р. до травня 1921 р. була «дуже видатною і корисною, чим причинився Цегельський до значної збірки підмог грошових для Уряду та для потребуючих в краю і за кордоном українців, але коли з хвилею як Л. Цегельський почав справу з позичкою для Уряду у різних американських фінансистів, почалися його промахи» [19, арк. 19].

Після повернення до США, Л. Цегельський через політичні розбіжності з Є. Петрушевичем, відмовився від виконання обов'язків представника уряду ЗУНР. Згодом, через усім відоме рішення Ради Амбасадорів у березні 1923 р. про передачу Польщі Східної Галичини, припинило своє існування й саме представництво.

Підсумовуючи, слід зазначити, що Л. Цегельський посів вагоме місце у суспільно-політичному і державотворчому житті Західноукраїнської Народної Республіки, виявивши себе як активний, поміркований політик, дипломат, відданий ідеалам незалежної та соборної української державності. Він репрезентуючи невизнану ЗУНР на міжнародному рівні, робив усе можливе, щоб донести до країн Західної Європи та США міжнародне право українців на створення власної держави, але зовнішні обставини виявилися непереборно сильнішими, ніж державна воля українського дипломата.

Загалом, дипломатичний талант Л. Цегельського характеризується новими теоретичними положеннями, оригінальністю його думок. Низка положень, які здавалися сучасникам Л. Цегельського другорядними, і, навіть утопічними, стали актуальними в нашу епоху. Численні явища міжнародного життя, на які він посилався для підтвердження своїх ідей та думок, і які в той час тільки зароджувалися, бурхливо розвиваються в наші дні. Його ідеї щодо міжнародного управління набули принципово нового звучання, особливо це виявляється на прикладі діяльності ООН, яка зміцнює свій універсальний характер.

Отже, можемо констатувати, що Л. Цегельський, незважаючи на певну трансформацію своїх ідейно-політичних переконань, завжди глибоко відчував вищість загальнонаціонального ідеалу та чітко усвідомлював українські національні інтереси.

Список використаних джерел та літератури

1. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопадом 1918 р. Львів: Свічадо, 2003. 336 с.
2. Цегельський Ю.-М. Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову. EllicottCity: Смолоскип, 1992. 787 с.
3. Дацків І., Полич М. Лонгин Цегельський в історії української дипломатії (до 140-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 108–121.
4. Здоровега М. Лонгин Цегельський біля витоків української дипломатії. *Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець»*. 2009. № 2. С. 42–44.
5. Довідник з історії України. К.: Генеза, 2001. 1136 с.
6. Кучабський В. Вага й завдання Західно-Української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918–1919 року. *Дзвони*. Львів, 1932. С. 43–49.
7. Табачник Д.В. Українська дипломатія: нариси історії (1917 – 1990 рр.). К.: Либідь, 2006. 768 с.
8. Soubigou A. Tomaš Garrigue Masaryk. Praha: Paseka, 2004. 456 s.
9. Дацків І.Б. Українська дипломатія (1917–1923 рр.) у контексті світової історії. Тернопіль: КРОК, 2013. 621 с.
10. ЦДАВО України. Ф. 3696. Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки. Оп. 2, спр. 1, арк. 63.
11. Дацків І. Діяльність дипломатичної служби Західно-Української Народної Республіки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 18. Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення.* / Гол. редколегії Я. Ісаєвич. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 346–352.
12. ЦДАВО України. Ф. 1429 (Фонд канцелярії Директорії УНР). Оп. 1, спр. 5, арк. 5.
13. Полич М.І. Громадсько-політична та державотворча діяльність Лонгина Цегельського (1875–1950 рр.): дис. ... канд. історичних наук: 07.00.01. «історія України». Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2018. 240 с.
14. Дацків І. Особливості дипломатичного співробітництва між ЗУНР і УНР. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2011. № 10. С. 41–47.
15. Панейко В. З'єдинені держави Східної Європи: Галичина і Україна супроти Польщі й Росії. Відень, 1922. 82 с.
16. Батюк Т. Дипломатична Місія Лонгина Цегельського у США (1920–1921). *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького педагогічного університету ім. І. Франка*. 2008. Випуск 22. Історія. С. 48–57.
17. Павлюк О. Три місії до Вашингтона. *Політика і час*. 1997. № 1. С. 65–74.
18. Батюк Т. Надзвичайна дипломатична місія УНР до США. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття* / . Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. С. 116–122.
19. ЦДАВО України. Ф. 4460 (Президіальна канцелярія Диктатора ЗУНР, м. Відень 1920–1922). Оп. 1, спр. 2, арк. 28.
20. Камінський Є.Є. Політика США в українському питанні (1917–1990 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.03. Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Український ін-т міжнародних відносин. Київ, 1993. 36 с.
21. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів.: Олір, 1995. 362 с.

22. Матвієнко В. Зовнішня політика Західноукраїнської Народної Республіки в персоналіях. *Україна дипломатична: наук. щорічник*. Київ, 2002. Вип. 2. С. 456–474.
23. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). Київ: Видавничий дім «KM Akademia», 1996. 188 с.

References

1. Tsehelskyi, L. (2003). *Vid lehend do pravdy. Spomyny pro podii v Ukraini zviazani z Pershym lystopadom 1918 r.* Lviv: Svichado. [In Ukrainian].
2. Tsehelskyi, Yu.-M. (1992) *Zaha rodu Tsehelskykh i rozpovid pro Kaminku Strumyllovu*. Ellicott City: Smoloskyp. [In Ukrainian].
3. Datskiv I., Polych, M. (2015). Lonhyn Tsehelskyi v istorii ukrainskoi dyplomatii (do 140-richchia vid dnia narodzhennia). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, pp. 108–121. [In Ukrainian].
4. Zdroveha, M. (2009). Lonhyn Tsehelskyi bilia vytokiv ukrainskoi dyplomatii. *Vseukrainskyi naukovyi zhurnal "Mandrivets"*, 2, pp. 42–44. [In Ukrainian].
5. (2001). *Dovidnyk z istorii Ukrainy*. Kyiv: Heneza. [In Ukrainian].
6. Kuchabskyi, V. (1992). Vaha y zavdannia Zakhidno-Ukrainskoi Derzhavy sered syl Skhidnoi Yevropy na perelomi 1918–1919 roku. *Dzvony*. Lviv, pp. 43–49. [In Ukrainian].
7. Tabachnyk, D.V. (2006). *Ukrainska dyplomatiia: narysy istorii (1917 – 1990 rr.)*. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
8. Soubigou, A. (2004). *Tomaš Garrigue Masaryk*. Praha: Paseka. [In Czech].
9. Datskiv, I.B. (2013). *Ukrainska dyplomatiia (1917–1923 rr.) u konteksti svitovoi istorii*. Ternopil: KROK. [In Ukrainian].
10. TsDAVO Ukrainy F. 3696. *Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainskoi Narodnoi Respubliky* Op. 2, spr. 1, ark. 63. [In Ukrainian].
11. Datskiv, I. (2009). Diialnist dyplomatychnoi sluzhby Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Vyp. 18. Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika: do 90- richchia utvorennia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, pp. 346–352. [In Ukrainian].
12. TsDAVO Ukrainy. F. 1429 (*Fond kantseliarii Dyrektorii UNR*). Op. 1, spr. 5, ark. 5. [In Ukrainian].
13. Polych, M.I. (2018). Hromadsko-politychna ta derzhavotvorcha diialnist Lonhyna Tsehelskoho (1875–1950 rr.): dys. ... kand. istorychnykh nauk : 07.00.01. "istoriia Ukrainy". Ternopilskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Volodymyra Hnatiuka. Ternopil. [In Ukrainian].
14. Datskiv, I. (2011). Osoblyvosti dyplomatychnoho spivrobitnytstva mizh ZUNR i UNR. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky*, 10, pp. 41–47. [In Ukrainian].
15. Paneiko, V. (1922). *Ziedyneni derzhavy Skhidnoi Yevropy: Halychyna I Ukraina suproty Polshchi y Rosii*. Viden. [In Ukrainian].
16. Batiuk, T. (2008). Dyplomatychna misiia Lonhyna Tsehelskoho u SShA (1920–1921). *Problemy humanitarnykh nauk: Naukovi zapysky Drohobyskoho pedahohichnoho universytetu im. I. Franka*, 22, pp. 48–57. [In Ukrainian].
17. Pavliuk, O. (1997). Try misii do Vashynhtona. *Polityka i chas*, 1, pp. 65–74. [In Ukrainian].
18. Batiuk, T. (2008). Nadzvychaina dyplomatychna misiia UNRady ZUNR do SShA. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. Vyp. 17: Ukrainsko-polsko-biloruske susidstvo: XX stolittia*. Lviv:, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, pp. 116–122. [In Ukrainian].
19. TsDAVO Ukrainy. F. 4460 (*Prezydialna kantseliariia Dyktatora ZUNR, m. Viden 1920–1922*). Op. 1, spr. 2, ark 28. [In Ukrainian].
20. Kaminskyi, Ye.Ie. (1993). *Polityka SShA v ukrainskomu pytanni (1917–1990 rr.): Avtoref. dys... d-ra ist. nauk: 07.00.03*. Kyivskyi un-t im. Tarasa Shevchenka. Ukrainskyi in-t mizhnarodnykh vidnosyn. Kyiv. [In Ukrainian].

21. Lytvyn, M., Naumenko, K. (1995). *Istoriia ZUNR*. Lviv: Olir. [In Ukrainian].
22. Matviienko, V. (2002). Zovnishnia polityka Zakhidnoukraiynskoi Narodnoi Respubliky v persoonaliiakh. *Ukraina dyplomatychna: nauk. shchorichnyk*. Kyiv, Vyp. 2, pp. 456–474. [In Ukrainian].
23. Pavliuk, O. (1996). *Borotba Ukrainy za nezalezhnist i polityka SShA (1917–1923)*. Kyiv: Vydavnychy dim “KM Akademia”. [In Ukrainian].

Polych M. The Figure of Longyn Tsegelskyi in the Development of International Relations and Diplomacy of the West Ukrainian People’s Republic.

This article traces the formation of Longyn Tsegelskyi’s worldview and personality. His personality as a politician and public figure in the last period of the Austro-Hungarian Empire is considered. His participation in the student movement and the first steps in his political career are characterized. It is emphasized that the ambassadorial activity of L. Tsegelskyi began in the period when the Western Ukrainian society was in the legal field of the Austro-Hungarian monarchy. Thanks to his clear position and oratorical skills, he exposed the anti-people policy of the tsarist government, criticized and condemned Galician Muscophilism, and defended the interests and rights of Ukrainian peasants. In addition, the political activity of L. Tsegelsky during the First World War was analyzed.

The state-building and international activities of L. Tsegelkyi during the national liberation struggles of 1918–1921 were analyzed. It was noted that L. Tsegelkyi stood out among the Galician political elite with theoretical and political training, far-sightedness and a convincing position. From the beginning of the liberation struggle, the politician advocated the full provision of autonomy and political equality of national minorities, whose nationalization could be carried out primarily by peaceful, legitimate and governmental methods.

It is noted that the period of L. Tsegelskyi’s life, connected with his state-building activities during the period of the West Ukrainian People’s Republic, deserves special attention. L. Tsegelsky was the initiator of various state and political actions, showed considerable activity in various meetings, gatherings, demonstrations and meetings. His work was analyzed when, after the announcement of the annexation of Ukrainian lands, he simultaneously became the Deputy Minister of Foreign Affairs of the Ukrainian People’s Republic in Kyiv.

Keywords: Longyn Tsegelskyi, international activity, state secretariat, diplomatic mission, Western Ukrainian People’s Republic, USA.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Вацеба Ростислав Миролюбович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України.

Дацків Ігор Богданович – доктор історичних наук, професор, Західноукраїнського національного університету

Зелінський Андрій Леонідович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мартинов Андрій Юрійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Пількевич Вікторія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Полич Мар'яна Іванівна – кандидат історичних наук, старший викладач Західноукраїнського національного університету.

Пророченко Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії і Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Солдатенко Валерій Федорович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Сорокін Сергій Володимирович – кандидат філологічних наук, доцент, декан факультету східної і слов'янської філології Київського національного лінгвістичного університету.

Стельмах Сергій Петрович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Сухобокова Ольга Олегівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

CONTRIBUTORS

Vatseba Rostyslav – Ph.D. in History, junior research fellow of Ivan Krypiakevych Ukrainian Studies Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Datskiv Igor – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of West Ukrainian National University.

Zelinskyi Andriy – Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Martynov Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Research Fellow of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Pilkevych Viktoriia – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Polych Mayana – Ph.D. in History, Senior Lecturer of West Ukrainian National University.

Prorochenko Natalya – Ph.D. in History, Associate Professor, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Soldatenko Valeriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Chief Research Fellow of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Sorokin Serhiy – Ph.D. in Philology, Associate Professor, Dean of the Faculty of Oriental and Slavic Philology of Kyiv National Linguistic University.

Stelmakh Serhiy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Sukhobokova Olha – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті англійською мовою
- анотація українською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальновживаних;
- ключові слова українською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова англійською, якщо стаття написана українською. Анотація англійською мовою (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.
- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення *«Проблеми всесвітньої історії»* до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською та англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подавши до друку статтю в журнал *«Проблеми всесвітньої історії»*, автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 1(21), 2023**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,93.

Тираж 300.

Зам. №C22-124-1

Виготовлювач “КЖД “Софія”.

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.